

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

Інститут психології імені Г.С. Костюка

На правах рукопису

ЖИХАРЕВА ЛІЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК:37.015.3:177.61-053.4:316.356.

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИХИЛЬНОСТІ ДО МАТЕРІ
У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук

Науковий керівник:

доктор психологічних наук, професор

Власова Олена Іванівна

Київ - 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ ПІДХОДІВ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКОЇ ПРИХИЛЬНОСТІ ...	11
1.1. Проблема розвитку дитини у взаємодії з батьками в дослідженнях вітчизняної психології	11
1.2. Аналіз ролі матері у соціально-емоційному розвитку дитини в руслі глибинної парадигми	23
1.3. Дитячо-батьківська прихильність як чинник розвитку дитини дошкільного віку.....	35
Висновки до розділу І.....	49
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ СТАНОВЛЕННЯ РІЗНИХ ТИПІВ ПРИХИЛЬНОСТІ ДО МАТЕРІ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	53
2.1. Програма дослідження прихильності дитини-дошкільника до матері та чинників, що обумовлюють різні типи такої прихильності	53
2.2. Кількісний та якісний аналіз параметрів репрезентації прихильності у дітей дошкільного віку.....	66
2.3. Аналіз свідомих і несвідомих детермінант активності матері як чинника становлення надійної та ненадійної прихильності дитини-дошкільника	86
Висновки до розділу 2	115
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ НЕНАДІЙНОЇ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКОЇ ПРИХИЛЬНОСТІ	118
3.1. Методичні засади психологічної корекції прихильності дитини в діаді мати – дитина	118
3.2. Програма корекції ненадійної дитячо-батьківської прихильності ...	122

3.3. Динаміка показників дитячо-батьківської прихильності під впливом психологічної корекції.....	144
Висновки до розділу 3.....	151
ВИСНОВКИ.....	153
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	157
ДОДАТКИ.....	176

ВСТУП

Актуальність. Зростання інтересу до проблем дитячо-батьківських відносин обумовлено новими соціальними, культурними і економічними змінами в сучасній Україні. Державі потрібні громадяни, які можуть не тільки зберігати українську духовність, а й брати активну участь у побудові країни нового типу. Враховуючи, що держава починається з родини, стає зрозумілим зростання інтересу з боку науковців-психологів до процесів, що відбуваються в сучасній сім'ї. Сім'я, як найближче оточення задовольняє потреби дитини у визнанні, прийнятті, захисті, емоційній підтримці і повазі. Якість задоволення цих базових потреб стає джерелом і умовою розвитку психіки дитини і визначає якісний зміст прихильності дитини до матері. Слідом за Д. Боулбі, М.А.Василенко, М. Ейнсворт, А. Реаном, під прихильністю ми розуміємо інтегративне утворення психіки дитини, що включає в себе її емоційний зв'язок з матір'ю, образ матері і першу соціальну поведінку, адресовану їй, що дає дитині відчуття близькості, безпеки, надійності відносин.

Виходячи з положення про те, що ненадійні відносини прихильності дитини до матері здійснюють вплив на подальші соціальні контакти дитини та чинять в цілому деструктивний вплив на розвиток особистості дитини, гостро постає проблема пошуку ефективної моделі корекції порушень прихильності людини вже у дитячому віці. У дослідженнях вчених показана міжпоколінна перспектива формування особливостей прихильності дитини до матері (Н.Н.Авдєєва, К.Х.Бріш, Е.С.Калмикова, І.Ю.Хамітова,); взаємозв'язок материнської позиції і особливостей становлення особистості дитини (А.С.Співаковська); феномен батьківської установки (А.Я.Варга, В.А.Смехов). Не заперечуючи вагомості цих наукових здобутків для психологічного дослідження проблематики людської прихильності, зауважимо, що умови формування ненадійної прихильності дитини до матері та чинники, що її детермінують, поки що залишилися поза увагою їх авторів.

Як відомо, поява дитини тягне за собою трансформацію сімейної системи, різноманітні зміни життя родини, що може стати стресогенним чинником для матері (М.Хьюстон, В.Штребе). У даному контексті на перший план виступає специфіка функціонування психологічного захисту матері і те, як це психічне утворення здійснює вплив на організацію її взаємодії з дитиною. Також не достатньо науково вивченою залишається проблема взаємозв'язку рівня рефлексивного функціонування психіки матері і особливостей формування прихильності до неї дитини. Таким чином, наукова проблема дослідження полягає у визначенні детермінант надійної і ненадійної прихильності дитини до матері (Д. Боулбі) і розробці технології ефективного психокорекційного впливу на ситуацію соціального розвитку дитини дошкільного віку у випадку її ненадійної прихильності.

Недостатня розробленість проблеми обумовила вибір теми: ***«Психологічні особливості прихильності до матері у дітей дошкільного віку».***

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота тісно пов'язана з науковими розробками кафедри психології розвитку факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка за темою «Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства» і з науковими дослідженнями факультету психології за темою «Розвиток цілісної особистості в контексті соціальних змін: психологічні, соціологічні та педагогічні аспекти» (номер державної реєстрації теми 14БФ016-01). Тема дисертації погоджена в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №10 від 17 грудня 2013 року).

Об'єкт дослідження: дитячо-материнська прихильність.

Предмет дослідження: психологічні особливості прихильності до матері у дітей дошкільного віку.

Мета дослідження: виявити та описати психологічні особливості прихильності дитини до матері у дошкільному віці і на основі отриманих

даних розробити та апробувати технологію психокорекції діадних відносин з ненадійним типом прихильності дитини до матері.

У нашому дослідженні ми виходили з **припущення**, що формування у матері свідомих характеристик ставлення до власної дитини (високого рівня рефлексії відносин з дитиною, прийняття та кооперації з нею як домінант стилю материнського ставлення) і зниження впливу несвідомих механізмів її активності (психологічний захист, міжпоколінна трансляція репрезентації материнського досвіду) сприяють становленню надійної прихильності дитини до матері.

Завдання дослідження:

1. Провести теоретико-методологічний аналіз вітчизняних і зарубіжних підходів до вивчення особливостей становлення дитячо-батьківської прихильності.
2. Емпірично виявити взаємозв'язок між психологічними особливостями прихильності дитини до матері та індивідуально-особистісними характеристиками матері.
3. Визначити чинники формування якісного змісту надійного та ненадійного типу прихильності дитини до матері.
4. Розробити модель психокорекції діадних відносин з ненадійним типом прихильності дитини до матері.
5. Створити на основі моделі систему корекційного впливу на особистість матері та дитини, які демонструють основні варіанти ненадійного типу відносин з метою забезпечення надійної прихильності дитини до матері.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали сучасні погляди на предмет психології прихильності (Дж. Боулбі, М. Ейнсворт та ін.); принцип розвитку психіки в діяльності (Г.С. Костюк, О.М.Леонтьєв, С.Д.Максименко та ін.); концептуальні положення культурно-історичної теорії розвитку (Л.С.Виготський, О.І. Власова, А.Б. Коваленко, В.А.Семиченко); концептуальні положення системного підходу до вивчення

закономірностей психічного розвитку (Г.О. Балл, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, Б.Ф. Ломов, В.О. Моляко та ін.); інтуїтивні чинники дитячо-батьківських стосунків (К.Л. Мілютіна, Т.С. Яценко); положення про варіативну ситуацію розвитку (В.В. Абраменкова, Н.Є. Завацька, Т.М. Яблонська).

Методи дослідження. Дослідження ґрунтується на теоретичних, емпіричних та статистичних методах.

теоретичні: аналіз, синтез, порівняння, систематизація та узагальнення, моделювання;

емпіричні: експеримент, спостереження, опитування, контент-аналіз, тестування, з використанням методик: інтерв'ю прихильності дорослих – для визначення типу прихильності до власної матері; методика А.В.Карпова вивчення рефлексії, методика оцінки здатності до менталізації – для визначення рівня здібності до рефлексії; тест-опитувальник батьківського ставлення (А.Я.Варга, В.В.Столін) – для дослідження наявного свідомого ставлення до дитини, Тест-опитувальник механізмів психологічного захисту (Р. Плутчик, Г. Келлерман, Х.Р. Конт) – для визначення особливості несвідомого впливу на організацію дитячо-батьківської взаємодії, аналіз ігрової діяльності, спостереження; проєктивний метод Н. Каплан «Визначення особливостей емоційної прихильності дитини до матері»; методика А.Н.Баркан дослідження прихильності – для визначення особливостей життя дитини у сім'ї; методика «Малюнок сім'ї», методика «Колірний Тест Ставлень» О. М. Еткінда – для уточнення особливостей ставлення дитини до матері. На етапі формувального експерименту впроваджено технологію соціально-психологічної корекції батьківсько-дитячих взаємин, яка враховує вплив свідомих та несвідомих чинників активності матері на формування прихильності в діаді мати – дитина;

статистичні методи обробки даних. Обробка отриманих даних і графічна презентація результатів дослідження здійснювалася за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS 20.0.

Емпірична база дослідження. У дослідженні взяли участь 110 діад *мати – дитина*. Діти віком 5 – 6,5 років, 62 дівчинки і 48 хлопчиків, єдині діти у сім'ї. Дослідження було проведене на базі ДНЗ №103 «Аврора», ДНЗ №77 «Світлячок» м. Сімферополь.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечується методологічною обґрунтованістю його положень, відповідністю сучасним науковим поглядам на роль батьків у психічному розвитку дитини, комплексністю методичного забезпечення, репрезентативністю вибірки, підбором адекватних методів математичної статистики.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів. У дисертаційному дослідженні:

уточнено детермінуючі чинники та умови формування якості прихильності дитини до матері;

емпірично виявлено зв'язок між особливостями функціонування психологічного захисту матері, рівнем рефлексивного функціонування, міжпоколінної трансмісії і типом прихильності дитини.

Розроблено й апробовано модель психологічного підходу до корекції ставлення матері до дитини як базової умови формування прихильності дитини.

Визначено засоби роботи з диядами *мати – дитина*, у яких діти демонструють ненадійні патерни прихильності.

Набули подальшого розвитку теоретичні напрацювання щодо проблеми психологічних особливостей становлення прихильності дитини до матері у дошкільному віку.

Практичне значення. На основі отриманих результатів розроблені науково-методичні рекомендації для практичних психологів і соціальних педагогів, орієнтованих на профілактику і корекцію проблем дитячо-батьківських стосунків. Зміст теоретичної та практичної частин роботи може бути використаний для підготовки навчальних програм з вікової, дитячої психології, психології сім'ї, психодіагностики.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та результати емпіричного дослідження було опубліковано в наукових збірниках, обговорено на засіданнях кафедри глибинної психології і психотерапії Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського та кафедри психології «Кримського інженерно-педагогічного університету», апробовано на звітних наукових конференціях викладачів та аспірантів «Кримського інженерно-педагогічного університету», оприлюднено на наступних конференціях: VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні пріоритети практичної психології» (16 грудня 2011 року, м. Сімферополь), II Міжнародному фестивалі «Світ психології», Міжнародних Челпанівських психолого-педагогічних читаннях до 150-річчя дня народження Г.І.Челпанова (м.Київ, 3-4 травня 2012 року), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Традиції та новації сучасної освіти в Україні», (м. Сімферополь 18-19 квітня 2013 року), XIX Науково-теоретичній конференції професорсько-викладацького складу, аспірантів та студентів «Кримського інженерно-педагогічного університету», (м. Сімферополь 13-17 травня 2013 року), засіданні постійно діючого наукового семінару «Особистість у просторі культури», (м. Севастополь 15 листопада 2013 року). Міжнародний науково-практичній конференції «Наука и образование в XXI веке», (м. Тамбов, 31 жовтня 2014 р.) XLIII Міжнародній науково-практичній конференції «Інновації в науці» (Росія, м. Новосибірськ, 25 березня 2015 р.). Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри психології розвитку КНУ імені Тараса Шевченка у 2014-2015рр.

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 9 статей, 4 з яких у фахових виданнях, затверджених МОН України, 2 - у зарубіжних виданнях, 3 - в матеріалах інших видань як апробація теми.

Структура роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, який складає 215 найменувань, 5 додатків на 20 сторінках, 23 рисунки на 9 сторінках, 14 таблиць на 5,5 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 196 сторінки. Основний

зміст роботи викладено на 157 сторінках, список використаних джерел – 18 сторінках, додатки – 19 сторінок.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВІТЧИЗНЯНИХ І ЗАРУБІЖНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКОЇ ВЗАЄМОДІЇ

1.1. Проблема дитячого розвитку в процесі взаємодії з батьками в дослідженнях вітчизняної психології

Дитячо-батьківські стосунки являють собою складний психологічний феномен, який є результатом культурно-історичного розвитку людини. Це достатньо мінливе явище, що знаходиться під впливом суспільних норм і цінностей. Стосунки з батьками є фундаментом усіх інших соціальних зв'язків дитини, які їй доведеться встановлювати і створювати. Саме тому вивченню їх психологічного змісту і впливу на процес психічного розвитку дитини присвячено безліч вітчизняних і зарубіжних, класичних і сучасних досліджень.

У вітчизняній психології традиційні підходи до вивчення розвитку дитячої психіки у процесі стосунків з батьками ґрунтуються на культурно-історичній теорії психічного розвитку Л.С. Виготського [42-44], положеннях теорії діяльності О.М. Леонтьєва [77-80] і концепції генезису спілкування М.І. Лісіної [81-84]. Згідно з ними дитина є соціальною істотою, яка потрапляє у світ дорослих з його культурно-історичними законами і реалізує в ньому активність у формі діяльності.

Так, Л.С. Виготський висунув ряд положень, сутність яких зводиться до наступного: з самого народження дитина наділена безпосередніми, природними, біологічними формами і способами поведінки [44]. Для того, щоб вижити в умовах суспільного буття, вона повинна переходити до опосередкованих, штучних, вищих психічних функцій, які виникають у процесі культурного розвитку, і якими володіє людина як особистість і носій соціально-обумовленої психіки. Даний перехід здійснюється у процесі цілеспрямованого,

своєчасно розпочатого, систематичного і правильно організованого виховання і навчання дитини. Соціалізація індивіда спочатку виникає як інтерпсихічний механізм його розвитку: дитина саме у процесі співпраці з дорослим засвоює всі задані культурою суспільства зразки поведінки і засоби пізнання. Згодом колективна форма шляхом інтеріоризації стає інтрапсихічною індивідуальною функцією поведінки і мислення дитини [43].

На думку Л.С. Виготського, найважливішим моментом у динаміці вікового розвитку виступають стосунки між дитиною і її соціальним оточенням. На кожному віковому етапі вони відзначаються своєрідністю та неповторністю, отримавши назву соціальної ситуації розвитку в даному віці: «Соціальна ситуація розвитку є вихідним моментом для усіх динамічних змін, що відбуваються у розвитку протягом даного періоду. Вона визначає цілком і повністю ті форми і той шлях, рухаючись яким дитина набуває нових і нових властивостей особистості, черпаючи їх із соціальної дійсності як з основного джерела розвитку, той шлях, на якому соціальне стає індивідуальним» [42, с. 258].

У контексті даного положення дослідник характеризує період дитинства як максимально соціальний, а саму дитину – як максимально залежну від соціального оточення: «Все життя немовляти організоване таким чином, що у будь-якій ситуації видно або невидимо присутня інша людина. Інакше кажучи, будь-яке ставлення дитини до речей є ставленням, що здійснюється з допомогою іншої людини або через неї» [51, с. 281].

Таким чином, соціальна ситуація розвитку визначає спосіб життя дитини, соціальне існування якої є джерелом виникнення центральних новоутворень у конкретному віці, що опосередковують структуру дитячої свідомості.

Нова структура свідомості за Л.С. Виготським – це «новий характер сприймань навколишньої дійсності та діяльності в ній, новий характер сприйняття внутрішнього життя самої дитини і внутрішньої активності її психічних функцій» [42, с. 259]. Дитина «змінює всю систему стосунків

відносно навколишньої дійсності і відносно самої себе» [42, с. 259]. Отже, відповідно до змін, що відбуваються у свідомості дитини, перебудовується соціальна ситуація розвитку.

Кожна така зміна характеризується кризою розвитку. Джерелом виникнення кризи виступає протиріччя між зростаючими фізичними і психічними можливостями дитини і формами її взаємин, що раніше склалися, з навколишніми людьми і видами (засобами) діяльності, тобто, соціальна ситуація розвитку не узгоджується з потребою-мотиваційною сферою дитини. Критичні періоди розвитку знаменуються проблемами у вихованні і негативізмом з боку дитини, що, у свою чергу, ускладнює взаємини між нею і батьками. У ситуації, коли дорослий прагне зберегти ті умови, в яких розвивається дитина, і виникає криза. Але оскільки сама дитина змінюється, набуваючи нових якостей, міняється її відношення до соціальної ситуації розвитку і до процесу взаємодії з дорослим – від прийняття до повного заперечення. Таким чином, якість батьківського ставлення є визначальною умовою особливостей переживання дитиною вікових змін у своєму розвитку.

Уявлення про соціальну ситуацію розвитку схоже з положеннями глибинно-орієнтовних концепцій розвитку. Зокрема, з положеннями теорії прихильності Дж. Боулбі про вплив раннього досвіду стосунків прихильності з близьким дорослим, розвитку дослідницької поведінки як провідних детермінант психічного розвитку індивіда [24].

Як відзначав Л.С. Виготський, головна своєрідність дитинства полягає у тому, що дитина відділяється від матері фізично, але пов'язана з нею фізіологічно, і тому увесь подальший розвиток обумовлений не лише розгортанням вроджених програм, але і змістом взаємин між дитиною і матір'ю [42]. А на думку Дж. Боулбі, поведінка прихильності є формою інстинктивної поведінки і містить прагнення або мету близькості до материнської фігури [25]. Формування типу прихильності, що здійснює вплив на особливості дослідницької активності, розглядається в термінах

теорії Л.С. Виготського як поведінка матері, що прагне допомогти. Така поведінка детермінує побудову і зміну зони найближчого розвитку.

О.М. Леонтьєв, визначаючи соціальну ситуацію розвитку, запропонував характеризувати базові стосунки між дитиною і її оточенням через діяльність. При засвоєнні вироблених у соціумі засобів дій з предметами і відбувається формування дитини як члена суспільства. О.М. Леонтьєв писав: «Біологічно успадковані властивості складають у людини лише одну з умов формування її психічних функцій і здібностей, умову, яка, звісно, грає важливу роль... Інша умова – це навколишній світ предметів і явищ, створений незліченними поколіннями людей в їх праці та боротьбі. Цей світ і несе людині істинно людське» [79, с. 207].

Соціальна ситуація розвитку новонародженої дитини, на думку О.Г. Видри, не є завершеною, «оскільки соціальним оточенням є батьки, але ще відсутня провідна діяльність дитини – зворотна реакція на увагу дорослих. На основі цього виникає протиріччя цього вікового етапу: дитина відчуває максимальну потребу в дорослому і водночас не володіє специфічними засобами впливу на нього. Для подолання цього протиріччя дитині необхідно навчитись реагувати на дорослих. Цьому сприяють такі прийоми формування потреби в спілкуванні з боку батьків, як контакт поглядів; усмішка (найвиразніший елемент міміки, що говорить про позитивне ставлення до дитини); фізичний дотик, який супроводжується лагідною розмовою; використання іграшки в акті мовленнєвого спілкування; паузи при розмові з метою надати дитині можливість відповісти» [37].

На думку О.М. Леонтьєва, існує провідна діяльність, тобто діяльність, яка здійснює вирішальний вплив на розвиток психіки у конкретному віковому періоді. Провідна діяльність характеризується тим, що в ній перебудовуються основні психічні процеси і відбуваються зміни психологічних особливостей особистості на даній стадії її розвитку. Головне психологічне новоутворення, з точки зору автора, не закладене від народження і не обумовлене біологічно, а складається як продукт провідної

діяльності, що визначає рівень особистісного розвитку дитини в даний період і задає перспективу розвитку на наступних вікових етапах. Зміст і форма провідної діяльності залежать від конкретно-історичних умов, в яких формується дитина. Зміна її типів готується завчасно і пов'язана з виникненням нових мотивів, які спонукають дитину до зміни свого становища у системі стосунків з іншими людьми.

У діяльнісному підході О.М. Леонтьєва [78] і положеннях глибинно-орієнтованих підходів простежується деяка схожість позицій. Так, М. Малер [87] говорить про характерну для симбіотичного періоду багатосторонню підтримку матір'ю дитини, про стабільність її емоційної підтримки і «підживлення» дитини на перших етапах відокремлення. Дж. Боулбі [211] і М. Ейнсворт [197-198] виділяють чутливість матері до сигналів немовляти як умову формування безпечної прихильності. Д. Стерн [215] підкреслює наявність викликаної немовлям соціальної поведінки матері, появу у неї до кінця першого року поведінки афективного підлаштовування під стан дитини. Це можна порівняти з ідеями О.М. Леонтьєва про те, що при задоволенні потреб «актуального» і «найближчого розвитку» на кожному з етапів зміни соціально-емоційного статусу дитини слід чекати особливого, відповідно даному етапу розвитку немовляти, стану і соціальної поведінки матері або іншої близької людини.

Згідно з дослідженнями Л.І. Божович [23], первинною потребою, яка визначає психічний розвиток дитини, є потреба у нових враженнях. Якісною особливістю цієї потреби є те, що, чим більше вражень отримує дитина, тим більше ця потреба зростає, набуваючи «перспективного», «процесуального» характеру. Близький дорослий, задовольняючи дану потребу, вводить дитину в світ соціальної дійсності, і дитина набуває соціальної форми психіки. На думку дослідниці, головним чинником формування особистості у період дитинства є наявність дорослого, який забезпечує дитині «рівновагу» у навколишній соціальній дійсності і переживання нею емоційного благополуччя, підтримки і похвали. З іншого боку, дитина сама прагне

отримати визнання і похвалу від батьків і певним чином вибудовує свою активність. В результаті у дитини формуються відповідні звички поведінки і деякі узагальнені знання етичних норм. Ці норми поведінки, виявляючись у грі дитини, стають її внутрішніми, власними потребами, «внутрішніми етичними інстанціями» [23, с. 44-46].

Поява «етичних інстанцій» формує єдність особистості дитини, її соціальне становище, оцінку і самооцінку. Дитина стає здатною усвідомити, яке місце вона займає у світі, і яке місце їй належить зайняти у майбутньому [23, с. 44-46]. Це лягає в основу внутрішньої позиції дитини, яка «характеризує особистість дитини в цілому, визначаючи її поведінку, діяльність і всю систему її ставлення до дійсності і до самої себе» [29, с. 34].

Дане положення Л.І. Божович займає паралельні позиції з теоретичними уявленнями глибинно-орієнтованого підходу про механізми проєктивної та інтерактивної ідентифікації [178].

Г.С. Костюк також вважав, що людський індивід стає соціальною істотою в міру формування його свідомості і самосвідомості. У дитини утворюється система психічних якостей, що внутрішньо визначає її поведінку, робить її здатною до життя у суспільстві, виконання тих чи інших соціальних функцій: «Об'єктивна соціальна сутність особистості завжди реалізується її суб'єктивними психічними засобами» [65, с. 78]. Згідно з переконаннями дослідника, соціальна сутність дитини утворюється і реалізується залежно від місця, що його вона займає в системі соціальних стосунків, її функцій, ролі, від того, наскільки вона усвідомлює своє становище, і як вона до нього ставиться, якими психічними якостями володіє.

На думку Н.Ф. Каліної, психіка дорослої людини опосередкована подіями дитинства: «Звичайні сумні події дитячого життя – втрати, образи, нездатність впоратися з проблемами і труднощами, гнів батьків, ревності, заздрість, розчарування – здійснюють значний вплив на психічний статус дорослої особистості» [54, с. 112]. Провідні детермінанти розвитку соціальних контактів дитини з навколишнім світом, на думку автора, сконцентровані у

сфері дитячо-батьківських стосунків: «Якщо мати занадто дбайлива – у дитини немає необхідності розвивати контакти з дійсністю, якщо недостатньо – виникає страх перед загрозливою ворожістю світу» [65, с. 118].

Близькою до наведеної вище є позиція А.В. Фурмана, згідно з якою розвиток психіки відбувається у процесі соціальної взаємодії, взаємодії з близькими дорослими, які, здійснюючи формуючий і розвиваючий вплив, моделюють уявлення дитини про себе [166].

О.Г. Максименко вважає, що детермінуючими чинниками батьківського ставлення до власної дитини є «особливості структури особистості, об'єктних стосунків людини, її психосексуального розвитку, наявність / відсутність психічних травм у ранньому онтогенезі» [90, с. 190]. Украй важкі наслідки, на думку дослідниці, має деприваційне виховання дитини: «У дитини виникає почуття небезпеки, непередбачуваності, невідконтрольності середовища, мінімальної власної відповідальності за його зміни в напрямі забезпечення комфортного існування» [90, с. 191].

Соціальна активність дитини на ранніх стадіях полягає у спілкуванні, завдяки чому вона отримує необхідну для її індивідуального розвитку інформацію. Питання про те, що відбувається між дорослим і дитиною, і яким чином у результаті їхньої взаємодії здійснюється передача культурних норм, було досліджене М.І. Лісіною та її співробітниками [81-84, 97, 98, 136, 137].

Так, з точки зору М.І. Лісіної, новонароджений не потребує спілкування з дорослим. У цей період дитина адаптується до умов життя, і потреба у спілкуванні лише починає формуватися. Вона формується на основі вроджених органічних потреб і потреб у нових враженнях [84].

Близький дорослий, задовольняючи потреби дитини, ставиться до неї як до партнера по спілкуванню і тим самим задає «зону найближчого розвитку» дитини: «Якщо близький дорослий обмежиться тим, що стане лише годувати і переповивати малюка, то останній довго може залишатися в своєму вихідному стані занурення у дрімоту і відчуженості від усього того, що відбувається» [84, с. 14].

Дослідниця розглядала спілкування як особливий вид діяльності і отримала експериментальні докази висунутої в 1960-х роках Д.Б. Ельконіним гіпотези про діяльність спілкування як провідну діяльність впродовж першого півріччя життя. У результаті одного з початкових досліджень було показано, що систематичне емоційне спілкування з дорослим веде до позитивних змін в емоційній сфері у дітей від 2 до 4 місяців життя, сприяє їх пізнавальному розвитку [186]. У міру дорослішання дитини і розвитку її спілкування з дорослим система взаємин збагачується зв'язками різного роду, проте гармонійність цієї системи передбачає послідовне включення до неї якісно різних зв'язків відповідно до зміни форм спілкування.

Отримані дані дозволили М.І. Лісіній виокремити шляхи впливу спілкування (як провідної діяльності) на розвиток дитини: специфічний, коли дорослий є первинним об'єктом і досвід його дослідження переноситься на навколишній світ; неспецифічний або такий, що виявляється у підвищенні загального тону дитини і, відповідно, її дослідницької активності.

В цілому експериментальні дослідження під керівництвом М.І. Лісіної виявили, що у спілкуванні розвивається пізнавальна активність [98], показали позитивну роль афективно-особистісних зв'язків у розвитку дітей [81], послужили основою для розробки концепції генезису образу себе та іншої людини у контексті спілкування [3-5, 16, 31, 32].

Грунтуючись на тому, що вихідним особистісним утворенням у ранньому віці є активність дитини, переважання ініціативності над реактивністю, С.Ю. Мещерякова показала, що в умовах родинного виховання вже у першому півріччі життя активність по відношенню до навколишніх людей, до себе (до свого відображення у дзеркалі) і до предметного світу залежить від спілкування дитини з дорослим. У цьому віці взаємодія з предметами не має самостійного значення для формування активності. Вона лише з п'яти місяців впливає на розвиток активності по відношенню до предметів, але цей досвід не проникає у сферу стосунків з дорослими. Також було показано, що у першому півріччі життя образ себе розвивається на

основі спілкування з дорослими: цілісне ставлення до себе відображає і включає ставлення близьких дорослих [97, 98].

За С. Ладивір, від організації дитячо-батьківської взаємодії залежить пізнавальний розвиток дитини, а саме організація її досвіду. У дошкільному віці організація досвіду дитини і допомога дорослого в його узагальненні і фіксації у вигляді еталонів, символів, умовних позначень, моделей тощо мають особливе значення [76].

Під впливом недостатнього або порушеного спілкування з близькими дорослими, зокрема, з матір'ю, діти стають боязкими, безініціативними, недопитливими. Дане положення підтверджують чисельні дослідження і теоретичні обґрунтування особливостей психічного розвитку дітей, що були розлучені з матерями і виховувалися у державних установах [114].

Так, у дослідженнях, проведених під керівництвом М.І. Лісіної, і в дослідженнях представників глибинно-орієнтованого підходу визнається найважливіша роль соціальних чинників у психічному розвитку дитини. Для розуміння механізмів психічного розвитку необхідно піддавати аналізу особливості спілкування з дорослими (М.І. Лісіна) [81], емоційні взаємовідносини з фігурою прихильності (Дж. Боулбі, М. Ейнсворт) [24, 25, 197, 198], міжособистісний світ немовляти (Д. Стерн) [215].

На думку Г.Г. Філіпової, найбільш ємним поняттям, що визначає психічний розвиток індивіда, є «емоційне благополуччя». Наявність емоційного комфорту автор вважає критерієм успішності материнства, оскільки стійкий позитивний, комфортний стан дитини розглядається як базовий, є основою усіх відносин дитини і світу, впливає на особливості переживання сімейної ситуації, пізнавальну та емоційно-вольову сфери, стиль переживання стресових ситуацій, стосунки з однолітками [154].

Це положення схоже з одним із принципових положень концепції особистості, що розробляється О.П. Санніковою, а саме з твердженням, що «емоційність є системотворчою властивістю особистості», яка бере участь у детермінації та регуляції діяльності, визначає її успішність [134, с. 151].

Емоційність виконує функцію фільтру, котрий пропускає одні впливи середовища і блокує інші.

У свою чергу, А.Я. Чебикін та І.В. Мельничук для кожного етапу розвитку дитини виділили окремі чинники, які мають вплив на процес формування емоційної сфери. Так, для новонародженого найважливішими чинниками, які впливають на розвиток емоцій, є безпосередній контакт з матір'ю, а також умови задоволення основних потреб. У немовлячому віці важливу роль грають умови невербальної комунікації з батьками і оточенням, емоційний клімат у сім'ї. Для дітей від одного до трьох років головними визначальними чинниками розвитку емоційної сфери є умови організації ігрової діяльності, а також особливості комунікативної взаємодії з дорослим [175].

Отже, на початковому етапі розвитку дитини вирішальною умовою є близькі дорослі, як правило, члени сім'ї. Згідно з дослідженням Д.І. Іванова, психічний розвиток індивіда обумовлений змістом його взаємодії з батьками у дитячому віці: «Становлення і розвиток дитячої психіки є процесом, залежним від ролі у ньому батьків, вірніше, їх позиції по відношенню до дитини, яка, у свою чергу, визначається особливостями батьківської психіки» [52]. Таким чином, поведінка і ставлення батьків лежать в основі первинної моделі ставлення до світу, що вибудовується у свідомості дитини. На перший план висувається зміст соціальної ситуації розвитку, здатність батька або матері організувати виховний процес передачі необхідної інформації для конструювання даної моделі.

На думку відомого українського дослідника І.Д. Бега, «лише особистісно-орієнтованому вихованню під силу досягнення особистісно-розвиваючої мети, тому що воно спрямоване на усвідомлення дитиною себе як особистості, на її вільне і відповідальне самовираження. Але цього неможливо досягти без шанобливого, доброзичливого ставлення до дитини значимих для неї дорослих» [19, с. 37]. Згідно з автором, взаємодія між

дорослим і дитиною повинна будуватися на позиціях розуміння, визнання, прийняття і справедливості.

За О.К. Дусавицьким, ядро особистості складається з наступних структурних елементів: інтерес, ідеал і характер. Інтерес виникає і розвивається за умов включення індивіда в суспільні відносини, зв'язок з іншими індивідами, але за умови, що це включення забезпечує реалізацію свого «Я», цілісності індивіда. Ідеал автором визначається «як відображення у свідомості індивіда його людської сутності, що виражена в інтересі. Ідеал є не що інше, як усвідомлений інтерес особистості» [45, с. 19]. Ідеал виступає як основний життєвий принцип, в якому відображається образ світу «з точки зору його відповідності інтересам особистості, тобто належного світу» [45, с. 17]. Ці структурні елементи не виникають самі по собі, «ідеал, як і інтерес, не можна просто передати через знання, не можна нав'язати, його можна тільки виховати» [45, с. 20]. Характер, у свою чергу, являє собою «здатність особистості до реалізації ідеалу. Характер – ідеал, втілений у дії, в цьому його основна функція» [46, с. 17]. Таким чином, головною метою виховання особистості є формування інтересу, ідеалу і характеру.

На думку Т.О. Піроженко, головним чинником якісного виховання дитини є батьківська відповідальність [110]. Батьківську відповідальність також розуміють «як одну зі складових моральної свідомості особистості, що передбачає піклування з боку батьків про якісне виховання та розвиток своїх дітей, їхнє утримання. Якісне виконання батьками виховних функцій залежить від соціально-педагогічного досвіду сім'ї, ідейно-моральної зрілості, світогляду та моральних установок дорослих» [111].

Згідно із дослідженнями С.Д. Максименка, величезне значення має наявність любові у перший рік життя дитини, любові між батьками, любові матері до дитини, яка виражається у ласкавому відношенні, ніжних дотиках, задоволенні потреб, нових враженнях тощо: «Любов батьків одне до одного лише і може породити, оживити, актуалізувати любов самої дитини: лише вона визначає повне безоцінне (безумовне) прийняття дитини і формування у

неї базових особистісних новоутворень, таких як довіра до світу та ін.» [92, с. 152-153]. Компенсації відсутності батьківської любові через стосунки з іншими недостатньо для сприятливого розвитку. «Існування особистості як соціального феномену, що саморозвивається шляхом впровадження себе у культуру, актуалізації власного біосоціального потенціалу і творчого освоєння світу, має безліч можливостей компенсувати існуючий недолік і зростати у любові з боку інших людей і по відношенню до них. На усіх етапах онтогенезу потенційно надаються такі можливості, і її особиста справа – використовувати їх. Хоча досвід вчить, що дефіцит любові в ранньому дитячому віці компенсувати буває дуже непросто» [92, с. 153].

Таким чином, ми маємо можливість визначити наступне: згідно теоретичних положень Л.С. Виготського, формування внутрішніх структур психіки дитини відбувається через засвоєння структур і символів зовнішньої соціальної реальності, даний процес іменується інтеріоризацією. Особистісний і психічний розвиток у дошкільному дитинстві є результатом інтеріоризації заданих культурою суспільства зразків поведінки і засобів пізнання у створюваній батьками соціальній ситуації розвитку через цілеспрямоване організоване виховання і навчання.

Соціальна ситуація являє собою систему стосунків дитини і дорослого, яка реалізується у спільній діяльності, обумовлює спосіб життя дитини, є джерелом виникнення психічних новоутворень. Поява психічних новоутворень є причиною розпаду існуючої соціальної ситуації розвитку і становлення нової. Даний процес супроводжується виникненням нормативної вікової кризи розвитку. Особливості проходження дитиною критичних періодів розвитку залежать від якості системи дитячо-батьківської взаємодії.

Зміст соціальної ситуації розвитку, поведінка і ставлення батьків є первинною моделлю, яка лягає в основу внутрішньої позиції дитини, суб'єктивних психічних способів ставлення до світу і до самої себе, що вибудовуються у її свідомості. Процес передачі батьками дитині необхідної інформації для конструювання даної моделі необхідно будувати на основі

спільної діяльності (О.М. Леонтьєв), систематичного емоційного спілкування (М.І. Лісіна), любові (С.Д. Максименко), прийняття і поваги до дитини (І.Д. Бех).

1.2. Аналіз ролі матері у соціально-емоційному розвитку дитини в руслі глибинної парадигми

Значний вплив на формування уявлень про соціально-емоційний розвиток дитини у взаєминах з первинним об'єктом – матір'ю – здійснили положення психологічних теорій, створених у глибинно-орієнтованій парадигмі. В цих теоріях існують різні концептуальні положення щодо ролі матері та особливостей її ранніх взаємин з дитиною в ході особистісного становлення останньої. В даній частині розділу ми коротко розглянемо уявлення про первинні об'єктні стосунки дитини з матір'ю в класичному психоаналізі і психоаналітичних концепціях дитячого розвитку.

На думку З. Фрейда, сприйняття значущості інших людей у ранньому дитинстві та невдачі у стосунках з ними визначають психічну структуру індивіда. На початку життя зовнішній об'єкт сприймається лише «як засіб для задоволення потягів і швидкого ослаблення напруги» [156, с. 46]. На ранніх стадіях розвитку зовнішній об'єкт (материнські груди, мати, інші значимі люди) сприймаються у зв'язку із задоволенням лібідо. Дитина стає залежною від об'єктів, які забезпечують розрядку потягів. Об'єкт не обов'язково є чимось стороннім для суб'єкта, він може бути еквівалентний частині його тіла. У топографічній моделі З. Фрейд підкреслив патологічний вплив травматичного досвіду у стосунках з об'єктом. Там само він показав, як несвідомі бажання і фантазії можуть перетворювати нейтральні стосунки з об'єктом у негативні, що залишають тривожні й руйнівні спогади [157]. У структурній теорії З. Фрейд відзначав, що ідентифікація з об'єктом є головним моментом у формуванні структур Его і Супер-Его людини [160].

Переглядаючи теорію тривоги, З. Фройд зробив важливе доповнення до питання про об'єктні стосунки. Оскільки дитяче Его безпорадне, регулювальником зовнішньої тривоги є зовнішній об'єкт. З. Фройд вважав, що недолік его-функції у пізньому віці обумовлений одночасно силою інстинктивних імпульсів і слабкістю зовнішніх об'єктів, що регулюють стан дитини. Він встановив відповідність між тривогою, пов'язаною з об'єктами, і фантазіями, характерними для певної стадії психосексуального розвитку індивіда: страх втрати об'єкта, страх втратити любов об'єкта, страх кастрації і страх покарання з боку Супер-Его. На думку З. Фрейда, безпорадність, залежність викликають у дитини відчуття небезпеки. В такому стані дитина переживає потребу в любові і цю потребу проносить крізь усе життя [163].

У дослідженнях З. Фрейда увага була звернена, у першу чергу, на едіпів комплекс, внаслідок чого специфіка доєдіпальних стосунків не була розкрита в єдиній теорії. Спроба заповнити прогалини була здійснена іншим представником класичної школи психоаналізу А. Адлером.

Ставлення матері до дитини формує, за А. Адлером, життєвий стиль дитини, який визначається вже до її п'ятирічного віку і практично не змінюється надалі [6]. Досвід, отриманий у взаємодії з матір'ю, інтерпретується і аналізується дитиною, на основі чого обирається власний шлях досягнення мети, власний життєвий стиль. Є три обставини, які зумовлюють обрання дитиною помилкового життєвого стилю: органічна слабкість, розбещеність і відторгнення її батьками. Дані обставини створюють батьки при взаємодії з дитиною. Розуміння, підтримка, помірна турбота про дитину з боку матері, визнання її індивідуальних і вікових особливостей сприяють задоволенню провідних потреб дитини.

Згідно з аналітичною психологією К.Г. Юнга, немовля розвивається з недиференційованої матриці – «Уробороса», що, як архетипічний символ цілісності, охоплює об'єднаних один з одним прабатьків, а також стан недиференційованого хаосу і несвідоме [193]. Шлях розвитку немовляти приводить до індивідуалізації і диференціації – становлення особистості з

розвитком автономії і самовизначенням, для чого необхідне психічне відокремлення від матері, батька і відповідного архетипу.

За К. Юнгом, дитинство – це царство несвідомого, причому в більшому ступені батьківського несвідомого. У його роботі «Конфлікти дитячої душі» відзначається вплив батьків на розвиток психіки дитини: «Як організм дитини в ембріональному стані є майже винятково лише частиною материнського тіла і цілком залежить від стану цього тіла, так і психіка раннього дитинства є у певному сенсі лише частина материнської психіки, а пізніше, унаслідок спільності психологічної атмосфери в родині, також і психіки батька. Перший психічний стан є станом злитості з психологією батьків. Власна психологія наявна лише у зародковому вигляді. Саме тому нервові і психічні порушення у дітей аж до середнього шкільного віку засновані, можна сказати, виключно на порушеннях психічної сфери батьків» [193, с. 56-57]. Отже, головна причина батьківських помилок у вихованні лежить у їхніх почуттях до своїх дітей, викривлених несвідомими конфліктами з власного дитинства.

Цікавою є точка зору Якобі, який об'єднує результати сучасних досліджень немовлят з юнгіанською теорією комплексів, вказуючи на те, як умови оточення, чинники схильності й афективний досвід соціальної взаємодії з первинними значимими особами створюють у немовляти психічні структури, що можуть привести до відповідних комплексів [167].

У теорії об'єктних стосунків і егопсихології емпіричні дані про залежність дитини від близьких дорослих були отримані у результаті досліджень, в яких мати була відсутня. Проводилися спостереження в притулках у воєнній і післявоєнній Європі [38, 60-63, 69, 87, 151, 161, 168, 182, 198, 201, 206-212]. Ці спостереження дозволили відзначити зміни у стані дитини і прояви захисних механізмів у ситуації відокремлення від батьків, що свідчило про значущість зв'язку і ранніх стосунків між матір'ю і дитиною.

У теорії об'єктних стосунків передбачається, що переживання дитиною її стосунків з матір'ю є головною детермінантою формування особистості, і

що потреба дитини у прихильності до матері є мотивуючим чинником розвитку її інфантильної самості [176].

Зокрема, були виділені конституціонально зумовлені лінії розвитку, затримки або «забіг наперед», пов'язані з впливом батьківського оточення, культурного середовища, в якому зростає дитина. Заслуга М. Кляйн полягає в тому, що в її концепції немовля активне, і від того, як воно проходить вікові етапи на першому році життя, залежить схильність до певного типу афективного реагування [60].

О. Кернберг припустив, що сильна прихильність до фруструючої матері є головною причиною фіксації на травматичних стосунках з фундаментально необхідним об'єктом, котрий переживається як абсолютно поганий або абсолютно хороший. Руйнування, що має характер помсти цьому поганому об'єкту, спрямоване на магічне відновлення абсолютно хорошого, але процес помсти веде до руйнування самої здатності «Я» до стосунків з об'єктом. Це перетворення набуває форми не просто ідентифікації з матір'ю, але зі стосунками з нею, тому ненависть до матері як переслідувача, що приводить до болю, безсилля, відчуття паралізованості, також перетворюється на ідентифікацію з нею як з жорстоким, всемогутнім, руйнівним об'єктом. Водночас виникає потреба у пошуку інших об'єктів, на які проектується атаковане, зневажене і принижене «Я». Ідентифікуючись як зі страждаючим «Я», так і з садистським об'єктом, суб'єкт сам виявляється поглиненим всеосяжною агресією цих взаємин [57].

Украй суперечлива, непередбачувана поведінка матері підкріплює психопатичну частину спектру ненависті, дозволяючи інтерпретувати її поведінку як зраду з боку потенційного хорошого об'єкта, який, таким чином, стає непередбачувано і всеосяжно поганим. Ідентифікація з об'єктом, що зрадив, приводить на шлях мстивого руйнування всіх об'єктних стосунків [57]. Найбільш важка психопатологічна прихильність була описана у немовлят, поведінка матерів яких поєднувала у собі відторгнення, насильство, хаос і дратуючу надстимуляцію поряд з хронічною фрустрацією [57].

М. Кляйн [60-63] і У. Біон [200] зазначали, що вирішальна роль в успішності дитячого розвитку належить матері, оскільки вона повинна інтрапсихічно прийняти спроектовані на неї агресивні афекти немовляти, зрозуміти їх і знову повідомити їй про це вербально і невербально. Дане повідомлення повинне супроводжуватися чуйною поведінкою в прийнятній дозованій формі відповідно до її віку. Таку здатність матері У. Біон описує як функцію «контейнірування».

Модель контейнірування У. Біона також передбачає, що немовля інтерналізує функцію трансформації, використовувану особою, яка піклується про нього, і тим самим набуває здатності утримувати і регулювати власні негативні афективні стани [200].

Згідно з Д. Віннікоттом, стосунки між дитиною і матір'ю починаються ще у внутрішньоутробному періоді і мають чисто фізичну природу, а розвиток символічної функції відбувається у «перехідному просторі» між дитиною та особою, яка піклується. Д. Віннікотт сформулював три умови, що забезпечують цей процес: відчуття безпеки, пов'язаної з переживанням внутрішнього світу; можливість немовляти свідомо обмежити піклування щодо зовнішніх подій; можливість породжувати спонтанні креативні дії [38].

М. Малер розглядала діадні стосунки як динамічну єдність протилежних прагнень – прихильності до матері і розділення меж власного Я дитини. У своїй концепції автор описує внутрішній психічний процес, під час якого дитина набуває здатність функціонувати самотійно. Вона перестає бути безпорадно залежною від матері, але при цьому зберігає міжособистісний зв'язок з нею. Зі зростанням стабільності внутрішніх структур об'єктні стосунки дитини досягають високих рівнів розвитку. Міжособистісні зв'язки стають глибшими і постійними. «Адекватна емоційна відвертість матері і афективний контакт немовляти з нею є необхідним чинником сприятливих умов для формування психічних структур, які, в решті решт, сприяють незалежному емоційному функціонуванню» [87, с. 417].

Розвиток теорії об'єктних стосунків знайшов своє продовження у теорії

про первинну любов М. Балінта. Найбільш ранню форму об'єктних стосунків він назвав «первинною любов'ю» або також «прототипом, первинною формою любові» [13]. Згідно з М. Балінтом, «ембріон, мабуть, інтенсивно катектує оточення, і цей катексис набагато сильніший, ніж катексис дітей або дорослих. Проте це оточення, мабуть, є недиференційованими: у ньому поки що відсутні об'єкти, і навряд чи воно володіє якоюсь структурою» [13, с. 89]. Автор вважав, що на цій стадії стосунки в діаді мати-дитина характеризуються «гармонійним змішенням» і «взаємопроникненням», отже, індивід вже знаходиться у стані сильної прихильності до оточення, як біологічної, так і лібідозної. Сам факт народження є травматичною обставиною, що порушує цю прихильність, «воно радикально змінює оточення і спонукає – під загрозою смерті – до нових форм адаптації» [13, с. 91]. У подальшому лише від якості зовнішнього об'єкта (звичайно це мати) залежить, якої властивості набуде внутрішній об'єкт: «Якщо турбота про дитину не відрізняється дефіцитом уваги і тепла, то вихідний первинний катексис елементів оточення може бути збережений» [13, с. 93]. Також М. Балінт описує два види організації взаємодії між матір'ю і дитиною, які у результаті виявляються і в дорослому житті. Перший тип – це «окнофілія»: індивідуум почуває себе упевнено і відчуває захищеність від небезпек лише в найтіснішій близькості з іншою людиною. Даний стан схожий з описаною Дж. Боулбі поведінкою прихильності. Протилежній поведінці М. Балінт дав назву «філобатізм». У даній формі вибудовування стосунків людина шукає «сприятливу далечінь», просторове дистанціювання дає можливість «не допускати людей близько до себе». Це нагадує патерн ненадійно-уникаючої прихильності з однойменної теорії. Але М. Балінт також передбачав, що «філобат» відчуває сильну тугу за стосунками [13].

З точки зору психології самості Х. Кохута [69], важливе завдання ідеалізованого імаго батьків полягає у тому, щоб оберігати незрілу психіку немовляти від переповнювання подразниками і афектами. Ідеалізоване імаго батьків можна порівняти з первинним об'єктом прихильності з теорії

прихильності. Наприклад, якщо система прихильності активована, а мати в даній ситуації емпатійно налаштована на зовнішні та інтрапсихічні потреби дитини, розпізнає їх, шанобливо до них ставиться і відповідає на них, то дитина відчуває себе упевнено і в безпеці. Лише якщо об'єкти самості достатньо добре виконують свої стадіально-специфічні функції в тісній взаємодії з дитиною, можна очікувати розвиток зрілої, згуртованої самості. Якщо функції об'єкту самості виконувалися незадовільно, самість матиме більш-менш пошкоджену структуру.

Ще одна паралель між концепціями психології самості і теорії прихильності полягає у тому, що самість, яка стала «згуртованою», подібно до репрезентації надійної прихильності, може діяти як захисний чинник при психічних навантаженнях. В таких умовах дитина даватиме собі раду з розлученнями і втратами краще, ніж у випадку, коли б вона не змогла набутися якостей цілісної самості.

На підставі експериментальних даних Дж. Боулбі запропонував теорію прихильності, в основу якої лягли положення про емоційний зв'язок як головну потребу індивіда.

Хоча дитина, що розвивається, має схильність створювати прихильності, природа цих прихильностей і їх динаміка залежатиме від батьківського оточення. Прихильність – це природжена інстинктивна система реакцій і головний мотиватор поведінки людей. До віку семи-восьми місяців на основі зворотного зв'язку немовля розвиває сильну емоційно забарвлену прихильність до матері. При цьому прихильність розуміється як будь-яка форма поведінки людини, що демонструє досягнення або збереження близькості з певною особою, якій вона надає перевагу [24, с. 61].

Значний внесок у вивчення прихильності зробили дослідження М. Ейнсворт, яка входила до групи дослідників, очолювану Дж. Боулбі. В результаті експериментального вивчення особливостей дитячо-батьківської прихильності нею були отримані вичерпні дані. У результаті діти були розділені на три групи, що розрізнялися за типом реакції, що і дало підставу

для виокремлення типів прихильності. Були виділені такі типи: надійна, амбівалентна, уникаюча. Пізніше був виділений ще один тип прихильності – дезорганізована.

Під час дослідження поведінки матерів, які здійснювали догляд за дітьми, були також виявлені патерни поведінки, що корелювали з типом прихильності. Матері дітей з надійною прихильністю були чутливими до потреб дитини, чуйними до її сигналів. Вони приймали, підтримували активність дитини. Поведінка матерів дітей, прихильність яких була віднесена до категорії уникаючої, відрізнялася вимогливістю, емоційною холодністю, неуважністю по відношенню до потреб дитини. Матері дітей, що входили до категорії амбівалентного типу прихильності, були непослідовні і непередбачувані у поведінці. Таким чином, сила і якість прихильностей багато у чому залежать від поведінки батьків по відношенню до дитини і від якості їх ставлення до неї. Це послужило розробці концепції чуйності М. Ейнсворт, згідно з якою чуйність людини, яка доглядає дитину, є важливою основою для формування типу прихильності. У своєму описі «чуйності» дослідниця виходить з уявлення про те, що мати повинна, за допомогою власних афектів і емоцій, а також внутрішньої готовності до сприйняття, розуміти сигнали своєї дитини у невикривленому вигляді. М. Ейнсворт пропонує наступні моделі – умови чуйної турботи [198]:

1. Мати повинна уважно сприймати сигнали дитини. Згідно з автором, неуважне ставлення матері до дитини опосередковане її власними потребами і станом.
2. Сигнальна поведінка дитини має бути адекватно інтерпретована з боку матері. Помилкова інтерпретація відбувається через власні незадоволені потреби матері, а також через проєкції цих потреб на дитину.
3. Мати повинна належним чином реагувати на сигнальну поведінку дитини. Важливо уникати фрустрацій дитини через надмірну або недостатню стимуляцію.

Дані положення близькі до поняття емпатії, описаного Х. Кохутом, але він у своїх роботах посиляється на інтрапсихічну функцію, тоді як поняття чуйності охоплює також і рівень дій, які є результатом емпатійного сприйняття і переробки. До поняття чуйності, на відміну від емпатії, додаються деякі обставини: значимий дорослий повинен реагувати на дитину належним чином, враховуючи діапазон фруструючих обставин, що відповідають віку. Реагування повинне стимулювати розвиток і дозрівання дитини. Поняття емпатії, згідно з Х. Кохутом, відноситься до засобів сприйняття матір'ю інтрапсихічного стану дитини. Емпатія матері передбачає, що вона здатна розпізнавати афект, викликаний у неї дитиною, як чужий, що виник у неї у наслідок афектного зараження. Крім того, це сприйняття афекту не повинне викривлятися під впливом її власних емоцій, а емоційний стан дитини не повинен змінюватися під впливом проєктивних проявів афекту матері.

Одного разу до когось прив'язавшись, дитина стає здатною використовувати об'єкт прихильності як безпечну базу для дослідження довкілля і місце, до якого повертаються після цього. Наскільки ефективною виявиться фігура прихильності в цій ролі, залежить від якості соціальних взаємодій, особливо від чутливості до дитячих сигналів, хоча сама дитина теж не позбавлена ролі в цій взаємодії. Взаємодія в діаді, на думку П. Фонаги, забезпечується, у першу чергу, здатністю матері до менталізації (роздуму, обмірковування і розуміння) переживань дитини [153].

Теорію об'єктних стосунків і теорію прихильності об'єднує положення про те, що основним лейтмотивом особистості є потреба у стосунках, а не в інстинктах. Поведінку індивіда можна зрозуміти лише в рамках соціального контексту із врахуванням того, що внутрішнє відчуття близькості закладається на основі досвіду взаємодії з особою, яка піклується або доглядає.

Засновниця Его-психології А. Фройд явно описала форми поведінки прихильності у своїх дослідженнях про вплив сепарації на дітей під час війни

[160]. Вона вказувала на те, що малята, розлучені зі своїми матерями, вже на ранніх стадіях розвитку виявляють ознаки розладу, які частково можна пояснити порушенням життєвого ладу і частково, – втратою специфічної близькості з матір'ю.

Р. Шпітц, спираючись на великий досвід спостереження материнсько-дитячої взаємодії, приходить до висновку про поступове формування об'єктних стосунків від дооб'єктної стадії до фази власного лібідозного об'єкту [182]. Проте здатність виділяти обличчя матері, її голос, запахові характеристики виникає не в другому півріччі життя, як він вважав, а в його перші дні і навіть години [182]. Це відбувається на рівні біологічної переваги, когнітивне ж розділення на своє і чуже пов'язане з кризою восьмимісячних дітей. Отже, відразу після народження можна говорити про фазу передвісника об'єктів, а безоб'єктна стадія переноситься на внутрішньоутробний період. Проте розвиток швидше відбувається по різних лініях (лінія біологічної переваги, когнітивна лінія), які взаємно переплітаються, формуючи психічні надбання («тривога восьмимісячних дітей»). Р. Шпітц вважав, що найближче оточення сприяє розвитку природжених здібностей і опосередкує будь-яке сприйняття, поведінку і знання дитини. Особливу увагу він приділив ролі взаємодії матері і немовляти у розвитку саморегуляції.

На думку Е. Еріксона, мати являє основу для ставлення дитини до людей, її довіри до навколишнього світу. Очевидно, саме матір задає «поле любові» і сприяє розвитку креативності. Унікальність взаємин матері і маленької дитини полягає в тому, що в ній відбувається структуризація психіки дитини і формується її суб'єктивний досвід. Для повноцінного розвитку дитина, безумовно, повинна мати можливість, поряд з любов'ю до батьків, пережити і виразити сильні почуття: лють, ненависть і розчарування. Зона інтимності дитини формується лише за рахунок її «насичення» емоційними стосунками з матір'ю. Саме з них вона отримує безцінний досвід довіри і безпеки, вчиться встановлювати і зберігати контакт з близькою

людиною. Не отримавши достатнього емоційного досвіду у стосунках з матір'ю, дитина не отримує й досвіду автономності [190].

На думку К.Х. Бріша, непорушена прихильність – головна умова нормального розвитку індивіда [27]. Нормальна прихильність передбачає турботу, ніжність, любов і підтримку у розвитку. Порушена прихильність супроводжується підвищеною тривогою і може виявлятися у таких найбільш типових формах як «задушлива любов» або емоційне відчуження. Для дітей з порушеним типом прихильності властивий високий ступінь фрустрації батьками їх потреби в турботі і захисті.

У подальших дослідженнях було виявлено, що розвиток прихильності носить стадіальний характер. Зокрема Р. Шеффер виділив наступні стадії [201]:

1. Асоціальна стадія (0-6 тиж.). У немовлят спостерігається одна реакція, як правило, домінує протест.
2. Стадія недиференційованих прихильностей (6 тиж. -7 міс.). Немовлята задовольняються присутністю будь-якого дорослого. Заспокоюються, коли їх беруть на руки.
3. Стадія специфічних прихильностей (7-9 міс.). У цей період розлука з матір'ю викликає занепокоєння і протест. З'являється страх перед незнайомими людьми, який свідчить про формування первинної прихильності. Первинний об'єкт прихильності надалі використовується дитиною у якості відправної точки дослідницької діяльності.
4. Стадія множинних прихильностей. Через невеликий проміжок часу (декілька тижнів) після виникнення первинної прихильності, зазвичай до матері, виникає таке ж ставлення до інших близьких людей. Надалі вибудовується ієрархія об'єктів прихильності, різні об'єкти використовуються для різних цілей. Так, більшість дітей, коли вони стривожені, туляться до матері, а грати бажають з татами.

Множинна прихильність, у свою чергу, має чотири моделі [205]:

- монотопна, коли існує єдиний об'єкт прихильності, як правило, це мати, і вся подальша соціалізація пов'язана з нею;

- ієрархічна, що передбачає домінування матері, але важливими є і вторинні об'єкти;
- незалежна – у наявності є декілька рівноцінних об'єктів прихильності;
- інтегрована – передбачає повну незалежність від об'єктів прихильності.

Таким чином, якість родинних стосунків, що їх людина переживає у період дитинства, має вирішальне значення для розвитку її психіки.

Проведений вище теоретичний аналіз дозволяє резюмувати наступне: розбіжності між психодинамічно орієнтованими школами (класичний психоаналіз, теорії об'єктних відношень, еґо-психології) і теорією прихильності полягає у тому, що перші спираються на теорію потягів, а теорія прихильності, навпаки, спирається на теорію мотиваційних систем, із яких Дж. Боулбі особливо ретельно збудував систему прихильності.

Психодинамічні теорії (К.Г. Юнг, Х. Кохут та ін.) базується на тому, що стосунки матері і дитини характеризуються недиференційованою матрицею, у якій переважають процеси злиття. Самість і об'єкт не диференційовані. Під час подальшого розвитку дитини репрезентанти самості і дитини повинні інтрапсихічно виділитися з цієї матриці, щоб стали можливими психічне відділення та індивідуалізація.

За М. Балінтом, найбільш рання стадія об'єктних стосунків існує ще до народження. «Взаємопроникнення» довкілля і самості вже характеризується прихильністю. Отже, дитина народжується вже у стані прихильності, а саме народження є травматичним досвідом і лише від оточення залежить, як феномен прихильності формуватиметься на наступних етапах розвитку.

Навпаки, на думку Дж. Боулбі, новонароджений цілком виразно сприймає матір і самого себе як окремих один від одного. Прихильність не існує спочатку, завдяки первинному симбіозу матері і дитини. Таким чином, прихильність між дитиною і близьким дорослим, який доглядає або

підключається, ще тільки має виникнути протягом першого року життя дитини. В ході даного процесу можливе формування різних патернів прихильності.

Аналіз глибинно-орієнтованих теорій розвитку дозволяє стверджувати, що прихильність дитини до матері – це двосторонній процес, результатом якого є формування готовності емоційно реагувати на матір, її образ. Перша форма соціальної поведінки адресована їй. Згодом прихильність виступає як базова соціальна установка по відношенню до матері, виявляючись і в інших соціальних контактах. Таким чином, прихильність є першим етапом соціалізації і чинником, який здійснює вплив на даний процес.

1.3. Дитячо-батьківська прихильність як чинник розвитку дитини дошкільного віку

Основні положення теорії прихильності, заснованої Дж. Боулбі і М. Ейнсворт, торкаються досвіду стосунків, отриманого у ранньому дитинстві. Ці стосунки найбільше залежать від характеру прихильності до близької людини. Основною функцією об'єкта прихильності є забезпечення захисту і безпеки. Таким чином, наявність прихильності є необхідною умовою дослідницької поведінки і пізнавального розвитку дитини [201].

У дошкільному віці, доросла людина стає для дитини джерелом соціального пізнання, еталоном поведінки у різноманітних ситуаціях та компетентним суддею, у той же час, сприймається особлива цілісна особистість. Потреба дитини у спілкуванні з близькою дорослою людиною поглиблюються стремлінням до співчуття, до спільності поглядів.

Виникнення внеситуативно - особистісної форми спілкування пов'язано з виникненням вищих форм сюжетно-рольової гри. Сюжетно-рольова гра в дошкільному дитинстві є провідною діяльністю, в процесі якої у дитини виникають психологічні новоутворення. У термінології теорії прихильності, провідна діяльність є аналогією поняття дослідницька активність. Так, в

процесі дослідницької активності дошкільнята звертають більше уваги і краще розуміють взаємини в сім'ї, ситуації повсякденної взаємодії з оточуючими людьми. Відбувається розвиток мотиваційно-потребової сфери, розвиток довільності поведінки і психічних процесів.

Дослідницька активність в дошкільному віці сприяє подоланню пізнавального егоцентризму дитини, закладає основи рефлексивного мислення. У дошкільному віці, діти починають краще розуміти себе і те яке місце вони займають у системі соціальних відносин, навчаються справлятися зі своїми почуттями соціально - схваленими засобами, засвоюють норми, правила і культурні смисли свого суспільства.

Таким чином, дослідницька активність дитини в дошкільному дитинстві містить реалізацію провідної (гри) і другої (продуктивна, трудова, навчальна) діяльності, в контексті відповідної соціальної ситуації розвитку. Соціальна ситуація розвитку визначається особливостями відносин прихильності між дитиною і близьким дорослим.

В процесі формування прихильності, зокрема, її надійної форми, відбувається формування образу матері, який підтримує і захищає, підсилює здібність до автономії і самостійності дитини, сприяючи входженню в контакт з іншими людьми і дослідницькій активності. Тобто сформований образ значимого іншого створює внутрішній ресурс і додаткову стійкість у психічній організації особистості.

Згідно з Дж. Боулбі, мати і немовля утворюють певну саморегульовану систему, частини якої взаємообумовлені. Прихильність між дитиною і матір'ю у рамках цієї системи відрізняються від «стосунків» тим, що прихильність розуміється лише як частина комплексної системи стосунків.

Система прихильності являє собою первинну генетично закріплену мотиваційну систему, яка активується між дитиною і первинним дорослим, що її доглядає, відразу після народження дитини і має функцію забезпечення її виживання [25].

Чуйна поведінка значимого дорослого полягає в тому, що він здатний сприймати сигнали дитини (наприклад, плач), правильно їх інтерпретувати (наприклад, пошук близькості і тілесного контакту), а також належним чином швидко задовольняти їх. Інакше актуальні потреби дитини фруструються. Фрустрація є різновидом стресу, який переживає дитина, і саме мати, як найближче соціальне оточення, є її регулятором. Завдання матері полягає у стабілізації стресогенної напруги через афективний вплив. При цьому вона також повинна забезпечувати певний рівень активізації дитини, необхідний для виникнення нових форм поведінки, враховуючи навантаження, з яким дитина сама або з допомогою дорослого може впоратися.

Таким чином, мати не лише не має бути джерелом фрустрацій, але й повинна стабілізувати рівень навантаження стимулами (інформація, їжа, емоції і ін.), спираючись на уявлення про індивідуальні можливості власної дитини давати собі раду з фрустраційною тривогою. В разі адекватного виконання матір'ю своїх функцій, у дитини виробляється урівноважена активність, що сприяє розвитку дослідницької діяльності.

Дослідницька активність є ще одним регулятором фрустраційної тривоги. Регуляція відбувається за рахунок позитивних емоцій, інтересу і цікавості, а також за рахунок збільшення компетентності, що проявляється у спільній з дорослим ігрової діяльності. При адекватному розвитку взаємодії матері і дитини дослідження у процесі спільної ігрової діяльності розширюється, спілкування і дослідження довкілля доповнюють та індукують один одного. У результаті дитина використовує обидва дані механізми для зняття напруги, і в разі короткочасної розлуки з матір'ю стає здатною переносити тривогу сепарації за рахунок самостійної гри. Таке використання різних механізмів втіхи і зняття напруги при різних ситуаціях, які викликають тривогу і напругу, дозволяє дитині успішно розвиватися і формувати безпечну прихильність до матері.

У випадку якщо мати не забезпечує дитину якісним спілкуванням і не стабілізує фрустраційну тривогу, її розвиток відбувається за зовсім іншим

варіантом. Дитина починає уникати нових вражень, відмовлятися від спілкування, щоб уникнути ще більшого зростання фрустраційної напруги і починає використовувати дослідження як основний засіб зняття напруги і невизначеності. Дана стратегія дозволяє досягти деякої стабільності у відносно стабільному середовищі, але не дозволяє повною мірою подолати тривогу і напругу.

Зовсім іншу стратегію розвитку використовують діти, для зменшення фрустраційної тривоги яких матір використовує спілкування, але не організовує якісної гри. Так, дослідницька діяльність у цих дітей не формується, і для зниження внутрішньої напруги вони використовують присутність матері. Спілкування і взаємодія з матір'ю є єдиним механізмом регулювання фрустраційної тривоги. У разі розлуки або ситуації, коли мати недостатньо ефективно знімає напругу дитини, дитина використовує дезадаптивні варіанти зняття напруги (деструктивна діяльність, аутоагресія та ін.). У міру зростання і розвитку дитини внутрішня напруга збільшується, і дитина стає усе більш залежною від взаємодії із значимим дорослим. Закономірний процес сепарації не завершується, і дитина не набуває необхідної автономії.

Таким чином, на вибір дитиною стратегій адаптації впливає діапазон та ефективність пропонованих матір'ю способів давати собі раду з навантаженням, викликаним фрустраційною тривогою. Попри складність та різноманіття форм взаємодії матері і дитини, кількість можливих варіантів структуризації первинного досвіду є обмеженою. Це підтверджують чисельні дослідження діадної взаємодії, представлені в рамках теорії самоорганізації складних систем [25], які постулюють, що у внутрішній організації учасників взаємодії в діаді *мати – дитина* не може виявлятися велика кількість варіантів взаємодії. Враховуючи динаміку біологічного розвитку і дозрівання дитини і наявність стереотипів в уявленнях дорослих про її належний розвиток, не доводиться говорити про численність інваріативних та ефективних патернів поведінки.

З багатьох інтеракційних подій, в яких мати і дитина розлучалися один з одним і знову встановлювали близькість між собою, дитина протягом першого року життя формує внутрішні робочі моделі поведінки і пов'язаних з ними афектів, своїх і матері, так звані «внутрішні робочі моделі». Ці моделі, згідно з Дж. Боулбі, забезпечують передбачуваність поведінки значимого дорослого і дитини у ситуаціях прихильності.

Накопичений досвід інтеракцій стає визначальним чинником якості прихильності дитини. Дорослий, який відповідає близькістю на потребу прихильності, стає надійною базою, до якої дитина повертається після дослідницької поведінки, або ж дорослий дистанціюється і стає для дитини не надійним. Тривала розлука з матір'ю у ранньому дитинстві супроводжується важкою сепараційною тривогою. Реальна втрата матері, переживається дитиною як гостре горе з типовими для нього фазами – протесту, відчаю і відчуження [24]. Близькі до цього реакції спостерігаються у разі збереження об'єкту прихильності, але втрати його любові: «Відторгнення, втрата любові, (можливо, унаслідок народження нової дитини або депресії матері), відчуження одного з батьків від іншого і схожі ситуації – усі вони діють як загальний чинник втрати дитиною батька (матері) для любові і прихильності» [25, с. 94].

Така робоча модель на початку ще буває гнучкою, потім, мірою розвитку, вона стає усе більш стабільною, перетворюючись на психічний репрезентант, на так звану репрезентацію прихильності. Робочі моделі і репрезентації можуть бути частково усвідомлюваними, але більшою мірою це несвідомий конструкт.

Таким чином, спираючись на дослідження, присвячені дитячому розвитку в глибинній психології [6, 38, 39, 60-63, 69, 87, 131, 140, 145, 146, 151, 155-163, 167-170, 172, 178, 180, 182, 183, 190-196] і теорії прихильності [54, 25, 27, 72, 152, 153, 197-202], ми маємо можливість запропонувати наступне визначення робочої моделі. Робоча модель – це відносно стабільна, глибинна психічна репрезентація узагальненого інтерналізованого досвіду

стосунків з об'єктом прихильності. Останній містить як когнітивні, так і афективні елементи, які, у свою чергу, опосередковують ставлення дитини до себе, до об'єкту прихильності і до світу в цілому. Графічно будова робочої моделі представлена на рис. 1.1.

Сприятливе функціонування психічного апарату особистості залежить від двох наборів впливових чинників, які лежать в основі робочої моделі. Перший набір чинників – це особиста здатність індивіда розуміти, чи є об'єкт надійною основою, чи заслуговує він на довіру, і на основі цього розуміння співпрацювати з цим об'єктом. Дане розуміння починає складатися з досвіду найбільш ранніх взаємодій з матір'ю, специфічні репрезентації закріплюються в пам'яті.

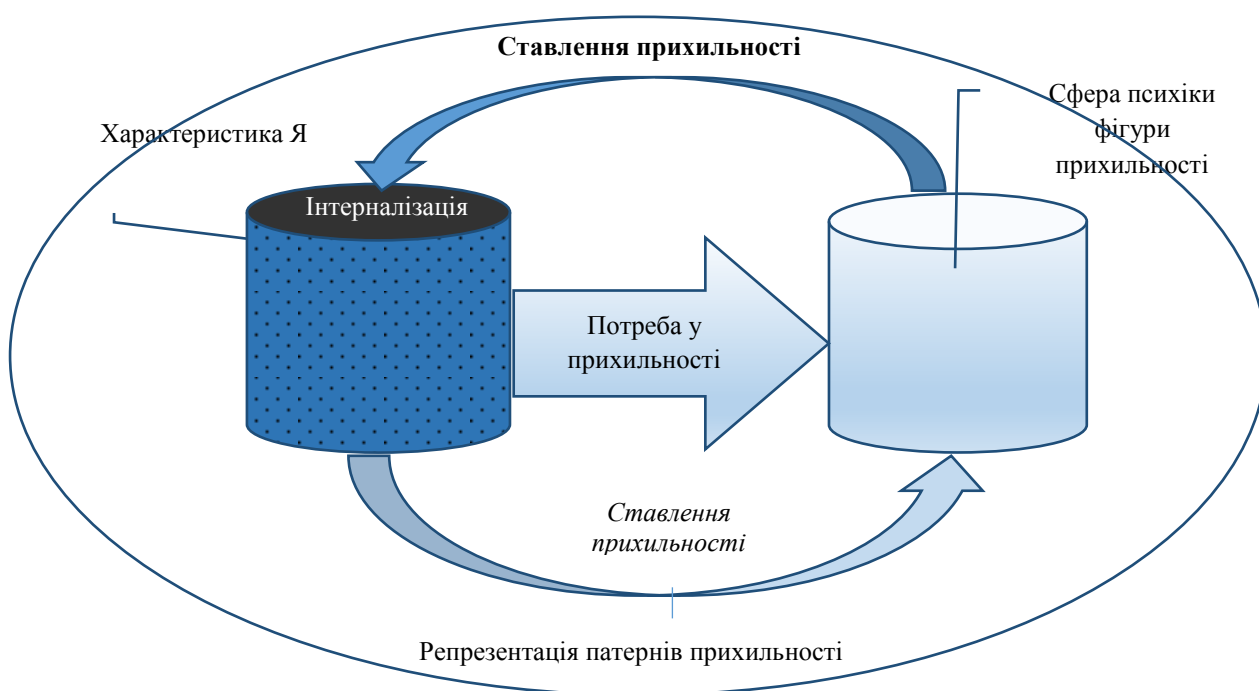

Рис. 1.1. Матриця побудови робочої моделі

Це стає основою внутрішньої робочої моделі – моделі Я. Другий набір чинників визначається наявністю або відсутністю об'єкту прихильності і якістю суб'єктивного ставлення до об'єкту.

У даному контексті об'єкт прихильності – це особа, яка проявляє турботу, заслуговує на довіру і здатна забезпечувати ту безпечну особисту

основу, яка потрібна на кожній фазі життєвого циклу. Ці два набори чинників взаємодіють круговим чином впродовж усього життя індивіда. Передбачається, що первинна робоча модель прихильності від початку залучає дитину до певних стереотипів взаємодії, лише у міру накопичення нового досвіду у неї формується нова робоча модель іншого об'єкта (тато, бабуся та ін.), яка якісно відрізняється від материнської робочої моделі. Таким чином, для кожної окремо значимої особи, наприклад для матері і батька, формуються свої робочі моделі.

Так, робоча модель з репрезентацією уникаючої прихильності, за класифікацією М. Ейнсворт, містить досвід батьківського дистанціювання і емоційної холодності. Дефіцит якісного спілкування як механізму стабілізації тривоги сприяє закріпленню у внутрішній моделі Я «ненадійного» батьківського інтроєкта. Дитина, щоб уникнути відторгненої реакції матері, перестає по відношенню до неї демонструвати реакції прихильності. У такій ситуації діти можуть залишатися у контакті з батьками, не дивлячись на велику дистанцію, що відповідає їх потребі у прихильності. Внаслідок ранньої сепарації, дефіциту прийняття і підтримки емоційний контекст взаємин захисним чином виключається, а сприймається лише інтелектуальна інформація.

Робоча модель з репрезентацією надійної прихильності містить інтеракційний досвід приймаючих і підтримуючих стосунків з об'єктом прихильності. Система прихильності таких дітей приходить до рівноваги, що сприяє їх активній дослідницькій поведінці і відповідному психічному розвитку. Ініціатива і регулювання поведінки прихильності і дослідницької поведінки кожного разу виходять від самої дитини. У своїх взаєминах діти спираються як на інтелект, так і на емоції.

В робочій моделі з репрезентацією амбівалентної прихильності міститься досвід непередбачуваних і непослідовних інтеракційних реакцій матері. Хоча система прихильності у цих дітей активована, але суперечність у поведінці матері не дозволяє виробленню у них постійної і однозначної

репрезентації прихильності. Суперечність у поведінці матері полягає у тому, що вона надмірно прив'язує до себе дитину, тим самим не даючи можливості для реалізації її потреб у дослідженні навколишнього світу і фруструючи таким чином потреби дитини. Порушуються процеси сепарації, і внаслідок цього пригнічується система дослідницької поведінки дитини.

Протягом життя дитини репрезентація прихильності може модифікуватися у напрямі надійності або ненадійності ще й під впливом важливого досвіду, отриманого у стосунках з іншими значимими дорослими або під впливом таких радикальних подій, як втрата значимої особи, чи інших.

Так, на ранніх стадіях онтогенезу дитини мати, проявляючи турботу, створює своєрідне поле досвіду взаємин, опосередковане не лише параметрами взаємодії, але і власними особистісними індивідуально-психологічними особливостями. На думку британського дослідника П. Фонаги, найважливішою особистісною характеристикою матері, яка впливає на розвиток певних репрезентацій патернів прихильності дитини, є її здатність до менталізації. Менталізацію автор визначає як здатність сприймати і розуміти себе та інших у термінах психічних станів (відчуттів, переконань, намірів і бажань), а також як здатність обмірковувати свою і чужу поведінку [160]. У дослідженнях П. Фонаги термін менталізація і функціонування рефлексії фігурують як взаємозамінні поняття.

П. Фонаги стверджує, що дитячий внутрішній психічний світ не є від початку даним, оскільки у дитини він принципово інший і її нормальне формування залежить від взаємодії дитини з іншими дорослими, доброзичливими і рефлексивними. Якщо дорослий, здійснюючий догляд за дитиною, сам володіє достатньо розвиненою здатністю менталізувати, то з великою вірогідністю дитина засвоїть даний модус функціонування у значному обсязі, у порівнянні з дитиною, чиї батьки не можуть забезпечити їй достатнього психологізування (визнання наявності у дитини та інших людей певних психічних станів, бажань, емоцій) у ході повсякденної

взаємодії, як у грі, так і в реальних стосунках. Зокрема, якщо дитина здатна приписати відторгаючу поведінку матері її поганому настрою, а не своїй поганій поведінці, то вона може хоча б частково захиститись від хронічної травматизації власної самооцінки.

Рефлексивне функціонування у П. Фонаги принципово відрізняється від рефлексії, яка розуміється як усвідомлена цілеспрямована діяльність. За П. Фонаги, це властивий суб'єктові неусвідомлюваний модус сприймання соціальної дійсності. Автором також підкреслюється відмінність між функціонуванням рефлексії та інтроспекцією як цілеспрямованим актом самоспостереження та самоусвідомлення. Рефлексивне функціонування відбувається без свідомих зусиль суб'єкта і спрямоване передусім на психологічну інтерпретацію соціальних дій і взаємодій. Через свій несвідомий характер функціонування рефлексії може привести як до адаптивних, так і до дезадаптивних результатів.

Особистісні характеристики фігури прихильності, будучи відносно незмінними характеристиками первинного оточення дитини, складають основу її досвіду, який надалі інтерналізується і стає невід'ємною частиною психіки дитини. Таким чином, внутрішня робоча модель взаємодії з матір'ю впливає на становлення власної батьківської позиції і може призвести до повторення як позитивного, так і негативного досвіду зі своїми дітьми. Графічно це може бути представлено наступним чином (рис. 1.2).

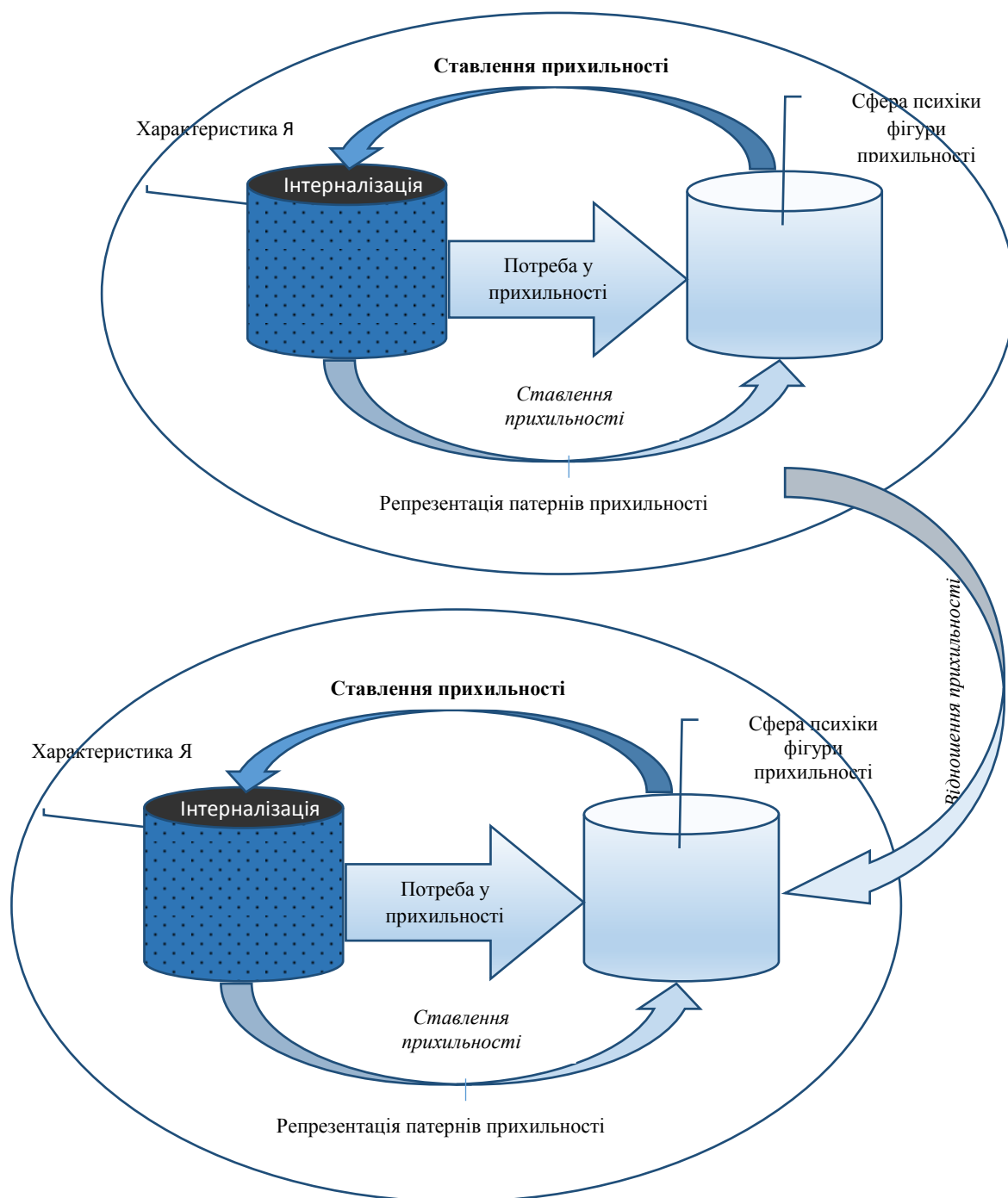

Рис. 1.2. Матриця міжпоколінної перспективи дитячо-батьківської прихильності

Модель прихильності містить стабільні постулати відносно ролі батьків і дитини (тобто обох партнерів) у взаємодії. Дж. Боулбі [24] і М. Мейн [199] вважають, що в умовах стресу і суперечливої інформації необхідна спеціальна стратегія переробки цієї інформації. Така стратегія повинна забезпечувати психологічний захист в рамках робочої моделі індивіда. Адекватність внутрішніх робочих моделей серйозно порушується, якщо захисне виключення

інформації зі свідомості поєднується з відмовою реагувати на зміни, які відбуваються у внутрішньому середовищі. Інформація, що надходить, у нормі проходить кілька стадій, перш ніж досягне свідомості. На кожній стадії одна інформація прямує для подальшої переробки, інша – відкидається. Захисне виключення інформації відбувається в наступних ситуаціях:

- коли батьки не хочуть, щоб діти стали свідками чогось;
- коли дітям нестерпна якась поведінка батьків;
- коли діти роблять або вважають, що роблять щось ганебне.

Хоча такий захист і відгороджує дитину від сорому, болю і конфлікту, він, зрештою, перешкоджає пристосуванню її внутрішньої робочої моделі до зовнішньої реальності. Одна сторона робочої моделі – допуск до свідомості і обговорення – представляє батька (мати) з хорошого боку, а інша, заснована на досвіді виключення зі свідомості, показує нелюбов до батьків і розчарування в них. Інформація може бути отримана з особистого досвіду і від інших людей. Серйозний психічний конфлікт має місце тоді, коли інформація з цих двох джерел сильно суперечить одна одній. Це призводить до витіснення епізодів особистого досвіду [199]. Зменшуючи тривогу, викликану внутрішнім конфліктом, Я дитини намагається зберегти інтегративність і адаптивність особистості за допомогою використання захисних механізмів. Захисні механізми є несвідомою діяльністю людського Я, що починає функціонувати, коли Я наражається на надмірну небезпечну для нього активність спонук і відповідних їм афектів з боку Воно, Понад-Я або зовнішнього світу.

У дослідженнях, присвячених психологічному захисту, враховуються як позитивні, так і негативні аспекти його функціонування. Одні вбачають в його первинному формуванні ознаку нормального розвитку особистості, інші розглядають захисні механізми переважно як побічний продукт порушень при її становленні [18, 88, 102, 119, 126, 127, 132, 147, 163, 213]. У першому випадку психологічний захист виступає як чинник соціалізації, у другому – як чинник неефективної адаптації до особливо тяжких зовнішніх умов. Надмірно фрустровані потреби стимулюють гіперадаптацію дитини до

гетерогенного впливу за допомогою формування надінтенсивного і неадекватного способу захисту.

Термін «захист» зустрічається вже в ранніх роботах З. Фрейда. При аналізі істерії поняття захисту вийшло на перший план, хоча і було співвіднесене виключно з витісненням. Відношення між двома поняттями, проте, залишилися нез'ясованими. Пізніше, повернувшись до цього питання і розширивши поняття захистів «до усіх технік, які Его використовує в конфлікті і які можуть привести до неврозу», З. Фрейд показує тісний зв'язок між формами захисту та окремими захворюваннями людини [158].

Безпосередньо термін «психологічний захист» вперше був використаний А. Фрейд, і вона ж описала десять форм «діяльності Я, які виконують захисну функцію» [163, с. 115]. А. Фрейд підкреслювала, що основною функцією Его є захист від тривоги, яка виникає внаслідок потужних інстинктивних бажань (Ід), а також почуття провини і пов'язаних з цим фантазій (супер-Его).

Пізніше відбулося розмежування захистів на примітивні (первинні, архаїчні) і більш зрілі (вторинні). Серед примітивних захистів прийнято виділяти: примітивну ізоляцію, заперечення, всемогутній контроль, примітивну ідеалізацію і знецінення, проекцію, інтроекцію і проективну ідентифікацію, розщеплення, дисоціацію [88]. Вторинні психологічні механізми імовірно формуються на пізніших етапах психосексуального розвитку і є відносно продуктивнішими. Вони сприяють кращому вирішенню внутрішніх конфліктів і кращій адаптації до реальності. Серед них прийнято виділяти: витіснення, регресію, ізоляцію, інтелектуалізацію, раціоналізацію, моралізацію, роздільне мислення, поворот проти себе, зміщення, реактивне утворення, соматизацію, анулювання, реверсію, ідентифікацію, сексуалізацію, сублімацію [88, 155].

Дж. Боулбі [25] і Т. Бразелтон [201] у різні роки досліджували основні реакції на сепарацію (відділення від батьків) у дітей 1,5-2 років. Узагальнений список виглядає наступним чином:

- захисна агресія (як інстинктивний спосіб покарати матір за її відчуження і, таким чином, понизити вірогідність повторної розлуки);

- регресія як відмова дорослішати (у формі нав'язливої аутостимуляції: смоктання, розгойдування і ін.);
- уникнення батьків як захисний механізм, що допомагає дитині зберегти контроль над своєю поведінкою, перекриваючи або зменшуючи потік значимої для неї ситуації (проте у дитини цей спосіб захисту, як правило, виявляється ненадійним і дає збої);
- формування реакції при поверненні додому: дитина відчуває потяг до матері, але вона швидко засвоює, які переваги дає їй опір її ласкам після того, як вона довго її чекала і сумувала за нею (мати в таких випадках підсилює свої спроби встановити контакт з дитиною, тобто амбівалентна реакція дитини на матір після розлуки з нею гіперстимулює в останньої материнську поведінку).

Пізніші дослідження Дж. Боулбі [24] свідчать про те, що «компенсуюча крадіжка» спостерігається в 70,6 % підлітків-правопорушників, які в перші п'ять років свого життя пережили тривалу, понад шість місяців, розлуку з матір'ю.

У своєму дослідженні М.К. Бардишевська доходить такого висновку: «Чим сильніше тривога, викликана порушенням базисного відчуття безпеки (у «відмовних» дітей), тим сильніше вона дезорганізовуватиме поведінку, тим примітивніші ті захисні механізми, що їх спонтанно використовує дитина для її пом'якшення. Навпаки, відносно легкі порушення базисного відчуття безпеки ... можуть добре компенсуватися через збережену здібність дитини до формування досить глибоких і стійких заміщуючих прихильностей до інших людей» [16, с.234].

Незадоволення лише однієї потреби дитини в безпеці дає цілий арсенал надмірно і неефективно використовуваних захисних механізмів. Чинник задоволеності базових психологічних потреб особистості не залежить від суб'єкта повною мірою, оскільки основними джерелами задоволення або фрустрації цих потреб в дитинстві стають інші люди, передусім батьки. Батьки ж виступають для дитини моделлю захисного реагування, зовнішні характеристики якого вона може первинно копіювати, а потім перекладати на

рівень перманентного або реально діючого психологічного захисту.

Отже, в результаті теоретичного дослідження було з'ясовано наступне: прихильність дитини до матері – це двосторонній процес, у результаті якого формується готовність емоційно реагувати на матір та її образ, а також перша соціальна поведінка, адресована їй, яка потім виступає як базова соціальна установка відносно матері, що виявляється надалі в інших соціальних контактах. Таким чином, прихильність виступає і першим етапом соціалізації, і чинником, що впливає на успішність цього процесу.

У процесі взаємодії матері і дитини відбувається структуризація психіки дитини. Інтерналізований досвід взаємин визначає якість прихильності дитини до матері і лягає в основу внутрішньої робочої моделі. Робоча модель – це відносно стабільна, глибинна психічна репрезентація узагальненого досвіду взаємин з об'єктом прихильності. Даний досвід містить як когнітивні, так і афективні елементи, що опосередковують ставлення дитини до себе, до об'єкту прихильності і до світу в цілому. Графічно процес формування внутрішньої робочої моделі прихильності представлено на рисунку 1.3.

Рис. 1.3. Процес формування внутрішньої робочої моделі прихильності

Якість прихильності, будучи інстинктивною системою реакцій і головним лейтмотивом поведінки людей, засобами інтерналізації може транслюватися наступним поколінням. Таким чином, внутрішня робоча модель взаємодії з об'єктом прихильності впливає на становлення власної батьківської позиції і може привести до повторення як позитивного, так і негативного досвіду зі своїми дітьми.

У ситуації дефіциту емоційних інтеракцій робоча модель прихильності містить відповідний досвід, унаслідок чого дитина може відмовлятися від спілкування, щоб уникнути ще більшого зростання фрустраційної напруги і починає використовувати дослідження як основний спосіб зняття напруги та невизначеності, формуючи репрезентацію уникаючого патерну прихильності.

Якісно інший зміст має робоча модель з репрезентацією амбівалентних патернів прихильності. Для зменшення фрустраційної тривоги матір використовує спілкування, але не організовує якісної гри, яка сприяє розвитку необхідної дослідницької активності дитини. Дитина для зниження внутрішньої напруги використовує присутність матері. Таким чином, відсутність дослідницької поведінки затрудняє формування толерантності до сепараційної тривоги.

У рамках робочої моделі функціонує спектр психологічних захистів, покликаних зменшити актуалізовану тривогу унаслідок стресу і надання суперечливої інформації від об'єкту прихильності. Надмірно фрустровані потреби стимулюють гіперадаптацію дитини до гетерогенного впливу за допомогою формування понадінтенсивного і неадекватного засобу захисту, що перешкоджає пристосуванню внутрішньої робочої моделі до зовнішньої реальності.

Висновки до розділу I

1. Психологічна прихильність до матері – це емоційний зв'язок, якій виникає між матір'ю і дитиною (як найбільш близькою людиною) у результаті довготривалих стосунків. Він характеризується стійкими,

емоційно наповненими відносинами, які засновані на задоволенні потреб у співчутті, розумінні, визнанні. Відчуття прихильності до матері формується у людини в період до трьох років, і пов'язане з загальним емоційним розвитком у родинних умовах. Модель прихильності містить стабільні постулати відносно ролі батьків і дитини (тобто обох партнерів) у взаємодії, і в умовах стресу та суперечливої інформації психологічні захисти є провідною стратегією переробки цієї інформації. Психологічний захист особистості спочатку розвивається як засіб інтрапсихічної адаптації і може приводити до зовнішньої соціально-психологічної адаптації або дезадаптації залежно від гнучкості та інтенсивності використовуваних механізмів.

2. На ранніх стадіях онтогенезу мати, проявляючи турботу, створює поле досвіду взаємин, опосередковане не лише параметрами взаємодії, але і власними особистісними індивідуально-психологічними особливостями. Найважливішою особистісною характеристикою матері, яка впливає на розвиток певних репрезентацій патернів прихильності дитини, є її здатність до рефлексивного функціонування (менталізації). Менталізація визначається як здатність сприймати і розуміти себе та інших в термінах психічних станів (відчуттів, переконань, намірів і бажань), а також як здатність обмірковувати свою і чужу поведінку.
3. Непорушена прихильність є головною умовою нормального розвитку індивіда. Безпечна прихильність передбачає турботу, ніжність, любов і підтримку з боку матері. Порушена прихильність виявляється у формі уникаючого, амбівалентно-тривожного і дезорганізованого типів поведінки дитини і опосередкована, своєю чергою, високою мірою фрустрації батьками потреб дитини у турботі і захисті. Порушення афективного узгодження в діаді мати-дитина веде до тотального викривлення психічного розвитку дитини.

4. Якість прихильності, будучи інстинктивною системою реакцій і головним лейтмотивом поведінки людей, за допомогою інтерналізації може транслюватися наступним поколінням. Ставлення матері до дитини визначається кількісними і якісними параметрами взаємодії, на які впливають індивідуально-особистісні характеристики матері. Почуття до дитини можуть бути викривленими несвідомими конфліктами, що виникали у власному дитинстві. Таким чином, внутрішня робоча модель прихильності впливає на становлення власної батьківської позиції і може привести до повторення як позитивного, так і негативного досвіду зі своїми дітьми.
5. Модель прихильності містить стабільні постулати відносно ролі батьків і дитини (тобто обох партнерів) у взаємодії, і в умовах стресу та суперечливої інформації психологічні захисти є провідною стратегією переробки цієї інформації. Психологічний захист особистості спочатку розвивається як засіб інтрапсихічної адаптації і може приводити до зовнішньої соціально-психологічної адаптації або дезадаптації залежно від гнучкості та інтенсивності використовуваних механізмів.

Основні положення першого розділу відображені у таких публікаціях:

1. Жихарева Л.В. Вплив дитячо-батьківських стосунків на розвиток психіки дитини у вітчизняних та зарубіжних підходах / Л.В. Жихарева // Психологічні науки: проблеми і здобутки. – Додаток 1 до № 1, Том І, – 2012 р. – Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». – 456 с. – С. 119–124.
2. Жихарева Л.В. Дитячо-батьківські стосунки у контексті теорії прихильності / Л.В. Жихарева // НАУКОВИЙ ЧАСОПИС НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Збірник наукових праць. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – № 40 (64). – 344 с. С. 292-294.

3. Жихарева Л.В. Теория привязанности, теоретические и практические аспекты / Л.В. Жихарева // Перспективы Науки и Образования. – №4. – 2013 [Электронный ресурс], доступ: pnojournalfales.wordpress.com/3013/08/pdf_130416.pdf

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ СТАНОВЛЕННЯ РІЗНИХ ТИПІВ ПРИХИЛЬНОСТІ ДО МАТЕРІ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Програма дослідження прихильності дитини-дошкільника до матері та чинників, що обумовлюють різні типи такої прихильності

Емпіричне дослідження здійснювалося у декілька етапів. На початковому етапі дослідження ми аналізували характер прихильності дитини до матері. Отримані результати шляхом кластеризації дозволили нам сформувати три вибірки респондентів відповідно до певного стилю дитячо-батьківської прихильності: надійного, унікаючого, амбівалентного. Дезорганізований тип прихильності не представлений у нашому дослідженні, оскільки передбачає травматичну деформацію особистості і є предметом дослідження клінічної психології.

Характеристика вибірки. У дослідженні свідомих і несвідомих детермінант дитячо-батьківської прихильності в дошкільному віці взяли участь 110 діад *мати – дитина*. З них: діти віком 5-6,5 років, 62 дівчинки і 48 хлопчиків, 110 осіб – це мами віком від 24 до 36 років, усього в дослідженні взяло участь 240 осіб.

Процедура дослідження характеру прихильності дитини до матері здійснювалася за допомогою наступних методик: шкали прихильності дитини до членів своєї сім'ї (А. Баркан), проективної методики Н. Каплан для визначення особливостей емоційної прихильності дитини до матері, методики «Малюнок сім'ї», методики «Колірний тест ставлень» О. Еткінда, спостереження.

Вибір проективних методик зумовлювався тим, що прихильність формується у довербальний період, коли для дитини усвідомити якість

прихильності досить важко. Її психологічні захисти перешкоджають процесу усвідомлення того, що її стосунки з матір'ю недостатньо благополучні.

Для визначення особливостей життя дитини у сім'ї нами була використана шкала прихильності дитини до членів своєї сім'ї (автор – А. Баркан) (див. додаток А).

На думку автора, дана методика повинна використовуватися у комплексі з аналізом малюнків «Моя сім'я». При виборі відповідей на пункти шкали дитині необхідно обрати лише одну відповідь на кожне питання. Після того, як дитина відповість на усі 10 пунктів, підраховується загальна кількість вибору кожного члена сім'ї. Як правило, член сім'ї, який набрав найбільшу кількість балів, є тим, до кого найбільше прихильна дитина. Член сім'ї, що набрав найменшу кількість балів, найчастіше є джерелом дискомфорту дитини в родині. Ситуація, коли різні дорослі набрали рівну кількість виборів, дає право припустити, що у дитини сформована множинна прихильність до близьких дорослих.

Як відомо, методика М. Ейнсворт, що була створена для визначення особливостей і типу прихильності дитини до матері, заснована на спостереженні за поведінковою активністю дитини в новій для неї ситуації, до того ж ускладненій короткочасною розлукою і появою незнайомого дорослого. Вона є класичним методом дослідження і діагностики прихильності дітей у ранньому віці. Проте у дошкільному віці спостереження за реальною поведінкою дитини в ситуації розлуки з об'єктом прихильності втрачає своє діагностичне значення. Водночас, завдяки значному розвитку мислення, пам'яті і мови дошкільнят у порівнянні з раннім дитинством, з'явилася можливість розглядати як об'єкт дослідження накопичений дитиною досвід емоційних і поведінкових стосунків з матір'ю, який, своєю чергою, є основою уявлень дитини про прихильність до матері (або іншої людини, до якої дитина відчуває прихильність). Так, з'явилася ідея оцінювати прихильність дитини, спираючись на особливості її сприйняття і опису зображень ситуації довготривалої розлуки з матір'ю.

Однією з перших вдалих спроб реалізації даної ідеї, стала методика Н. Каплан [40], яка була спочатку призначена для дітей шестирічного віку, а з часом зарекомендувала себе і відносно старшого дошкільного і частково молодшого шкільного віку (орієнтовний вік досліджуваних з 5 до 8-8,5 років).

Основу методики включає завдання скласти розповідь, спираючись на серію картинок, на яких намальована ситуація довготривалої розлуки дитини з матір'ю, що відлітає на літаку. Серія з восьми картинок була запозичена з дослідження М. Чандлера [214], який використовував їх у ході вивчення дитячого егоцентризму (додаток Б). Зображення носять досить умовний характер, що полегшує процес проєкції дітьми своїх переживань на персонажів картинок – хлопчика або дівчинку залежно від статі дитини. Відповідно, методика має два набори картинок. Картинки показують дитині у певній послідовності:

- 1) дитина йде з мамою до літака;
- 2) мама стоїть біля літака, а дитина, прощаючись, махає їй рукою;
- 3) дитина дивиться услід літаку, що відлітає;
- 4) дитина сама повертається додому;
- 5) приходить листоноша і приносить дитині посилку;
- 6) дитина відкриває посилку;
- 7) усередині посилки вона знаходить іграшковий літачок;
- 8) дитина плаче, а листоноша стоїть поряд.

Процедура проведення дослідження передбачала три етапи:

- 1) на першому етапі дитину просили розглянути запропоновані картинки, де зображена історія про одного хлопчика (дівчинку), розклавши перед ним по черзі одну картинку за іншою;
- 2) далі дитині пропонували розповісти історію про те, «що тут відбувається»;
- 3) стосовно кожної картинки дитині були поставлені питання: про що тут герой думає; який у нього настрій («що він тут відчуває?»); що збирається робити; що присниться дівчинці/хлопчикові, коли вона/він ляже спати; сумна ця історія чи весела.

Наприкінці бесіди дитину запитували про те, що буде, коли мама повернеться. Оскільки в серії картинок зображення зустрічі немає, відповідь дитини на останнє запитання носить проєктивний характер, заснований, як передбачається, на власному досвіді спілкування з матір'ю. Бесіда була зафіксована і піддана аналізу.

Предметом аналізу і оцінки є як зміст розповіді, складеної дитиною, так і її відповіді на запитання дослідника, що допомагають з'ясувати, як дитина сприймає і емоційно переживає ситуацію розлуки з матір'ю. Згідно з системою оцінювання, розробленою Н. Каплан, визначається один з чотирьох типів прихильності дитини до матері, тобто, окрім надійного (В), тривожно-уникаючого (А) і тривожно-амбівалентного (С) типів, що традиційно виділяються, в ній описується ще один – так званий дезорганізований тип (D). Для дезорганізованого типу характерна серйозна дезорієнтованість у поведінці матері, унаслідок чого у дитини з легкістю виникають страхи і найгірші побоювання стосовно наслідків розлуки.

Інтерпретація результатів даної методики носить якісний характер, при цьому критерії диференціації розповідей дітей з точки зору проявів у них типів прихильності в основному відносяться до:

- загального емоційного фону сприйняття ситуації;
- здібності до вербалізації відчуттів і думок з приводу розлуки;
- характеру інтерпретації поведінки матері (від'їзд, дарунок);
- засобів, що допомагають впоратися зі своїми переживаннями.

Для уточнення особливостей ставлення дитини до матері в цілому була використана малюнкова методика «Малюнок сім'ї», яка спрямована на виявлення емоційних проблем і труднощів взаємин у сім'ї. Інтерпретація малюнка в контексті нашого дослідження носила вибіркового характер. Нас цікавила графічна презентація і процес малювання матері: деталізація, розміри, колірне рішення, взаємне розташування фігур дитини і матері, характер штрихування, натиск, стирання.

Малюнок матері у дітей з благополучними стосунками відрізняється великою кількістю деталей тіла, декоруванням, використанням різних кольорів. У дітей з неблагополучними стосунками малюнок матері відрізняється недбалістю, мало деталізований, на деяких малюнках відсутній автор.

Також нами був використаний «Колірний тест ставлень» О. Еткінда, в основі якого лежить припущення про те, що істотні характеристики невербальних компонентів стосунків зі значимими іншими і з самим собою відображаються у колірних асоціаціях. Респондент будує шкалу кольорів, засновану на перевазі (приємності) одних і неприємності інших кольорів. Процедура тестування досить проста і полягає в необхідності для досліджуваного підібрати для кожного з людей і понять відповідні кольори. Потім з досліджуваним проводиться одноразова процедура, аналогічна процедурі ранжування кольорів у тесті Люшера. Чим вищий рівень емоційної привабливості, близькості, симпатії у ставленні дитини до того чи іншого з батьків, тим з більшою перевагою кольору він асоціюватиметься.

Відторгнутий батько (мати), навпаки, асоціюється з кольорами, що отримали вищі ранги в індивідуальній колірній розкладці. Для дітей є сприятливою ситуація, коли один або обидва батьки знаходяться на одній позиції в шкалі колірних переваг або перед позицією дитини. Проте якщо батько (або батько і мати разом) знаходяться «за дитиною» більш ніж на дві позиції, це свідчить про емоційне відторгнення батька (батьків), труднощі в стосунках з ними. Діагностично значимим є не тільки ранг кольору, з яким дитина асоціює будь-кого з батьків, але і сам колір.

1. Сірий – неемоційний, пригнічує активність дитини. Самолюбний, критичний, прискіпливий.
2. Синій – «Поруч, але не завжди разом». Небажання конфлікту з цією людиною. Спільні ігри, інтереси.
3. Зелений – «Надія і опора». Відчуття задоволення, спокою і захисту.

4. Червоний – «Активна взаємодія». Весела людина, схильна до активної діяльності. Деяка нерівність, нестабільність у стосунках з дитиною, в оцінці діяльності дитини.
5. Жовтий – «Близько, поруч, разом». Значима людина, яка задовольняє потреби в пестощах, любові, визнанні. Визнання його авторитету. Емоційна залежність.
6. Фіолетовий – стан, близький до ігнорування даної особи. Байдужий член сім'ї, який не має авторитету.
7. Коричневий – відчужений член сім'ї. Злий, вимогливий, часто несправедливо караючий дитину.
8. Чорний – агресивний. Можливі фізичні покарання, погрози з його боку. Стійкий конфлікт між дитиною і даною особою.

Процедура дослідження проводилася у декілька етапів: дитині було запропоновано визначити, який колір відповідає його уявленням про матір, потім було запропоновано проранжувати колірні стимул-реакції за ступенем надання переваги до найменшої переваги, а на наступному етапі дитині було запропоновано визначити колір, з яким вона асоціює себе саму.

Також нами було проведене цілеспрямоване спостереження за взаємодією матері і дитини на спільній прогулянці. Спостереження проводилося протягом півтори години. Підставою використання методу цілеспрямованого спостереження стало положення теорії прихильності, згідно з яким дослідницька активність дитини опосередкована якісним змістом внутрішньої робочої моделі прихильності дитини до матері. При цьому якісно різним репрезентаціям патернів прихильності властива якісно різна дослідницька активність.

Форми прояву поведінки прихильності спочатку включають сигнальну поведінку, в результаті якої мати виявляється поряд з дитиною, і поведінку наближення, в результаті якої дитина повинна опинитися біля матері. До сигнальної поведінки можна віднести плач, заклик, посмішку і лепет, а також різні жести (наприклад, простягнуті руки). До поведінки наближення – саме

наближення, пошук матері і слідування за нею, а також чіпляння і смоктання, непов'язане з насиченням, а спрямоване на досягнення близькості і фізичного контакту з матір'ю.

Інтенсивність поведінки прихильності може варіюватися від дуже низької до дуже високої. При низькій інтенсивності поведінка прихильності може полягати в тому, що, граючись, дитина періодично відстежує місцезнаходження матері і для припинення поведінки прихильності їй достатньо її побачити або почути її голос. Поведінка прихильності високої інтенсивності може бути задоволена лише фізичним контактом.

У контексті нашого дослідження спостережуваними змінними були такі поведінкові патерни: співпраця з іншими дітьми; особливості дослідницької діяльності (наближення – віддалення); підпорядкування вимогам матері; особливості ігрової діяльності; особливості спілкування (активне пасивне); конфліктна поведінка.

Як детермінанти дитячо-батьківської прихильності нами були відзначені механізми психологічних захистів, використовуваних матерями, тип прихильності до власної матері, здібність до функціонування рефлексії, особливості свідомого і несвідомого батьківського відношення до дитини.

З положення про первинність онтогенетичного формування механізмів психологічного захисту відносно існуючого батьківського ставлення до дитини слідує, що психологічний захист дорослого має безпосередній вплив на організацію дитячо-батьківської взаємодії.

Однією з найвідоміших сучасних теорій психологічного захисту є теорія Р. Плутчика [213]. Автор запропонував структурну модель емоцій і захисних механізмів. Основна ідея теорії полягає в тому, що механізми психологічного захисту є похідними від емоцій. Усі основні захисти онтогенетично розвивалися для утримання однієї з базисних емоцій, об'єднаних загальним структурним компонентом страху. Р. Плутчик виокремлює вісім емоцій: радість – печаль, страх – гнів, прийняття – відторгнення (відраза), очікування (передбачення) – подив. Автор розглядає

емоції як базисні засоби адаптації. Прототипами вказаних емоцій виступають відповідно вісім базисних адаптивних реакцій. Подібно до згаданих емоцій протилежністю (біполярністю) характеризуються і захисні механізми, що формуються в онтогенезі як засоби впоратися з першими. Таким чином, вісім базисних механізмів організовуються у чотири пари: реактивне утворення – компенсація, придушення – заміщення, заперечення – проекція, інтелектуалізація (раціоналізація) – регресія.

Методика являє собою опитувальник, що складається з 97 тверджень, які передбачають дві градації відповіді: «вірно» або «не вірно». Оцінка міри використання механізмів психологічного захисту проводиться за наступними шкалами, кожна з яких включає від 10 до 14 питань (додаток В).

У якості показників психологічного захисту дорослих у дослідженні фігурують кількісний показник прояву кожного з механізмів психологічного захисту і показники інтенсивності (висока, соціально-нормативна, низька) системи психологічного захисту в цілому.

Особливостями свідомого спектру дитячо-батьківських стосунків виступили особливості батьківського ставлення, що виявлялися за допомогою однойменного опитувальника, розробленого В.В. Століним і А.Я. Варгою. Автори даної методики розуміють ставлення батьків до своєї дитини як систему різних емоцій і почуттів, патернів поведінки з дитиною, особливостей сприйняття і розуміння характеру та особистості дитини, її відчуттів. Методика більшою мірою орієнтована на вивчення особливостей батьківської позиції матері по відношенню до конкретної дитини. Опитувальник включає твердження типу «Я прагну виконати всі прохання моєї дитини» або «Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до моєї дитини» і так далі. Можна сказати, що дана методика вивчає індивідуальний досвід батьків у вихованні конкретної дитини.

Опитувальник містить 61 запитання, які складають наступні п'ять шкал:

- Прийняття – відторгнення дитини. Дана шкала виражає загальне емоційне позитивне (прийняття) або емоційно негативне

(відторгнення) ставлення до дитини.

- Кооперація. Дана шкала виражає прагнення дорослих до співпраці з дитиною, прояв з їх боку щирої зацікавленості та участь в її справах.
- Симбіоз. Питання цієї шкали орієнтовані на те, щоб з'ясувати, чи прагне дорослий до єднання з дитиною чи, навпаки, прагне зберегти між дитиною і собою психологічну дистанцію. Це – своєрідна контактність дитини і дорослої людини.
- Авторитарна гіперсоціалізація. Дана шкала характеризує те, як дорослі контролюють поведінку дитини, наскільки вони демократичні або авторитарні в стосунках з нею.
- Інфантилізація. Ця шкала показує, як дорослі ставляться до здібностей дитини, до її чеснот і недоліків, успіхів і невдач.

Ставлення об'єкта прихильності до власної матері виступило в якості ще одного детермінуючого чинника дитячо-батьківської прихильності.

Основу цього методу складають ідеї теорії прихильності Дж. Боулбі: робочі моделі прихильності функціонують свідомо лише частково; в основі робочих моделей лежить реальний досвід взаємодії з фігурою прихильності; робоча модель прихильності починає формуватися на першому році життя; уявлення дитини про прихильність детермінує її поведінку і афективну оцінку досвіду; з віком зміст робочої моделі залишається відносно незмінним.

Дорослим пропонується: відповісти на загальні питання про те, як вони уявляють свої стосунки з батьками у дитинстві; пригадати повсякденні епізоди взаємин з ними, в яких активувалася потреба у прихильності (ситуація розлуки, хвороба і тому подібне); розповісти про переживання, пов'язані з втратою кого-небудь з близьких людей, про вплив батьківської поведінки на розвиток особистості респондента. Аудіозапис інтерв'ю транскрибується і піддається дискурс-аналізу (фіксація всіх пауз, збоїв у мові, повторів, оскільки саме вони і є індикаторами психічної трансформації

розумових процесів і патернів поведінки, особливо в ситуації небезпеки). Потім проводиться класифікація: кожному патерну привласнюється певна буква та індекс, що відображають суть психічної організації респондента. Система оцінки включає: оцінку батьківської поведінки зі слів респондента, оцінку ментальних репрезентацій респондента, а також оцінку когерентності дискурсу. Для оцінки батьківської поведінки використовуються наступні категорії: люблячі, ті, що відторгають, ті, що нехтують, залучені, домінантні. Для оцінки ментальних репрезентацій використовуються категорії: ідеалізація, наполеглива відсутність спогадів, активний гнів, применшення достоїнств, страх втрати, метакогнітивний моніторинг і пасивність мови. Оцінка когерентності дискурсу: висока когерентність наголошується у випадках, коли наратив характеризується якістю, кількістю, релевантністю, певною манерою викладу. Якісний наратив: правдоподібність, несуперечність, логічність. Кількісна характеристика наративу: наратив досить розгорнутий, але не надмірний, інформація зрозуміла. Релевантність: наратив містить відповідь на запитання. Певна манера викладу: використання індивідуальної лексики, а не готових шаблонних висловів, жаргону.

Схема структурованого інтерв'ю.

1. Розкажіть про свою сім'ю, де Ви жили, чим займалися Ваші батьки?
2. Чи жив хто-небудь, окрім батьків, у вашому будинку (брати, сестри або хто-небудь ще)? Чи живете ви зараз разом?
3. Спробуйте, будь-ласка, пригадати і описати найбільш ранній епізод з Вашого дитинства? (якщо у відповіді не фігурують батьки, слід запитати: «Як це пов'язано з Вашими батьками?»).
4. Назвіть п'ять прикметників, що відображають Ваші дитячі стосунки з матір'ю.

Після називання респондентом прикметників пропонується пригадати і навести приклад по кожному прикметнику.

5. Назвіть п'ять прикметників, які відображають Ваші взаємини з батьком.

6. Хто з батьків Вам ближче і чому? Чому не було цього відчуття з іншим?
7. Як Ви переживали образи і засмучення, коли були дитиною? Пригадайте і розкажіть, як це було.
8. Чи часто Ви хворіли, будучи дитиною? (Хто зазвичай доглядав Вас в цей період?) Що зазвичай відбувалося у сім'ї у даний період?
9. Чи був досвід розлуки з батьками, і що Ви можете пригадати про це?
10. Чи переживали Ви почуття відторгненості в дитинстві? Чи сприймаєте ви зараз, будучи вже дорослим, ці стосунки як відторгнення?
11. Чи загрожували Вам батьки у якій-небудь формі, наприклад покаранням?
12. Як Ви вважаєте, чому Ваші батьки поводитися так, а не інакше по відношенню до Вас у дитинстві?
13. Чи існували інші дорослі, з якими Ви були близькі в дитинстві?
14. Чи був досвід переживання втрати близької Вам людини в дитинстві? Розкажіть, що пам'ятаєте про це? Якщо відповідь на це питання була позитивна, слідує серія уточнюючих питань, за допомогою яких потрібно з'ясувати обставини, вік респондента, коли це сталося, його реакцію на те, що сталося, як це подіяло на інших членів сім'ї, і як це все мінялося з часом, чи вважає респондент, що ця втрата вплинула на його доросле життя, як це впливає на його ставлення до дитини?
15. Як змінювалися з часом Ваші стосунки з батьками?
16. Як зараз складаються Ваші стосунки з батьками?
17. Що Ви відчуваєте, коли Вам доводиться розлучатися зі своєю дитиною?
18. Сформулюйте три побажання Вашій дитині на майбутнє.

Інтерпретація. Респонденти з унікаючим типом прихильності відновлюють незначні спогади дитинства. Причому специфічні спогади не співвідносяться з ідеалізованим образом батьків. Емоційна близькість, прихильність не заперечуються, а обмежуються або пригнічуються.

Надійний тип прихильності діагностується в тому випадку, якщо респондентами викладається переконлива картина емоційно підтримуючих стосунків в дитинстві або респонденти змирилися з фактом їх відсутності. Для респондента становлять велику цінність взаємовідносини прихильності.

При амбівалентному типі прихильності респонденти плутано, незв'язно, необ'єктивно викладають історію взаємин у дитинстві. Вони поглинені подіями дитинства, батьки «не пробачені».

Респонденти з дезорганізованим типом прихильності, обговорюючи потенційно травмуючі події дитинства, проявляють розбіжності при контролі обговорень і міркувань, які вказують на дисонацію систем пам'яті або аномальну зануреність у неподолані травмуючі спогади.

Виходячи з положення про те, що здатність матері до рефлексії є одним з провідних чинників формування патернів дитячо-батьківської прихильності, нами було проведене відповідне дослідження.

Методика А.В. Карпова. Текст методики складається з 27 тверджень, на які необхідно дати відповідь, обравши одну із семи градацій (абсолютно невірно, невірно, швидше невірно, не знаю, швидше вірно, вірно, цілком вірно). Всі судження можна згрупувати в чотири розділи: ретроспективна рефлексія, рефлексія справжньої діяльності, проспективна рефлексія, рефлексія спілкування і взаємодії з іншими людьми. Підрахунок балів здійснюється по ключу. Для кожної шкали здійснюється переклад «сирих» тестових балів в стінові показники.

Методика оцінки менталізації є різновидом аналізу дискурсу, аналогічним методу виділення типу прихильності, інтерв'ю прихильності для дорослих. Оцінка тексту здійснюється не з точки зору його формального змісту, вона орієнтована на представленість у кожному фрагменті якихось маркерів, що свідчать про процес менталізації. Усі питання віднесені до однієї з двох категорій: вони або вимагають рефлексії респондента, або допускають його рефлексію. Наприклад, відповідаючи на запитання «Як Ви вважаєте, як вплинули Ваші стосунки з батьками на Ваш розвиток в цілому?»

або «Як Ви вважаєте, чому Ваші батьки поводитися з Вами саме таким чином?», респонденти повинні звернутися до свого досвіду стосунків з батьками, допустити наявність взаємозв'язку між їх поведінкою, намірами і відчуттями і власними переживаннями в дитинстві та в пізньому віці. Індивідуальні відмінності опитуваних виявляються по-перше, у тому, які сфери життя вони досягають; по-друге, наскільки стійкою є їх рефлексія (у ситуації стресу у деяких людей здібність до функціонування рефлексії знижується); по-третє, наскільки вона є глибокою (одні можуть враховувати відразу декілька психологічних причин поведінки, інші користуються шаблонними висловами «чужа душа – сутінки»). Шкала оцінки функціонування рефлексії 11-бальна, від -1 до 9. Розрізняють наступні рівні рефлексії – негативну і обмежену (від -1 до 3), середню і високу (від 4 до 9). У якості оцінюваної одиниці тексту виступає відповідь на кожне питання в цілому, при цьому оцінки відповідей не потребують рефлексії, питання враховуються у будь-якому випадку, а на ті, що допускають рефлексію – лише якщо вони більше 3 або менше 0. Для того, щоб вислів був віднесений до категорії «середня» або «висока», він повинен задовольняти трьом критеріям:

1. Він повинен мати явні ознаки функціонування рефлексії, тобто не просто відноситися до психічних станів людини, але і містити деякі вказівки на те, що суб'єкт обмірковує ці стани.

2. Вислів має бути релевантний описуваній ситуації – містити не лише узагальнені, але і конкретні, особистісно значимі коментарі суб'єкта і мати безпосереднє до нього відношення.

3. Вислів повинен стосуватися саме психічних станів, а не особистих диспозицій, рис, загальних характеристик взаємодії.

На етапі формувального експерименту впроваджено модель психологічної корекції батьківсько-дитячих взаємин, яка враховує вплив свідомих та несвідомих чинників активності матері на формування дитячої прихильності в діаді *мати – дитина*.

На етапі контрольного експерименту були використані наступні методики: методика дослідження рефлексії А.В. Карпова; тест-опитувальник батьківського ставлення (А.Я. Варга, В.В. Столін); методика «Колірний тест ставлень» О.М. Еткінда.

Таблиця 2.1

**Операційна модель дослідження психологічних особливостей
прихильності до матері у дітей дошкільного віку**

Психологічний конструкт	Критерій діагностики	Індикатори (показники проявів)
Тип прихильності дитини	1. Особливості ігрової діяльності дитини під наглядом матері. 2. Особливості ментального образу матері в уявленні дитини. 3. Реакція дитини на уявну розлуку з мамою.	Дані спостереження: - дистанція між дитиною і матір'ю; - дослідницька активність дитини; - конфліктність її взаємодії: - з матір'ю - з іншими дітьми. Вибір дитиною кольору, асоціативного з мамою. Показники надійної, амбівалентної та унікаючої прихильності дитини до матері за методикою Н. Каплан
Тип поведінки	Реакції матері на сигнальну поведінку дитини	Дані спостереження за реакціями матері: - конструктивні; - панічні; - агресивні; - дистанціювання.
Рівень усвідомленості ставлення до дитини матері	1) Особливості рефлексивної активності. 2) Специфіка свідомого ставлення до дитини. 3) Використання психологічних захистів. 4) Патерн міжпоколінної трансляції прихильності	Методика оцінки здатності до металізації (Н. Калмикова); рівень здібності до рефлексії за методикою дослідження рефлексії А.В. Карпова. Показники свідомого ставлення до дитини за методикою батьківського ставлення (А.Я. Варга, В.В. Столін). Тест-опитувальник механізмів психологічного захисту (Р. Плутчик, Г. Келлерман, Х. Р. Конт). Напівструктуроване інтерв'ю прихильності дорослих

Обробка отриманих даних і графічна презентація результатів дослідження здійснювалася за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS 20.0.

2.2. Кількісний і якісний аналіз параметрів репрезентації прихильності у дітей дошкільного віку

У нашому дослідженні індикатором прихильності дитини до матері послужили параметри, що лежать в основі класифікації М. Ейнсворт, а саме: надійна, унікаюча, амбівалентна і дезорганізована позиція матері.

Індикатором якості репрезентації прихильності дитини до матері при використанні методики «Малюнок сім'ї» послужила графічна презентація матері та дитини. У графічному вигляді результати дослідження надійності та ненадійності матері за методикою «Малюнок сім'ї» представлені на рис. 2.1.

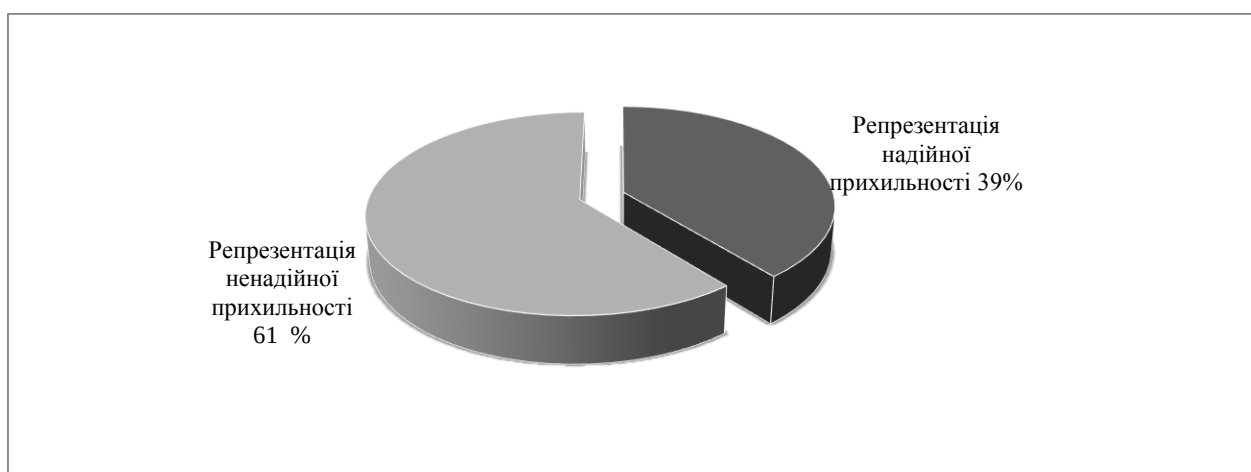

Рис. 2.1. Результати дослідження надійності та ненадійності матері як надійної бази дослідження за методикою «Малюнок сім'ї»

Результати дослідження виявили наявність двох тенденцій у градації сприятливого і несприятливого ставлення до матері в контексті нашого дослідження надійності і ненадійності матері як надійної бази дослідження. За приклад можна взяти наведену нижче репрезентацію якості прихильності дитини до матері, яка не є надійною фігурою прихильності. При виконанні проєктивної методики «Малюнок сім'ї» Оля М. (5 років) зображує маму, тата і себе. Батьків дівчинка малює червоним кольором, причому фігура матері значно перевищує розміри фігури батька. Її власне зображення заштриховане з сильним натиском, що говорить про виражене емоційне напруження. Згідно

з аналізом малюнка, дівчинка сприймає матір як сильну, емоційну, енергійну, дещо агресивну, вольову особистість, мати є домінуючою фігурою. Себе дівчинка малює поряд з матір'ю, що говорить про потребу в спілкуванні з нею, у перебуванні поряд із матір'ю. При цьому Оля намалювала себе простим олівцем, що говорить про емоційне виснаження дитини. Про бажання дівчинки позбутися психотравмуючого впливу ситуації свідчить те, що вона для себе і для батьків намалювала два різні будинки, говорячи, що в одному будинку житимуть мама і тато, а в іншому – вона сама.

Таким чином, 61 % дітей даної вибірки у своїх малюнках проявляють патерн ненадійних стосунків з матір'ю, мати не є надійною фігурою прихильності, на яку дитина спирається при дослідженні довкілля, і лише в 39 % виявився патерн надійної репрезентації прихильності. Результати дослідження за шкалою прихильності дитини до членів своєї родини (А. Баркан) графічно представлено на рис. 2.2.

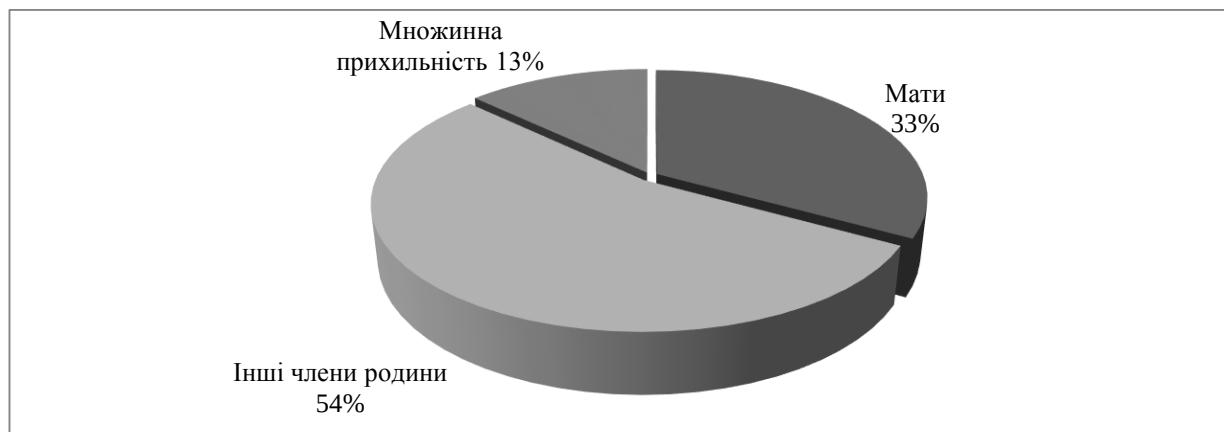

Рис. 2.2. Результати дослідження за шкалою прихильності дитини до членів своєї родини (А. Баркан)

Згідно з результатами, отриманими за шкалою прихильності дитини до членів своєї сім'ї, 33 % дітей вибрали матір, 54 % вибрали інших членів сім'ї: батька, дідуся, бабусю. Неможливо було визначити об'єкт прихильності у 13 % дітей, тому що було отримано однакову кількість виборів матері та інших членів родини, що говорить про можливу множинну прихильність, коли для задоволення різних потреб обираються різні об'єкти.

Результати дослідження, отримані за допомогою проективної методики Н. Каплан, призначеної для визначення особливостей емоційної прихильності дітей до матері, представлені на рисунку 2.3.

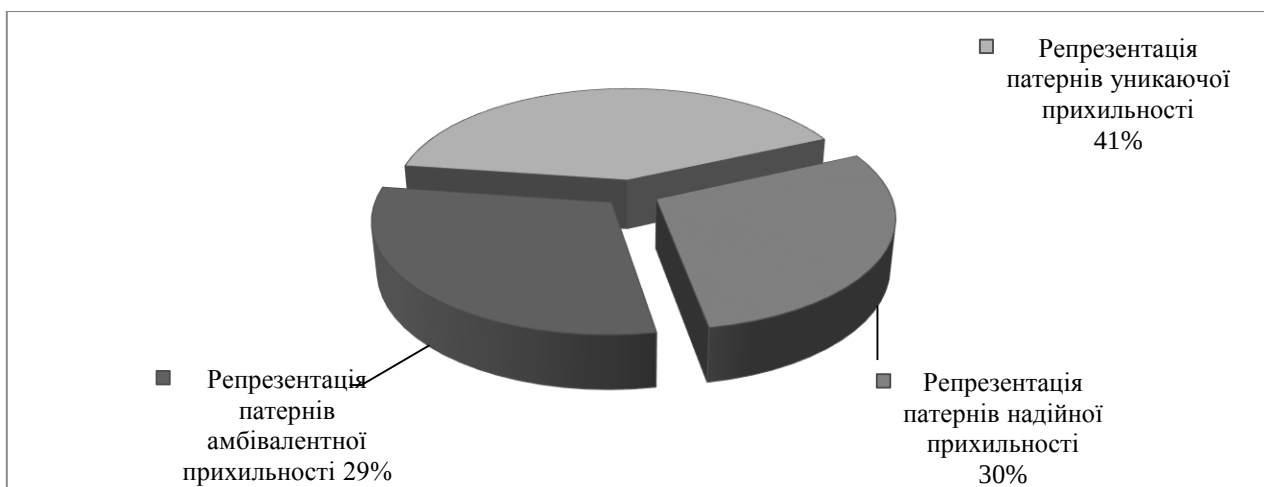

Рис. 2.3. Результати проективної методики Н. Каплан для визначення емоційної прихильності дитини до матері

Репрезентацію патернів надійної прихильності було виявлено у 41 % дітей усієї вибірки. Особливості їх розповідей полягають у відкритому, чітко вербалізованому вираженні своїх негативних переживань, які виникли з приводу розлуки з об'єктом прихильності. Діти з репрезентацією патернів надійної прихильності вербалізують моделі пошуку засобу, що дає можливість впоратися з ситуацією розставання з об'єктом прихильності. В такий спосіб дитина частково реалізовує фрустровану потребу в контакті та близькості з об'єктом прихильності. Передбачувана зустріч дитини з матір'ю у дітей з репрезентацією патернів надійної прихильності носить виключно радісний характер.

Максим С. (5 років, 8 місяців).

1. Мама йде з хлопчиком до літака. Мама їде і махає рукою. Хлопчик дивиться, мама їде. Хлопчик пішов додому. Дідусь подарував йому подарунок. Хлопчик відкрив подарунок і витягнув літак. Хлопчик сумує за мамою.
2. Думає про матір. Дуже сумно, тому що мама їде.
3. Думає, що матір їде і не його бере з собою. Настрій сумний, тому що

мама їде.

4. Думає про маму. Настрій сумний, тому що мама їде.
5. Думає про маму. Настрій сумний. Залишився удома один, йому буде нудно. Гратиме з ведмежам і в м'ячик. Коли прийде тато, він попросить його подзвонити мамі.
6. Дідусь приніс подарунок від мами. Про маму думає, що вона скоро приїде. Настрій веселий, тому що мама скоро приїде.
7. Думає про маму. Настрій веселий, тому що мама скоро приїде.
8. Знову думає про маму. Настрій веселий, тому що мама скоро приїде.
9. Сумує за мамою. Настрій сумний, тому що мама не приїжджає.

Про що сон? – «Мама наснилася, що вона приїхала. У веселому настрої прокинеться».

Що в листі? – «Я скоро приїду. Коли мама приїде, буде весело. Він прибіжить до мами, і скаже: «Привіт мама!» – «Привіт, я дуже скучив!».

- Це весела історія, тому що мама повернулася і подарунок привезла!

Даний приклад характеризується проявом репрезентації патернів надійної прихильності. Дитина чітко вербалізує негативні відчуття і думки з приводу розлуки з об'єктом прихильності (сумно, тому що мама поїхала). Здійснюється пошук моделі для зниження рівня фрустраційної тривоги з приводу розлуки з об'єктом прихильності (подзвонити мамі по телефону). Очікувана зустріч з матір'ю носить виключно радісний характер (настрій веселий, тому що мама скоро приїде; приснилося, що мама приїхала і в гарному настрої прикинувся).

В іншій групі були виявлені репрезентації патернів унікаючої прихильності. Дані репрезентації, характеризуються тенденцією ігнорування проявів прихильності, які містяться в картинках методики. Хоч деякі діти і визнають, що дитина на зображенні переживає негативні почуття, але вони не пов'язують їх з розлукою. Більшість дітей з цієї групи не демонструють можливості яких-небудь відчуттів у ситуації розлуки з об'єктом прихильності, в цілому характерна емоційна холодність і дистанціювання

відносно об'єкту прихильності.

Настя Б. (5 років, 4 місяці).

Мама і дочка йдуть до літака. Дочка махає мамі: «До побачення!». Дочка дивиться, як летить літак. У літаку мама. Вона поїхала у справах. Дочка прийшла додому, і поряд з нею стоїть стіл з іграшками. Вона залишилася одна. Буде в іграшки грати. Дядько дівчинці ..., ні, тато дочці приніс подарунок. Дочка відкрила подарунок... Дівчинка витягнула з коробки літак. Дівчинка сидить і ні в що не грає, тому що їй літак не сподобався. Вона не хотіла літак, вона хотіла ляльку.

1. Дівчинка думає, що мама полетіла на роботу. Настрій хороший, тому що мама її постійно лає, і вона захотіла від неї відпочити.
2. Дівчинка думає, що вона прийде додому і у неї буде який-небудь подарунок. Вже настрої дещо поганий.
3. Думає: полетіти б і їй на літаку. Настрій хороший, тому що вона бачить літак. Думає про маму, що мама привезе їй що-небудь красиве.
4. Думає, що у неї який-небудь дарунок буде. Настрій сумний, тому що у неї всі іграшки розкидані. Буде прибирати.
5. Думає: яка-небудь лялька в подарунок. Подарунок від тата. Настрій хороший, тому що подарунок отримала.
6. Думає, що побачить яку-небудь лялечку або подарунок. Настрій поганий...ні, гарний, тому що там який-небудь подарунок або лялька.
7. Думає, що він дуже красивий. Гарний настрій, тому що він їй сподобався. Думає про маму, про те що мама вже зробила їй подарунок – ляльку або бантик, або спідничку.
8. Думає, що тато приніс не дуже красиву іграшку. Вона не хоче з нею грати. Вона хотіла що-небудь інше.

Що в листі? – «Його не буде!».

Про що сон? – «Як вона в іграшки грається».

Коли мама приїде, дівчинка покаже їй літак:

– «Мама, поглянь, який мені тато літак подарував!»

- «Дуже красивий!».
- «Мама побачить тата і засмутиться. Мама їздила тата шукати. Він був на роботі. Мама не знала, що він чергує, і вони його всю ніч не бачили. Мама їздила його шукати. А він сам прийшов до доньки».

Даний приклад репрезентації патернів унікаючої прихильності ілюструє специфічні особливості емоційного ставлення дитини до ситуації розлуки з об'єктом прихильності. Дитина не пов'язує негативні відчуття з ситуацією розлуки з об'єктом прихильності, негативні відчуття пов'язуються з іншими ситуаціями (настрій сумний, тому що у неї всі іграшки розкидані). Відсутня модель зниження фрустраційної тривоги за допомогою спілкування з фігурою прихильності («листа не буде»). Об'єкт прихильності сприймається дитиною як відторгнутий і такий, що здійснює тиск (настрій хороший, тому що мама її постійно лає, і вона захотіла від неї відпочити).

На відміну від репрезентації патернів надійної і унікаючої прихильності, репрезентація патернів амбівалентної прихильності характеризується негативними формами прояву почуттів з приводу розлуки з об'єктом прихильності. Діти в своїх розповідях демонструють тенденцію звинувачувати об'єкт прихильності і приписують героєві відкрите або завуальоване відчуття гніву по відношенню до матері.

Ілля (5 років, 2 місяці).

Мама і синок біжать на літак. Тут вони прощаються. Мама йде в літак. Хлопчик дивиться, як відлітає літак. Хлопчик закрив двері в магазин. Йому дарує подарунки дідусь. Він грає з ними. Розглядає літак, який дідусь подарував. Тут він сидить і дивиться на літак.

1. Думає, коли він вже маму побачить? Йому погано, він дуже скучив за мамою, тому що її вже цілий день не було. Вона кудись далеко і надовго полетіла.
2. Думає, а коли він піде, що вона буде робити. Настрій злий, тому що мама відлетіла. Дуже йому нудно, і нікому дати йому поїсти.
3. Думає, що мама полетіла на роботу. Настрій злий, тому що він сумує за

мамою, ніхто чай не поставить, ніхто не може його погодувати. Він буде один готувати їжу, ножиком різати.

4. Сидить і думає, коли ж мама прилетить. Він уже удома. Настрій хороший, тому що він додому прийшов, може відпочивати, на комп'ютері грати. Він пустуватиме з вогнем. Сірники братиме, комп'ютер може зламати.
5. Думає, який же мені дідусь подарунок дасть. Тому що він чужий, а від чужих без запиту брати не можна. Настрій хороший, тому що він йому літак подарував.
6. Відкриває коробку. Настрій поганий, може від мами літак? Він розсердився на маму, тому що вона відлетіла і його одного залишила.
7. Думає: може це літак від мами, може це вона мені такий подарунок зробила, а дід прислав. Настрій хороший, йому радісно, йому літак подарували.
8. Думає: коли ж мама прилетить, мені так нудно без неї. Настрій сумний, невеселий, тому що він думає, коли ж мама прилетить.

Про що сон? – «Про те що він сам в літаку полетів, а мама в ліжку спить. Прокинувся дуже злий, тому що мама в літаку відлетіла, а він один залишився».

Що в листі? – «Любий синку, я тебе дуже люблю. Бажаю щастя, щоб ти не хворів, чи не пустував ти з вогнем? Мама. Оскільки він пустував з вогнем, його мама покарає, коли приїде: «Синку, ти пустував з вогнем?» - «Мама, вибач мене, я більше так не буду».

«Сумна історія, тому що мати полетіла в літаку, а хлопчик сумує без неї».

Для даного прикладу характерний прояв репрезентації патернів амбівалентної прихильності. Дитина проектує негативні почуття з приводу розлуки з об'єктом прихильності («йому погано, він дуже скучив за мамою; настрої злий, тому що мама відлетіла»), причому схильна звинувачувати об'єкт прихильності через свої почуття («дуже йому нудно, і нікому дати йому поїсти»). З даного інтерв'ю видно, що дослідницька діяльність дитини знаходиться під особливим контролем або є обмеженою, дитина проектує

бажання звільнитися від материнського тиску («їжу готуватиму; ножиком сам різати; у комп'ютер грати»), причому діяльність набуває деструктивних форм («він пустуватиме з вогнем; гратиме з сірниками; комп'ютер може зламати»).

На наступному етапі був здійснений аналіз та інтерпретація результатів, отриманих за методикою «Колірний тест ставлень» О. Еткінда. За частотою значимих колірних виборів, з якими дитина асоціювала себе, на перших місцях були: жовтий, синій, зелений. Найменші ранги отримали кольори: коричневий, фіолетовий, чорний. Колірні асоціації стосовно матері розподілилися таким чином: найбільші ранги – жовтий, червоний, зелений, найменші – сірий, синій, чорний. Результати дослідження наведені у наступній таблиці 2.2. та на рисунку 2.4.

Результати еталонного ранжування показали, що у 42 % дітей мати займає перший і другий ранги, таким чином, на рівні глибинних емоційних стосунків діти оцінюють їх украй позитивно. 58 % займають індиферентні позиції і вказують на труднощі у взаєминах.

Таблиця 2.2

**Частота колірних виборів за методикою «Колірний тест ставлень»
О. М. Еткінда**

	Сірий	Синій	Зелений	Червоний	Жовтий	Фіолетовий	Коричневий	Чорний
Мати	13	14	17	28	31	1	10	2
Я (дитина)	14	30	15	11	32	4	7	1

Графічно частота колірних виборів за методикою «Колірний тест ставлень» О.М. Еткінда представлена на рисунку 2.4.

Кореляційний аналіз колірних виборів для всіх варіантів тестування в цілому по виборці показав наявність достовірних кореляційних зв'язків між ними. Переважання в колірному виборі одного і того ж кольору і наявність

достовірних кореляційних зв'язків свідчить про механізми проєкції та ідентифікації у стосунках прихильності дитини до матері (табл. 2.3).

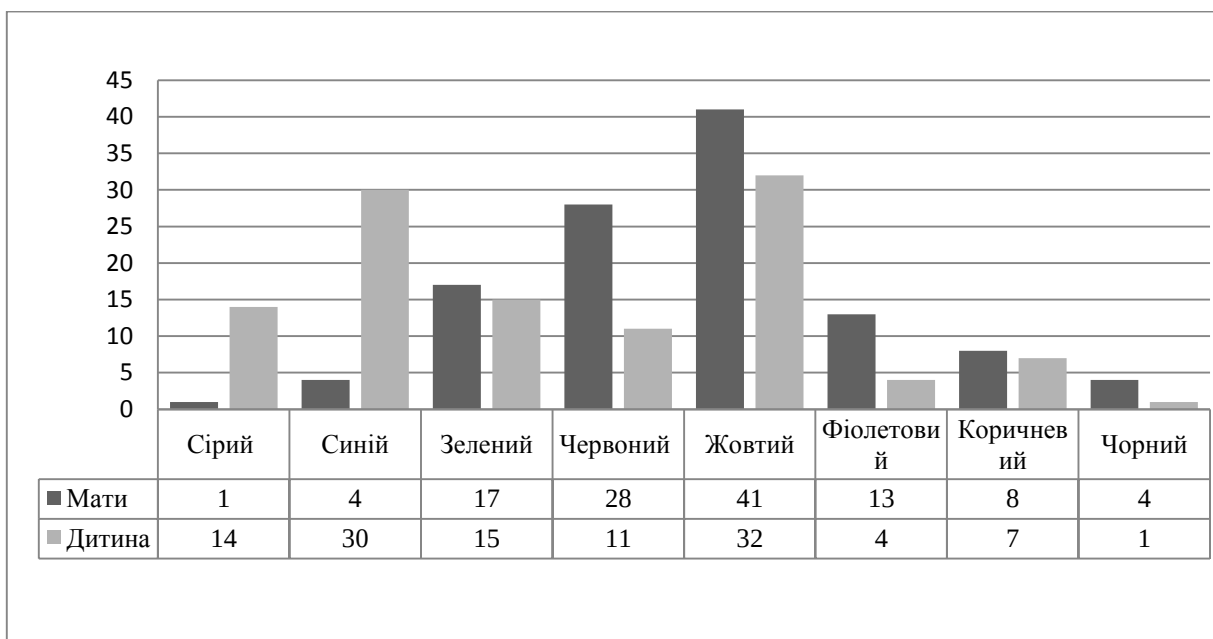

Рис. 2.4. Частота колірних виборів за методикою «Колірний тест ставлень» О. М. Еткінда

Таблиця 2.3

Кореляційний аналіз взаємозв'язку між асоціативними еталонами дитини і матері

Діти	Матері							
	Сірий	Синій	Зелений	Червоний	Жовтий	Фіолетовий	Коричневий	Чорний
Сірий	-0,034	0,014	-0,174	0,367**	-0,51	-0,128	-0,04	-0,085
Синій	0,155	0,011	-0,085	-0,015	-0,118	0,222*	0,047	-0,152
Зелений	-0,035	-0,056	0,21*	-0,23*	0,196*	-0,133	-0,109	0,011
Червоний	-0,031	0,019	-0,088	0,489**	-0,247**	-0,117	-0,096	-0,017
Жовтий	-0,056	0,034	0,248**	-0,368**	0,385**	-0,212*	-0,173	0,021
Фіолетовий	-0,017	0,031	-0,089	-0,113	-0,138	-0,065	0,652**	-0,056
Коричневий	-0,023	0,017	-0,119	-0,152	-0,185*	0,599**	0,064	-0,015
Чорний	-0,017	-0,155	-0,089	0,202*	-0,138	-0,065	0,123	0,155

Умовні позначення:

* - коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,05$

** - коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,01$

Як видно з таблиці 2.3. найбільшу кількість кореляцій утворюють материнські вибори червоного кольору (з червоним та сірим вибором дітей – прямий зв'язок та жовтим і зеленим кольором – обернений зв'язок). А також жовтий колір (прямі кореляції з жовтим та зеленим, обернені – з коричневим та червоним).

Кореляційний аналіз колірних виборів для усіх варіантів тестування у цілому по вибірці графічно представлений на рисунку 2.5.

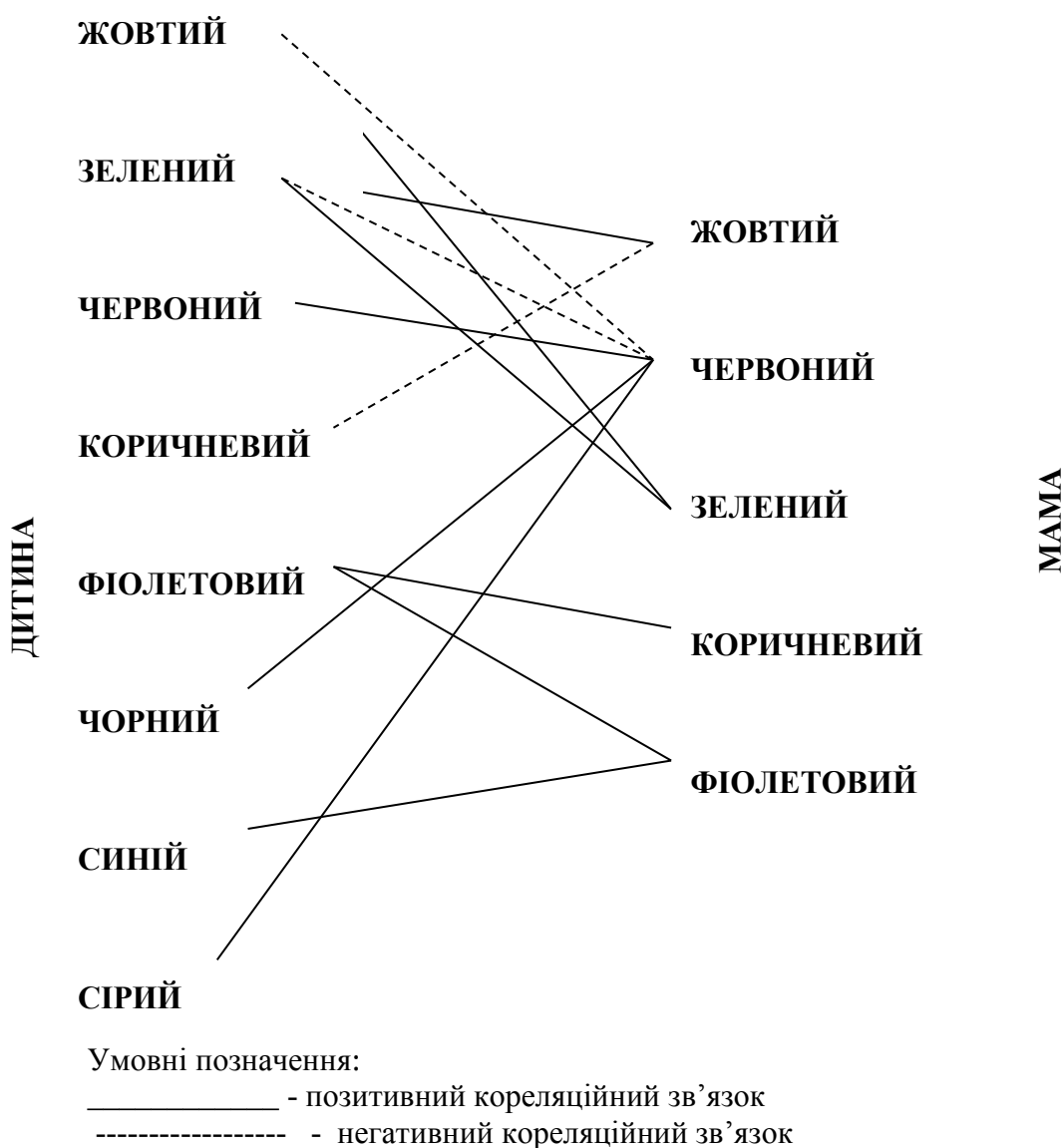

Рис. 2.5. Кореляційна плеяда колірних стимулів дитина-мати за методикою «Колірний тест ставлень» О. М. Еткінда

На наступному етапі дослідження був здійснений аналіз взаємозв'язку виявленої репрезентації прихильності дитини до матері за допомогою проективної методики Н. Каплан і колірних асоціацій дитини. Результати такої роботи узагальнені у наступній таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Кореляційний аналіз репрезентації патернів прихильності (методика Н. Каплан) і колірних асоціацій дитини

Репрезентація прихильності	Сірий	Синій	Зелений	Червоний	Жовтий	Фіолетовий	Коричневий	Чорний
Надійна	-0,133	-0,109	0,144	-0,352**	0,422**	-0,203*	-0,087	-0,109
Унікаюча	0,109	-0,096	-0,295**	0,259**	-0,222	0,032	0,249**	0,056
Амбівалентна	0,296**	-0,237*	-0,117	0,021	-0,133	-0,109	-0,012	-0,173

Умовні позначення:

* - коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,05$

** - коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,01$

Кореляційний аналіз отриманих даних виявив достовірний позитивний зв'язок між патернами репрезентації надійної прихильності за методикою Н. Каплан і вибором жовтого кольору в репрезентації образу матері за методикою «Колірний тест стосунків» ($r=0,422$). Згідно з психосемантичним значенням кольору, об'єкт прихильності є значимою особою, яка задовольняє потреби в ласці, любові, визнанні. Діти з надійним типом прихильності сприймають материнську фігуру – «близько, поруч, разом».

Негативний кореляційний зв'язок патерни репрезентації надійної прихильності мають з фіолетовим ($r=-0,203$) і червоним ($r=-0,352$) колірними стимул-реакціями. Фіолетовий колір зазвичай асоціюється з ігноруючою людиною, в даному контексті, з байдужою, такою, що не має авторитету, матір'ю. Червоний колір асоціюється з активною, домінуючою, енергійною матір'ю. У стосунках між дитиною і батьком (матір'ю) у такій ситуації може

Виявлені достовірні кореляційні зв'язки дають нам можливість припустити, що в структурі внутрішньої робочої моделі у дітей з репрезентацією патернів надійної прихильності об'єкт прихильності володіє здатністю стабілізувати рівень навантаження стимул-реакціями (інформація, їжа, стимул-реакції та ін.), спираючись на уявлення про індивідуальні можливості власної дитини давати собі раду з фрустраційною тривогою.

Кореляційний аналіз зв'язків між патернами репрезентації унікаючої прихильності і результатами колірних асоціацій відносно матері показав позитивний достовірний зв'язок з червоним ($r=0,259$) і коричневим кольорами ($r=0,249$). Також було виявлено негативні кореляційні зв'язки з жовтим ($r=-0,222$) і зеленим ($r=-0,295$) колірними стимул-реакціями. Коричневий колір асоціюється з відчуженим членом сім'ї, злим, вимогливим, несправедливо караючим дитину. Негативна асоціація із зеленим і жовтим кольорами свідчить про те, що об'єкт прихильності не асоціюється з надією і опорою, почуттям задоволення, спокою і захисту. Об'єкт прихильності не є значимою особою і не задовольняє потреби в пестощах, любові, визнанні.

Таким чином, внутрішня структура робочої моделі прихильності у цих дітей містить інтерналізований досвід батьківського відторгнення, емоційної холодності, вимогливості і контролю. Така характеристика зовнішнього об'єкта лягає в основу внутрішньої робочої моделі і характеризує близького дорослого як ненадійний об'єкт прихильності. Робоча модель матері не відповідає потребі дитини в прихильності певною характерною близькістю або дистанцією, а також поведінковим репертуаром.

Кореляційний аналіз отриманих даних виявив достовірний позитивний зв'язок між патернами репрезентації амбівалентної прихильності за методикою Н. Каплан і вибором сірого кольору в репрезентації образу матері за методикою КТС ($r=0,296$). Також був виявлений негативний зв'язок з вибором синього кольору, асоційованого з образом матері ($r=-0,237$). Характеристика сірого кольору: неемоційний, самолюбний, критичний, прискіпливий, такий, що пригнічує активність. Синій колір асоціюється з

людьми зі схожими інтересами, що беруть участь в спільних іграх, нерідко займають позицію поруч, але не завжди разом.

Встановлені достовірні кореляційні зв'язки дають нам можливість припустити, що в структурі внутрішньої робочої моделі у дітей з репрезентацією патернів амбівалентної прихильності об'єкт прихильності не володіє здатністю стабілізувати рівень навантаження стимул-реакціями (інформація, їжа, стимул-реакції та ін.), спираючись на уявлення про індивідуальні можливості власної дитини давати раду з фрустраційною тривогою. Об'єкт прихильності не є надійною базою дослідження, через придушення дослідницької активності і для зниження внутрішньої напруги діти використовують присутність матері.

Результати спостереження за взаємодією в діаді *мати – дитина* під час спільної прогулянки дозволили виділити певні патерни дослідницької активності. Спостережуваними патернами, виступили:

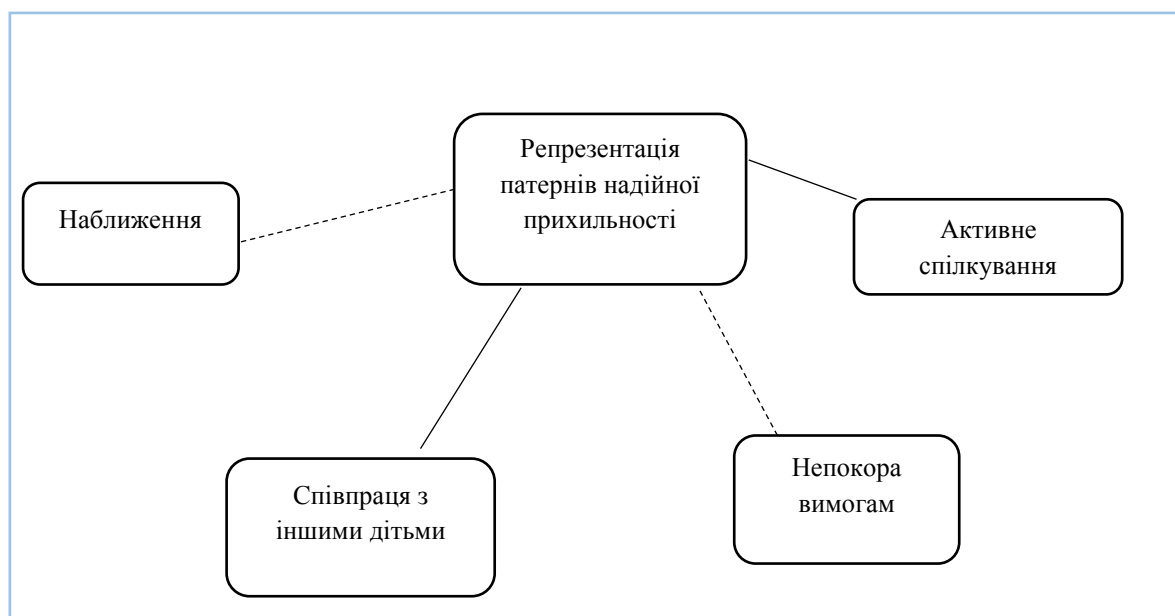
- співпраця з іншими дітьми;
- особливості дослідницької діяльності (наближення – віддалення);
- підпорядкування вимогам матері;
- особливості ігрової діяльності;
- особливості спілкування (активне пасивне);
- конфліктна поведінка.

На наступному етапі нашого дослідження дані, отримані в результаті спостереження і використання проєктивної методики дослідження емоційної прихильності дитини до матері Н. Каплан, були піддані кореляційному аналізу (табл. 2.5).

Репрезентація прихильності	Співпраця з іншими дітьми	Наближення (близькість до матері)	Заперечення	Непокора вимогам	Активне спілкування	Конфліктна поведінка
Надійна	0,719**	-0,181*	0,009	-0,469**	0,497**	0,088
Унікаюча	-0,106	-0,095	0,531**	0,526**	-0,334**	0,366**
Амбівалентна	-0,613**	0,493**	-0,584**	0,037	0,347**	0,058

** - коефіцієнти кореляції, значимі при $r = 0,01$

Графічно результати кореляційного аналізу спостережуваних змінних і репрезентацій емоційної прихильності дитини до матері за методикою Н. Каплан представлено на рис.2.7, 2.8, 2,9.

----- - негативний кореляційний зв'язок

Рис. 2.7. Кореляційна плеяда репрезентації патернів прихильності (методика Н. Каплан) і спостережуваних змінних дослідницької активності

Проведений кореляційний аналіз показав чисельні достовірні зв'язки між репрезентацією патернів емоційної прихильності дитини до матері і спостережуваними патернами дослідницької активності. Так, були виявлені позитивні зв'язки репрезентації патернів надійної прихильності з патернами співпраці з іншими дітьми ($r=0,719$), активного спілкування ($r=0,497$) і водночас негативні зв'язки з патернами близькості до матері ($r=-0,181$), непокори вимогам ($r=-0,469$).

Умовні позначення:

- позитивний кореляційний зв'язок

----- - негативний кореляційний зв'язок

Рис. 2.8. Кореляційна плеяда репрезентації патернів прихильності (методика Н. Каплан) і спостережених змінних дослідницької активності

Діти з репрезентацією патернів надійної емоційної прихильності до матері віддають перевагу груповим іграм разом з іншими дітьми. Під час прогулянки вони можуть досить далеко відходити від матері, при зміні об'єктів дослідження попереджають матір про свої наміри. Мати може довгий час залишатися на одному місці, лише підтримуючи візуальний контакт. На заборони матері дослідницької діяльності реагують не агресивно, в більшості випадків підкоряються вимогам матері. Діти товариські, багато про що розпитують матір, і вона, своєю чергою, відповідно реагує.

зауваження реагують мовчки, найчастіше продовжують почату діяльність, не підкоряючись материнським вимогам. На наближення матері в конфліктній ситуації реагують віддаленням (втікають) або стоять на місці.

Такі результати дають нам можливість вважати, що будова внутрішньої робочої моделі дитини передбачає наявність материнського інтроєкта, який не відповідає вимогам надійної бази дослідження. Потреба дитини в емоційному спілкуванні фрустрована, і діяльність, пов'язана зі зменшенням внутрішнього навантаження, спрямована на дослідницьку активність.

В результаті статистичної обробки нами були виявлені позитивні достовірні кореляційні зв'язки між репрезентацією патернів амбівалентної прихильності і такими патернами дослідницької активності як близькість до матері ($r=0,493$), активне спілкування ($r=0,347$), і негативні зв'язки з такими патернами дослідницької активності як віддалення від матері ($r=-0,613$), співпраця з іншими дітьми ($r=-0,613$).

Ці діти вважають за краще знаходитися поблизу до об'єкта прихильності. Якщо дитина проявляє інтерес до дослідницької діяльності, то вимагає, щоб об'єкт прихильності слідував за нею. Можуть довгий час знаходитися на одному місці, перевагу віддають пасивним іграм, мало грають з іншими дітьми.

Таким чином, зміст внутрішньої робочої моделі у дітей з репрезентацією патернів амбівалентної прихильності та виявленими поведінковими патернами передбачає наявність об'єкту прихильності, який стабілізує внутрішню напругу завдяки своїй безпосередній присутності і спілкуванню з дитиною, але при цьому дослідницька активність не відрізняється різноманітністю.

Встановлені достовірні зв'язки дозволяють нам стверджувати, що тип емоційної прихильності дитини до матері детермінує певні патерни дослідницької активності дитини. Така причинна залежність графічно може бути представлений наступним чином (див. рис. 2.10).

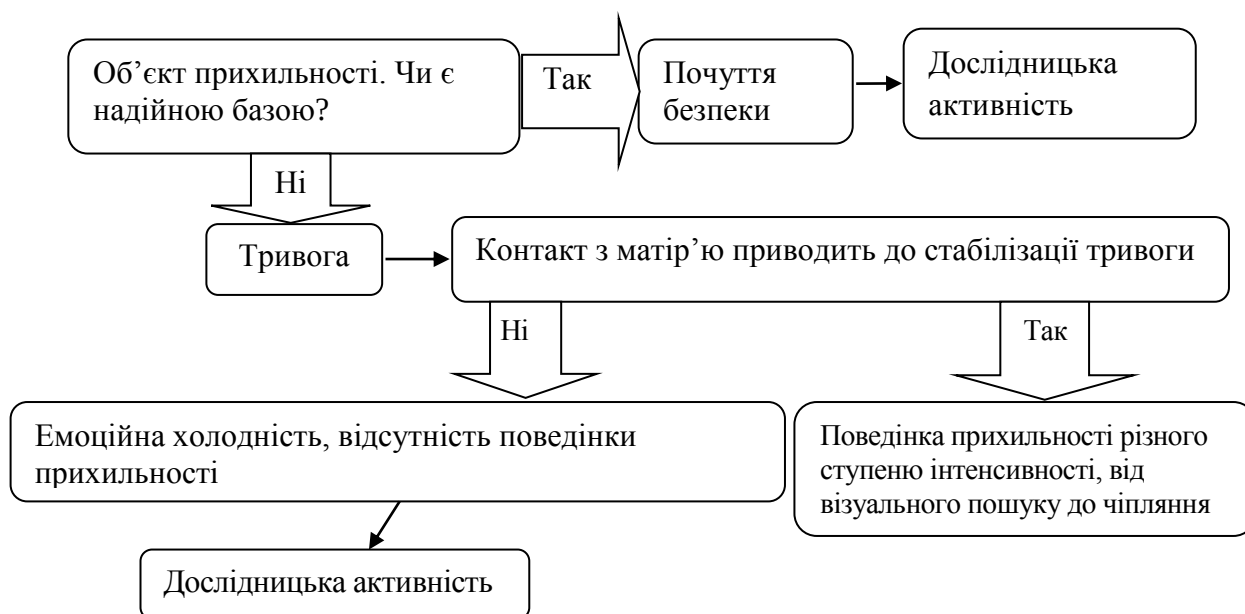

Рис. 2.10. Схема варіативної поведінки прихильності дітей з репрезентацією різних патернів прихильності

Діти з репрезентацією патернів надійної прихильності демонструють різні патерни дослідницької активності. Мати є надійною базою дослідження. Діти з репрезентацією патернів уникаючої прихильності не демонструють поведінкові патерни прихильності до матері. Мати не є надійною емоційною базою, унаслідок чого поведінка уникнення може бути інтерпретована як захисна стратегія від материнського відторгнення. Діти з репрезентацією патернів амбівалентної прихильності виявляють тенденцію до «злиття» з матір'ю, вони надмірно «прив'язані» до матері, унаслідок чого спотворюється дослідницька активність, яка не відрізняється різноманітністю та ініціативністю.

Результати дослідження дозволяють резюмувати наступне: у структурі внутрішньої робочої моделі у дітей з репрезентацією патернів надійної прихильності міститься інтроєкт фігури прихильності, який володіє здатністю стабілізувати рівень навантаження стимул-реакціями (інформація, їжа і ін.), спираючись на уявлення про індивідуальні можливості своєї дитини давати собі раду з фрустраційною тривогою. Мати є регулювальником внутрішньої тривоги не лише через близькість до дитини і

відповідне емоційне спілкування, але є й надійним провідником в її дослідницькій активності.

Внутрішня структура робочої моделі прихильності у цих дітей з репрезентацією патернів унікаючої прихильності містить інтерналізований досвід батьківського відторгнення, емоційної холодності, вимогливості і контролю. Така характеристика фігури прихильності лягає в основу внутрішньої робочої моделі дитини і характеризує близького дорослого як ненадійного. Потреба дитини в емоційному спілкуванні фрустрована, і діяльність, пов'язана зі зменшенням фрустраційної тривоги, спрямована на дослідницьку активність.

У структурі внутрішньої робочої моделі дітей з репрезентацією патернів амбівалентної прихильності фігура прихильності не володіє здатністю стабілізувати рівень навантаження стимул-реакціями (інформація, їжа тощо), спираючись на уявлення про індивідуальні можливості власної дитини долати фрустраційну тривогу. Фігура прихильності не є надійною базою дослідження, стабілізація фрустраційної тривоги у дитини відбувається за рахунок безпосередньої близькості та спілкування з фігурою прихильності, що, своєю чергою, перешкоджає розвитку різнобічної дослідницької активності.

2.3 Аналіз свідомих і несвідомих детермінант активності матері як чинника становлення надійної і ненадійної прихильності дитини дошкільника

Згідно з теоретико-методологічним аналізом, проведеним у першому розділі, якість репрезентації патернів прихильності дитини до матері детермінується рядом чинників.

Особливостями свідомого спектру дитячо-батьківських стосунків як детермінуючих чинників якості прихильності дитини до матері виступили особливості батьківського ставлення. Батьківське ставлення є системою різних емоцій і почуттів, патернів поведінки по відношенню до дитини,

особливостей сприйняття і розуміння характеру і особистості дитини. Індикаторами батьківського ставлення послужили п'ять параметрів: прийняття, кооперація, симбіоз, контроль, інфантилізація. Графічно результати дослідження батьківського ставлення представлені на рис. 2.11.

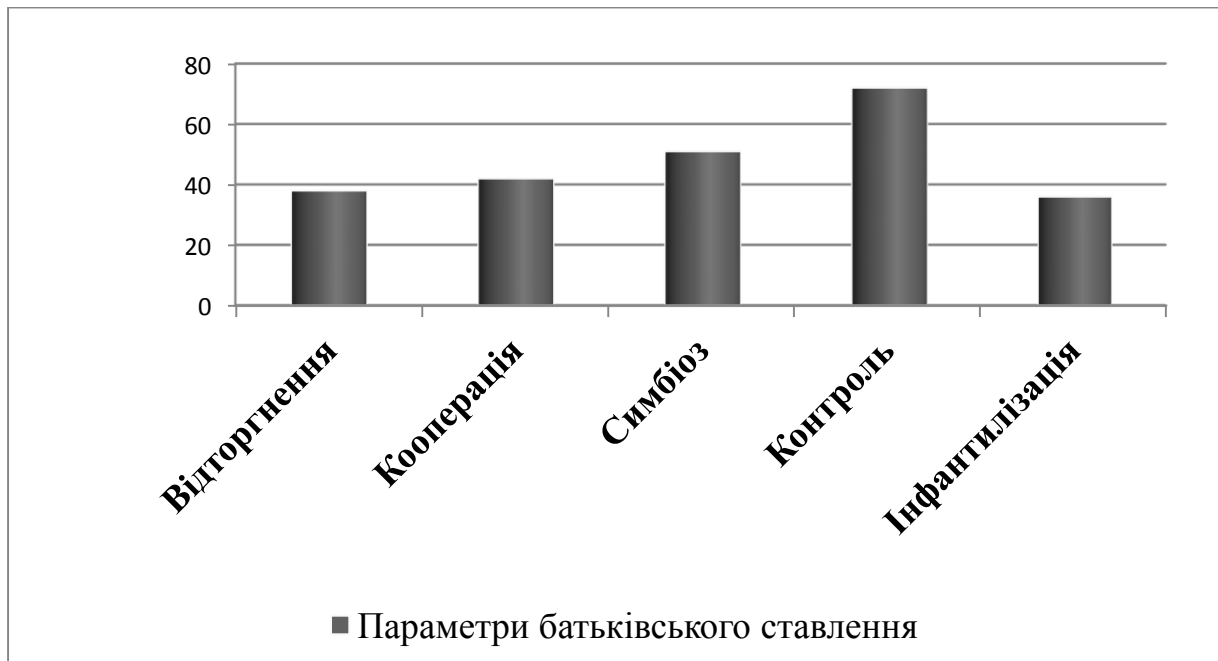

Рис. 2.11. Результати дослідження батьківського ставлення

На наступному етапі нашого дослідження був проаналізований зв'язок особливостей існуючого батьківського ставлення до дитини з репрезентаціями патернів прихильності дитини до матері, які були виявлені раніше (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Кореляційні зв'язки між особливостями батьківського ставлення (ОБС) і репрезентаціями патернів прихильності дитини до матері

Репрезентація патернів прихильності	Відторгнення	Кооперація	Симбіоз	Контроль	Інфантилізація
Надійна	-0,431 **	0,32*	0,014	-0,010	-0,268 **
Унікаюча	0,193	-0,011	0,017	0,326*	0,016
Амбівалентна	0,021	-0,016	0,381*	0,412*	0,364*

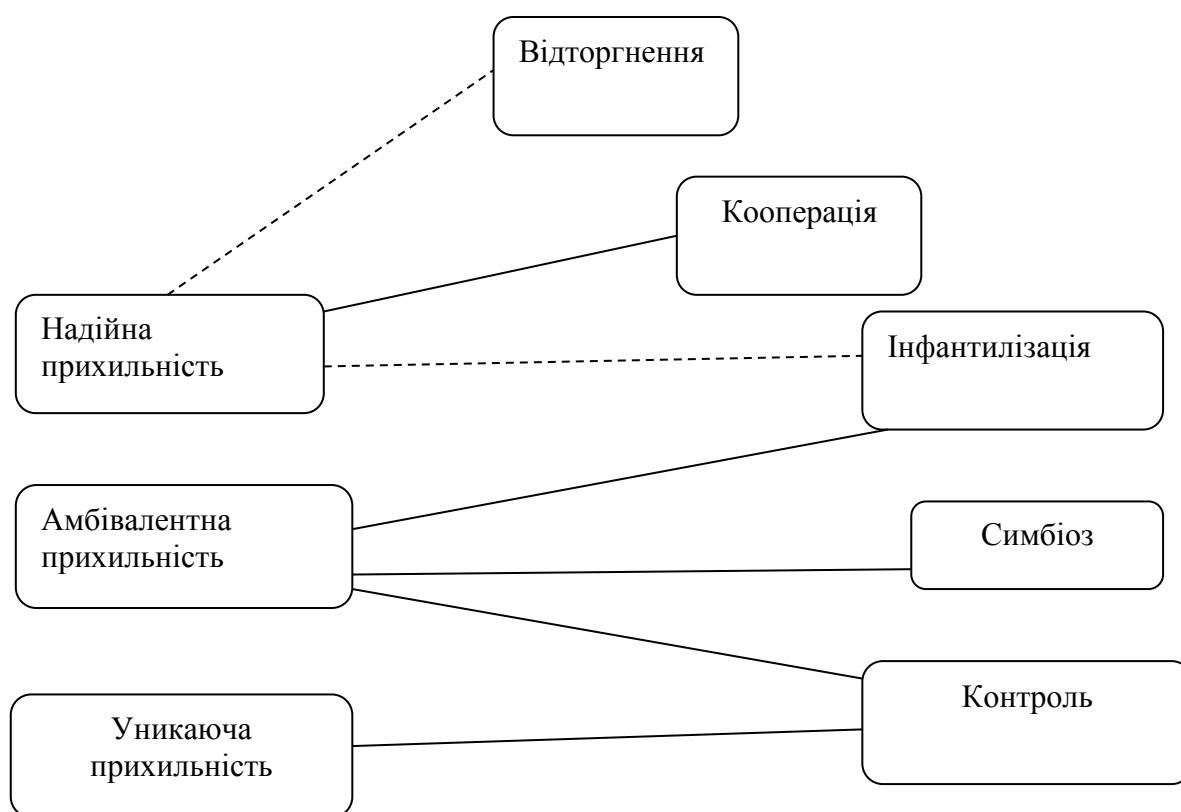
Умовні позначення:

* - коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,05$

** - коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,01$

Результати кореляційного аналізу свідчать про те, що такі індикатори батьківського ставлення як відторгнення, кооперація та інфантилізація здійснюють вплив на формування репрезентації патернів надійної прихильності дитини до матері. Негативні зв'язки за шкалою *інфантилізація* ($r = -0,28$), *відторгнення* ($r = -0,43$) і позитивний зв'язок за шкалою *кооперація* ($r = 0,32$) свідчать про те, що матері дітей, у яких виявлена репрезентація патернів надійної прихильності, приймають і поважають індивідуальність дитини. Дитина сприймається такою, якою вона є, мати схвалює і підтримує плани та інтереси дитини. Матір підтримує ініціативність і самостійність дитини, довіряє їй в дискусійних питаннях, прагне прийняти її точку зору.

Зв'язок особливостей батьківського ставлення з наявними репрезентаціями прихильності дитини до матері графічно представлений на рис.2.12.

Умовні позначення:

- ————— позитивний кореляційний зв'язок
- - - - - негативний кореляційний зв'язок

Рис. 2.12. Кореляційна плеяда особливостей батьківського ставлення (ОБС) і репрезентації патернів прихильності дитини до матері

Також встановлено достовірний кореляційний зв'язок між батьківським контролем і репрезентацією патернів унікаючої прихильності дитини до матері ($r=0,36$). Інтеріоризація засобів і навиків контролю, використовуваних батьками, є важливим механізмом формування характерологічних рис дитини, відповідальних за самоконтроль і соціальну компетентність. Інтеріоризація батьківських стандартів залежить, з одного боку, від почуття страху, а з іншої – від почуття провини. Коли інтеріоризація знаходиться на низькому рівні, контроль відбувається завдяки страху перед зовнішнім покаранням; коли інтеріоризація розвинена, поведінка контролюється почуттям провини. Підвищений контроль в даному контексті може виявлятися у прагненні матері стежити за кожним кроком дитини, при цьому поширюватися і на емоційну, і на рухову активність дитини. У перші роки життя дітей надлишок контролю спостерігається відносно їжі, формування навичок самообслуговування. Така форма поведінки приводить до домінантності батька (матері) у стосунках з дитиною. Формується беззастережне визнання дорослим істинності будь-якої своєї точки зору. Наслідком є категоричність думок дорослого, нав'язування дитині своїх думок і готових рішень, обмеження її самостійності, використання примусу і навіть фізичного покарання. Дитина, своєю чергою, якщо не підкоряється батькові або матері, то всіляко прагне уникати контакту з ними.

За результатами дослідження особливостей батьківського ставлення, матері дітей з репрезентацією патернів амбівалентної прихильності організовують виховний процес через засоби контролю ($r=0,42$), іфантилізацію ($r=0,34$) і симбіотичні зв'язки ($r=0,38$).

Симбіоз свідчить про те, що батько (мати) використовує злиття з дитиною як прагнення задовольнити усі її потреби, але при поєднанні таких параметрів як симбіоз – контроль – інфантилізація любов до дитини замінюється афективно загостреним занепокоєнням про неї, тривога матері підвищується, коли дитина через які-небудь обставини віддаляється від неї, унаслідок чого зростає контроль, дитина здається їй маленькою і

беззахисною (інфантилізація). Поведінка матері виступає як комплекс нав'язливих дій, що задовольняють потребу у власній безпеці. Це може вказувати на внутрішню, інколи ретельно приховувану невпевненість батька (матері) в собі, яка впливає, своєю чергою, з суперечності його особистості, нестійкої або заниженої самооцінки. Мати прагне оточити дитину підвищеною увагою, оберігати і захищати від уявних небезпек, «прив'язати» до своїх настроїв і відчуттів, вимагати від неї певних вчинків. Як правило, турбота потрібна не стільки дитині, скільки самому батьку (матері), задовольняючи його нереалізовану і невротично загострену потребу у прихильності і любові. Така поведінка матері, інтеріоризуючись, призводить до того, що дитина «заражається» материнською тривогою і стає нездатною до самостійних рішень. Таким чином, мати «прив'язує» дитину до себе, робить її залежною від себе, і у результаті тривога дитини починає виявлятися не лише за відсутності матері, але і в її присутності.

З положення про первинність онтогенетичного формування механізмів психологічного захисту відносно існуючого батьківського ставлення до дитини впливає, що психологічний захист дорослого чинить безпосередній вплив на організацію дитячо-батьківської взаємодії, оскільки механізми психологічних захистів опосередковують батьківське ставлення і деякою мірою зумовлюють поведінку по відношенню до дитини і, відповідно, стають несвідомою детермінантою дитячо-батьківської прихильності.

Вивчення розподілу показників захисних механізмів дозволило виділити три ступеня інтенсивності кожного механізму:

- соціально-нормативна інтенсивність: відображає середньостатистичні значення, що відповідають на графіку розподілу зоні $M + s$, де M – середній показник інтенсивності використання даного механізму психологічного захисту по вибірці, s – стандартне відхилення;
- низька інтенсивність: відповідає показникам, меншим за показники соціально-нормативної інтенсивності; на графіку розподілу відповідає зоні, розташованій лівіше за значення $(M + s)$;

- висока інтенсивність: відповідає показникам, більшим за показники соціально-нормативної інтенсивності; на графіку розподілу відповідає зоні, розташованій правіше за значення $(M + s)$.

Згідно з сучасними уявленнями про інтенсивність функціонування механізмів психологічного захисту, її високі показники відображають рівень надінтенсивного, неадекватного захисту, що призводить до невротичних порушень і соціальної дезадаптації особистості. Критерієм адаптивності захисних механізмів серед дослідників визнається їх використання в межах середньостатистичних показників по групі. Вказані погляди на високий і середньостатистичний рівні інтенсивності захисних механізмів покладені нами в основу інтерпретації відповідних показників.

Оскільки інтенсивність психологічного захисту визнана одним з важливих чинників, що впливають на адаптивний потенціал і психічне здоров'я особистості, вказані вище показники інтенсивності включені нами в дослідження поряд із специфічними (вид захисту) показниками механізмів психологічного захисту. При цьому індивідуальні числові значення, що характеризують низьку, соціально-нормативну і високу інтенсивність, відповідають кількості захисних механізмів, експлуатованих суб'єктом у відповідному режимі.

У цілому розподіл значень використання матерями механізмів психологічних захистів графічно представлено на рисунку 2.13.

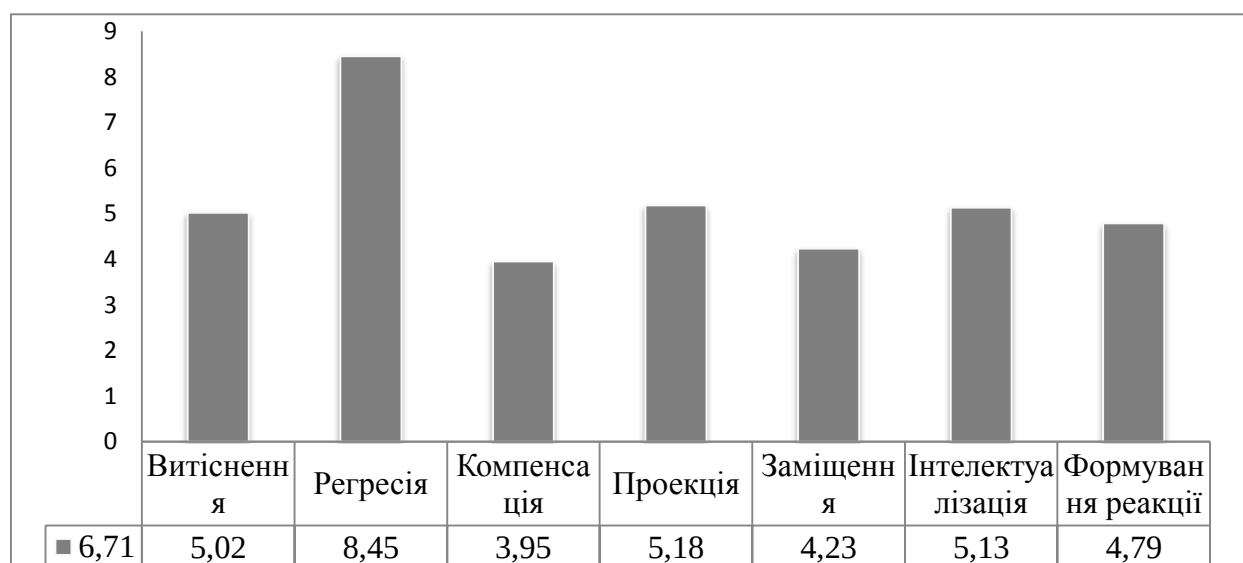

Рис. 2.13. Показники використання матерями захисних механізмів

Аналіз взаємозв'язку використовуваних матерями механізмів психологічних захистів і репрезентацій патернів прихильності дитини до матері свідчить про те, що на якість дитячо-батьківської прихильності здійснюють вплив п'ять захисних механізмів з восьми. Причому зрілі захисні механізми, такі як інтелектуалізація і компенсація, не роблять жодного впливу на становлення якості репрезентації патернів прихильності дитини до матері.

Таблиця 2.7

Кореляційні зв'язки між показниками механізмів психологічного захисту матерів і типом дитячо-батьківської прихильності

Репрезентація патернів прихильності	Заперечення	Витіснення	Регресія	Компенсація	Проекція	Заміщення	Інтелектуалізація	Реактивне утворення	Інтенсивність		
									Низька	Нормативна	Висока
Надійна	0,312*	-0,014	0,104	-0,110	-0,326**	-0,019	0,012	-0,16	0,012	0,039	-0,019
Унікаюча	-0,019	0,101	0,07	0,24	0,344*	0,017	0,013	0,401*	0,102	0,019	0,259*
Амбівалентна	-0,101	0,019	0,208*	0,08	0,016	0,379*	0,104	0,25	-0,017	-0,110	0,381*

Умовні позначення:

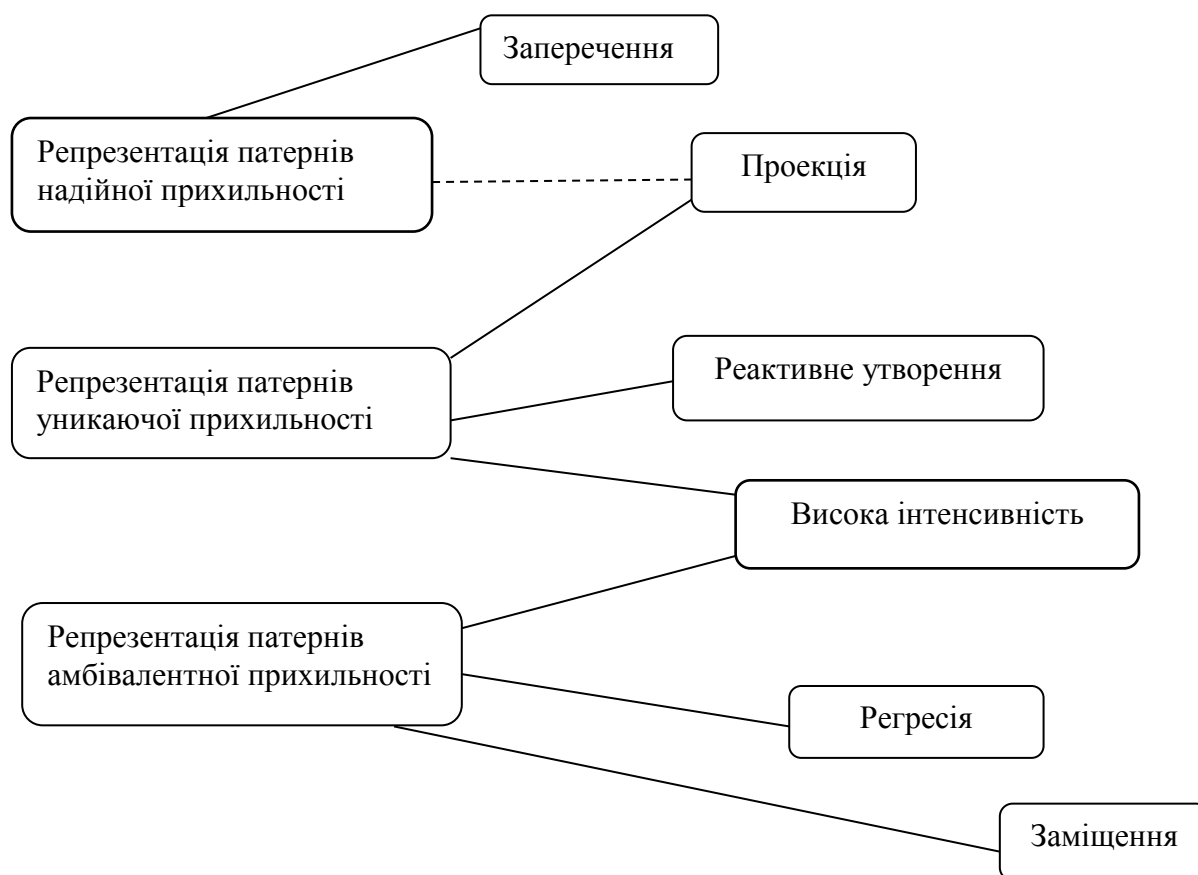
* - коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,05$

** - коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,01$

Кореляційні зв'язки між показниками механізмів психологічного захисту матерів і типом дитячо-батьківської прихильності графічно представлені на рисунку 2.14.

У результаті кореляційного аналізу були встановлені чисельні надійні зв'язки. Так, репрезентація патернів надійної прихильності має позитивний зв'язок з материнським психологічним захистом за типом заперечення ($r=0,321$) і негативний зв'язок з материнським психологічним захистом за типом проекція ($r=-0,316$). Заперечення – механізм психологічного захисту, який полягає у запереченні, неусвідомленні (відсутності сприйняття) якої-небудь психотравмуючої обставини. У дитячо-батьківських стосунках цей механізм реалізується у запереченні психотравмуючих обставин. В даному контексті мати не сприймає психотравмуючу інформацію про свою дитину,

це сприяє прийняттю дитини (відторгнення $r=-0,43$), встановленню з нею довірливих стосунків, загальній задоволеності.

Умовні позначення:

_____ - позитивний кореляційний зв'язок

----- - негативний кореляційний зв'язок

Рис. 2.14. Кореляційна плеяда показників зв'язку між механізмами психологічного захисту матерів і типом дитячо-батьківської прихильності

Проекція як захисний механізм має досить сильний негативний зв'язок з репрезентацією патернів надійної прихильності. Проекція – механізм приписування оточуючим різних негативних якостей, думок, відчуттів, що формує раціональну основу для неприйняття інших і прийняття на цьому фоні себе. Особистість з даним механізмом захисту відрізняється наступними особливостями захисної поведінки: гордістю, самолюбністю, егоїзмом, злопам'ятністю, мстивістю, образливістю, уразливістю, загостреним почуттям несправедливості, зарозумілістю, честолюбством, підозріливістю,

ревнивістю, ворожістю, упертістю, незговірливістю, нетерпимістю до заперечень, тенденцією до викриття оточуючих, пошуком недоліків, замкнутістю, вимогливістю до себе і до інших. Ці особливості йдуть у розріз з патернами поведінки матерів у чийх дітей сформована надійна прихильність. Цей механізм має позитивний зв'язок ($r=0,39$) з унікаючим типом прихильності. З цього виходить, що чим вищі показники проєкції, тим більш ворожим сприймається навколишній світ по відношенню до себе і своєї дитини як продовженню себе. Отже, актуалізується тривога, яка пригнічується над-інтенсивним ($r=0,29$) використанням механізмів психологічного захисту і, своєю чергою, провокує формування унікаючої прихильності.

Унікаюча прихильність має позитивний зв'язок з механізмом психологічного захисту за типом формування реакції ($r=0,40$). Діяльність даного механізму виявляється у трансформації неприйнятних почуттів у протилежні, виявляється у негативному ставленні до всього «неприйнятного». Такі особливості особистості спричиняють бажання бачити свою дитину «правильною». Якщо поведінка дитини не відповідає «батьківському стандарту», це провокує у батька або матері підвищену тривожність і, як наслідок, зростає батьківський контроль ($r=0,36$).

На формування амбівалентного типу прихильності здійснюють вплив механізми психологічного захисту за типами *регресія* ($r=0,38$), *заміщення* ($r=0,39$) та *інтенсивність використання* ($r=0,31$). Регресія як механізм психологічного захисту є поверненням до ранніх, інфантильних форм поведінки з демонстрацією безпорадності, залежності і відходу від реальності. Така поведінка матері позбавляє її здатності прогнозувати і контролювати різні ситуації, пов'язані з вихованням дитини. Вона стає неспроможною взяти на себе відповідальність і виконувати свої дорослі обов'язки. Проявом регресії у матерів є незріле вираження почуттів, частіше негативних, у формі образ, плачу, скарг батькові і тому подібне [68].

Механізм психологічного захисту за типом *заміщення* також чинить

вплив на формування амбівалентного типу прихильності ($r=0,39$). Сутністю даного механізму є схильність шукати об'єкти-заступники, на яких, своєю чергою, і «відіграються» негативні почуття. Зовнішні прояви захисного заміщення виражаються в актах вербальної і фізичної агресії. Підвищена тривожність блокується над-інтенсивним використанням психологічних захистів ($r=0,31$). Така поведінка по відношенню до дитини провокує в останньої суперечливі почуття по відношенню до матері: з одного боку, жагу емоційної близькості, з іншого боку, страх перед покаранням. Такий маргінальний стан лягає в основу амбівалентного типу прихильності.

Таким чином, детальний розгляд кореляційних залежностей захисних механізмів матерів і якості прихильності у дітей дозволяє говорити про те, що на організацію материнських взаємин з дітьми впливають п'ять захисних механізмів з восьми, також робить вплив інтенсивність використання механізмів захисту. Захисна поведінка за типом *регресія, проекція, формування реакції, заміщення* в надінтенсивному ступені вживання здійснюють виключно негативний вплив на організацію конструктивної взаємодії в діаді *мати - дитина*.

На наступному етапі нашого дослідження нами були проаналізовані результати структурованого інтерв'ю прихильності матерів.

Наративними особливостями інтерв'ю респондентів з репрезентацією патернів унікаючої прихильності є те, що висловлюються незначні спогади дитячого досвіду взаємодії з батьками. Причому специфічні спогади не співвідносяться з ідеалізованим образом батьків. Емоційна близькість, відносини прихильності не цінуються, а обмежуються або пригнічуються. Стосунки з батьками ідеалізовані, в описах відсутні конкретні приклади, які підтверджують стосунки прихильності.

Наприклад:

(П – психолог, Р – респондент)

П.: Як би ви описали Ваші стосунки з батьками у дитинстві?

Р.: Вони були <.>, я була <.>, у мене було щасливе дитинство, тобто воно було просто супер!

П.: Могли б Ви навести підтверджуючий приклад?

Р.: Просто гармонійна сім'я, як її всі собі зазвичай уявляють, в цілому <.> ну<.> просто загалом нормальна.

П.: Що Ви розумієте під словом «нормальна»?

Р.: Ну як звичайна <.> складно підібрати слова <.> ой <.> ну та <.> дуже сердешна.

П.: У Вас є який-небудь спогад про це?

Р.: Немає, зараз важко пригадати.

П.: Що-небудь конкретне, що описувало б цю щирість.

Р.: Зараз я чомусь пригадала лише те, що мене дуже злило <.> те, що мені доводилося носити старий одяг своєї старшої сестри. А в решті все супер!

Наратив респондентів з репрезентацією патернів надійної прихильності відрізняється високою когерентністю, викладається переконлива картина емоційно підтримуючих взаємин в дитинстві. Для респондентів відносини прихильності мають велике значення. Відповіді релевантні, містять інформацію про позитивні переживання, пов'язані з батьками, від яких вони отримували ласку і турботу. Наприклад:

(П – психолог, Р – респондент)

П.: Що Ви робили в дитинстві, поранившись або забившись?

Р.: У моєї мами було завжди мало часу, але коли у мене що-небудь траплялося, хворіла або вона просто була мені потрібна, вона завжди була поряд зі мною.

П.: Можете Ви навести який-небудь приклад?

Р.: Так, один раз, я розбила коліно <.> це було влітку, мені тоді було п'ять років, я швидко їхала на велосипеді, не вписалася у поворот і впала <.> я тоді дуже плакала <.> прибігла до матері, а вона мене узяла на руки, обійняла і сказала: «Не плач, рідненька, до весілля заживе». Вона тоді

правильно вчинила. Я зараз це розумію, і тоді мені саме це було потрібно, ну, в сенсі її добре відношення.

У випадку, якщо спогади були пов'язані з ситуаціями, що супроводжувалися болем, розлуками і втратами, дорослі можуть говорити про це диференційовано. Респонденти з репрезентацією патернів надійної прихильності характеризуються високою здатністю до саморефлексії. Дорослі повідомляють про хворобливі переживання дитинства когерентно і рефлексивно. Цю здатність вони набули протягом життя завдяки шанованим референтним особам або ж у рамках психотерапії. Завдяки цьому хворобливі події життя можуть бути заново пережиті та описані саморефлексивно і у контексті. Ця пізніше набута репрезентація патернів прихильності отримала назву «заслужена».

Наприклад:

(П – психолог, Р – респондент)

П.: Хто з батьків Вам ближче і чому? Чому цього не було з іншим із батьків?

Р.: Мені важко визначити, хто з батьків був мені ближче <.> може тому, що мама і тато постійно працювали <.> їх не було поруч <.> за мною наглядала моя бабуса. Вони багато, важко працювали, у нас матеріально був важкий час <.> але я їх розумію і не засуджую, у мене немає образи <.> я завжди знала, що мене дуже люблять.

П.: А звідки Ви про це знали?

Р.: У вільний час, хоч і рідко, батьки були поруч <.> я пам'ятаю, як мама обіймала мене, коли вирушала на роботу, вона мені говорила, що любить мене.

Респонденти з репрезентацією патернів амбівалентної прихильності дуже заплутано розповідають про події свого дитинства, історії їхніх взаємин з батьками необ'єктивні. Інтерв'ю відрізняються масою подробиць і суперечливих висловів. Вони поглинені подіями дитинства, батьки «не пробачені». Наприклад:

(П – психолог, Р – респондент)

П.: Які у Вас були стосунки з мамою?

Р.: Про <.> мама все і завжди вирішувала за мене, що носити, що їсти, з ким гуляти, навіть у школі все заходило дуже далеко <.> ми навіть дуже посварилися <.> але я завжди була дуже нерішучою <.> в домі завжди було дуже чисто<.> вона завжди змушувала мене мити руки.

П.: Можете навести який-небудь конкретний приклад, у якому відображувалися б Ваші з нею стосунки?

Р.: Мені завжди хочеться її захищати, не розумію чому <.> ми з нею дуже часто сваримося <.> мені навіть якось приснилося, що я її вбиваю <.> жах <.> мене це мучить і все-таки хочеться до неї.

У результаті зіставлення даних дослідження репрезентацій патернів прихильності дитини до матері і репрезентації патернів прихильності матері до власної матері нами були отримані статистично достовірні дані (табл. 2.8), які засвідчують, що коефіцієнти кореляції між репрезентаціями патернів материнської і дитячої прихильності ілюструють переживання материнського сценарію стосунків прихильності у матерів з репрезентаціями патернів амбівалентної і уникаючої прихильності ($r=0,478$ і $r=0,247$). Інформація про такі зв'язки узагальнена в таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

Коефіцієнти кореляції репрезентацій патернів прихильності дитини до матері і репрезентації патернів прихильності матері до власної матері

Репрезентація патернів прихильності матері до власної матері	Репрезентація патернів прихильності дитини до матері		
	Надійний	Уникаючий	Амбівалентний
Надійний	0,126	-0,061	-0,182*
Уникаючий	-0,403**	0,478**	-0,1
Амбівалентний	0,051	-0,488**	0,247**

Умовні позначення:

* - коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,05$

** - коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,01$

Результати кореляційного аналізу між репрезентаціями патернів батьківської і дитячої прихильності графічно представлені на рисунку 2.15.

Рис. 2.15. Кореляційна плеяда взаємозв'язку репрезентацій патернів прихильності дитини до матері і репрезентації патернів прихильності матері до власної матері

Репрезентація жінками патернів батьківської унікаючої прихильності до власної матері має негативний зв'язок з репрезентацією патернів надійної прихильності до власної дитини ($r=-0,403$). Ці матері без особливого інтересу, швидше функціонально, підходять до потреб дитини у прихильності і дослідницькій активності. Емоційна складова взаємин з дитиною повністю ігнорується ними. Це дає нам можливість припустити, що психіка цих досліджених жінок ймовірно спотворена несвідомими конфліктами власного дитинства, що є перешкодою для встановлення благополучних стосунків з власною дитиною.

Репрезентація іншою частиною досліджених жінок патернів дорослої амбівалентної прихильності передбачає втрату ними можливості самостійно будувати власне життя і приймати самостійні рішення. Через невирішену сепарацію такі жінки залучені в стосунки з власними матерями, і це заважає їм

стати надійною базою для власної дитини. Дитині у такому разі відводиться роль психологічного стабілізатора материнської психіки, за принципом інверсії ролей дитина сама мимоволі стає надійною базою для власної матері.

Для репрезентації патернів амбівалентного типу прихильності характерна емоційна гіперактивація. Сфера близьких взаємин пронизана невпевненістю і тривогою, а пам'ять, своєю чергою, актуалізує переживання образи і гніву. У поведінці переважає підвищена увага до об'єкту прихильності, бажання мінімізувати дистанцію і будь-якими способами добитися прийняття з боку фігури прихильності, тобто дитина займає позицію залежності. Таким чином, поведінка прихильності трансформується у свого роду «чіпляння». Діти з позиції залежності від фігури прихильності, на шкоду власній дослідницькій активності задовольняють батьківську потребу в прихильності і психічно їх стабілізують. В разі «успіху», відбувається придушення дослідницької діяльності дитини, образ світу застрягає на образі матері, унаслідок чого відбувається ідентифікація з ненадійною фігурою і таким чином репрезентація прихильності транслюється в поколінні.

Трансляції в поколінні репрезентації патернів надійної прихильності виявлено не було. Це частково може бути прояснено наявністю різних зовнішніх чинників, що здійснюють вплив на формування репрезентації патернів надійної прихильності. До їх числа можна віднести зміну місця проживання, розлучення, втрату одного з членів сім'ї, конфлікти в сім'ї, втрату роботи одним з членів сім'ї та ін. Для дітей вплив цих чинників значний, оскільки мати в таких умовах може втратити відчуття надійності світу, відчувати тривогу, страх, проявляти агресію. Враховуючи той факт, що мати і дитина мають психологічний зв'язок між собою, зміна психічного стану матері здійснює вплив на зміну психічного стану дитини. Відповідно і дитина також втрачає упевненість у стабільності, надійності світу, змінюється її сприйняття дійсності, поведінка і емоційний стан, внутрішня робоча модель трансформується в ненадійний полюс репрезентації прихильності. Але навіть у таких умовах мати не використовує дитину як фігуру для задоволення

власної потреби в прихильності, створюючи поле амбівалентності в стосунках прихильності. Це пояснюється тим, що репрезентація патернів надійної прихильності передбачає позитивно забарвлені стосунки, будова внутрішньої робочої моделі передбачає наявність зовнішньої фігури прихильності, яка сприймається як чуйна і доступна, а внутрішня позиція Я – як значимий, гідний любові і турботи. На даній основі формується репрезентація, що містить внутрішню установку – близькі стосунки дають захищеність і підтримку, звільняють від тривоги та напруги. Так, людям з репрезентацією патернів надійної прихильності властива здатність до більшого саморозкриття і вільного вираження почуттів. У них відсутня схильність до накопичення негативних емоцій і перебільшення труднощів. Їх більш позитивне ставлення до інших людей навіть у ситуації виникнення гніву сприяє його прояву у контрольованій і неворожій формі. У дітей не формується репрезентація патернів амбівалентного типу прихильності до матері ($r=-0,182$).

Виходячи з положення про те, що здатність матері до рефлексійного функціонування є одним із провідних факторів формування патернів дитячо-батьківської прихильності, нами було проведене відповідне дослідження. Були проаналізовані інтерв'ю прихильності дорослих на предмет якості рефлексивного функціонування (менталізації) и застосована методика «Індивідуальна міра рефлексивності» А.В. Карпова. Результати цієї частини дослідження узагальнені у таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

**Результати за методикою «Індивідуальна міра рефлексивності»
А.В. Карпова**

Репрезентація патернів прихильності дитини до матері	Види рефлексії		
	Ситуативна	Ретроспективна	Перспективна
Надійна	38,78	41	46
Унікаюча	29,69	33,87	39,42
Амбівалентна	24,65	34,56	37,63

При дослідженні особливостей рефлексії як детермінуючої умови формування відносин дитячо-батьківської прихильності виявлено таке. В діадах з вираженим ненадійним типом прихильності відзначається деяке підвищення перспективної рефлексії в порівнянні з діадами з надійною прихильністю (приблизно на 7-9 балів). Поряд з цим, найбільш низькі значення в діадах з ненадійною прихильністю має рефлексія реальної діяльності (надійні стосунки - 38,78, ненадійні стосунки -27,17). Це свідчить про те, що випробовувані часто не відстежують справжню ситуацію, не володіють нею, не рефлексують як власні дії і поведінку, так і дії та поведінку інших людей. Таке «западання» рефлексії дійсного свідчить про те, що відбувається розрив лінії часу, неефективно застосовується минулий досвід, те, що планується – не здійснюється. Наприклад, мати, аналізуючи власну поведінку по відношенню до дитини, вирішує, що вона поводити себе «неналежно» і прогнозує, що в майбутньому не буде так поводитися. Але коли вона опиняється в аналогічній ситуації, то поводить себе так само, як і раніше, втрачаючи контроль над собою і ситуацією в цілому. Таким чином, виходить, що минуле і майбутнє перебувають у відриві від сьогодення, і мати не здатна ефективно здійснювати батьківську функцію.

Таблиця 2.10

Результати дослідження здатності матері до рефлексивного функціонування

Обмежений рівень	Середній рівень	Високий рівень
46% (50 осіб)	36% (39 осіб)	18% (21 особа)

Графічно результати дослідження здатності матері до рефлексивного функціонування представлені на рисунку 2.16.

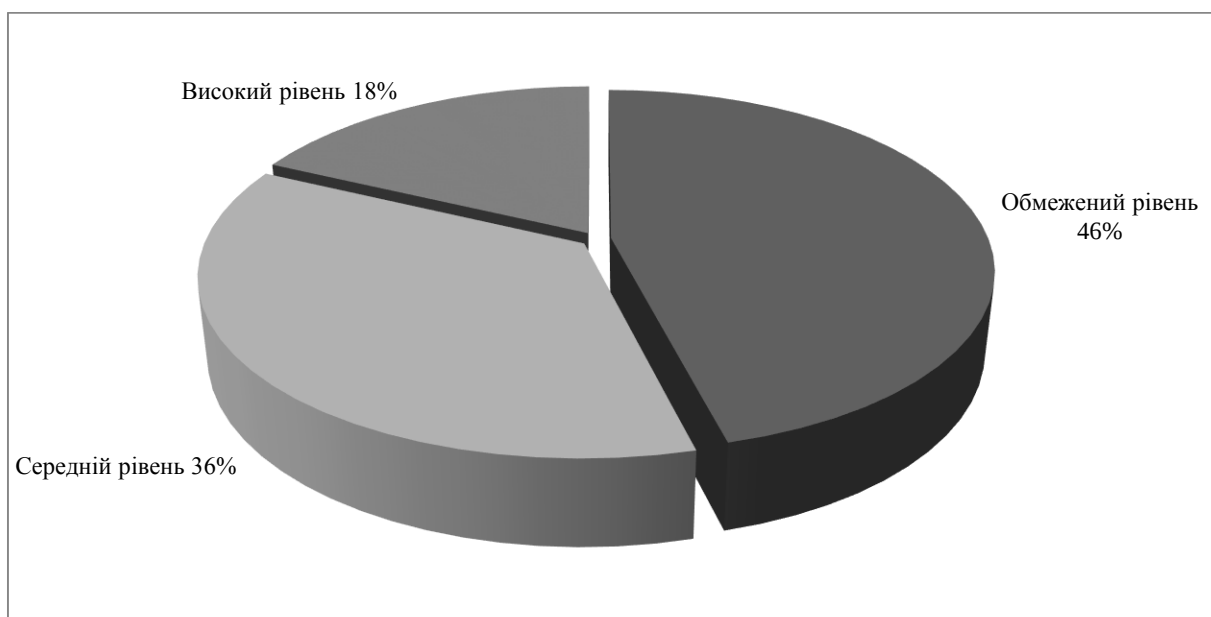

Рис. 2.16. Результати дослідження здатності матері до рефлексивного функціонування.

Приклад відповіді випробовуваної: «П.: А як Ви вважаєте, яким чином взагалі вплинули Ваші стосунки з батьками на Вас як на особистість? На те, якою людиною Ви виростили?»

Р: Я вважаю, стовідсотково вони мене зробили. Ні, стовідсотково – це перебільшення. Відсотків дев'яносто. Тому що потім ще зовнішні обставини. Коли дитина росте у любові, коли проблеми дорослих не втручаються в її дитячий світ, мені здається, це дуже добре. Тому що я дійсно виросла у щасливій атмосфері. Мабуть, у них там були якісь свої проблеми. Я знаю, що мама ревнувала батька, і він давав їй поживу для ревнощів. Але справа у тому, що на мені це аж ніяк не відображалося. Вони у моїй присутності ніколи цього не з'ясовували, жодних скандалів. А от у сусідів були безкінечні сімейні скандали. Без кінця чоловік за дружиною з якою-небудь праскою бігав. Тобто я знала, які бувають стосунки, ось вони, поряд. А в мене-то в сім'ї було нормально. Тому природно я зростала не задавленою, любленою; все, що я не роблю, ну, загалом – добре; а у батька така найрозумніша, найкрасивіша, найчудовіша – це його дочка».

З наведеного прикладу видно, що респондент визнає наявність міжпоколінних впливів («я вважаю, стовідсотково вони мене зробили»).

Виявляється також розуміння впливу стосунків між іншими членами сім'ї, тобто внутрішньосімейної динаміки на психічний розвиток («коли батьківські проблеми не втручаються в її дитяче життя»); батькам приписуються правдоподібні психічні стани («я знаю, що мама ревнувала і знаю, що він напевно давав їй поживу для ревнощів»); водночас респондент демонструє схильність до узагальнених і поверхневих описів («я дійсно виросла в щасливій обстановці», «а у мене було все нормально»). Таким чином, даний приклад ілюструє обмежену здатність до менталізації. Наступний приклад ілюструє особливості прояву середнього рівня здатності до менталізації. Респонденту було задане питання про смерть батька, вона розповіла конкретні обставини цієї події і закінчила словами:

«Р: Це було потрясіння. Страшне. І мама дуже важко переживала. І потім він був загалом-то не старий. Це я ось, мені ось вже 30 років, а йому було 39. Йому ще можна було жити і жити. Несподівано. Важко, важко, важко.

П: Як Ви відчуваєте, Ви відійшли від цього потрясіння?

Р: Ну, відійду звичайно, я стала спокійно це сприймати. Але відчуття провини, що ось що я йому сказала. Навіщо я йому це сказала, ну і забули б ми про ці іменини, нічого страшного. Може, ну і бог з ним, а ось у нас це ось. Як же так, у мами іменини, а ми всі забули її привітати. Ну ось десь у мене була така печаль, було бажання звинуватити сусіда, що ось він машину не завів, коли батько його попросив, але все одно у нас добрі стосунки до цих пір з цими сусідами, все це так, хвилинне. Але пройшло ж усе. Ну як пройшло. Я з жалем згадую, ось як би було б йому цікаво зараз жити».

Це питання змушує респондента звернутися до хворобливих спогадів з минулого; часто у відповідях на нього відбувається зниження загального рівня менталізації. Проте в даному випадку респондент відповіла досить детально, конкретно, не лише описуючи зовнішні події (цю частину в нашому викладі ми опустили), але і характеризує психічні стани учасників подій («це було потрясіння. Страшне. І мама дуже важко переживала»); оцінює події минулого з точки зору сьогоденного розуміння («Це я ось,

мені ось вже 30 років, а йому було 39. Йому ще можна було жити і жити»); демонструє усвідомлення впливу свого психічного стану на сприйняття подій («Ну ось десь у мене була така печаль, було бажання звинуватити сусіда що ось він машину не завів, коли батько його попросив, але все одно у нас добрі стосунки до цих пір з цими сусідами, все це так, хвилинне»).

Наступний приклад ілюструє прояв високого рівня здатності до металізації.

П: А ось цікаво, як Ви відчуваєте, до кого з батьків Ви були ближчі?

Р: Я думаю, що до матері, я думаю, що до матері, тому що у батька є риси, які мені не симпатичні. Наприклад, він дуже був ревнивий, підозрював маму незрозуміло в чому, а мама – ні. І я абсолютно не ревнива, взагалі я багато в чому в маму пішла. У мами бабуся була дуже ревнива, а дідусь – ні, вона від нього це успадкувала і мені передалося. Тато був дуже особлива людина, у нього було дитинство дуже важке, бідне, і батько його пив і бив, і це вплинуло на нього, я б сказала, що у нього було багато комплексів. І взагалі, ми з мамою багато часу проводили разом, вона багато чому мене навчила».

Це питання змушує респондента звернутися до спогадів дитинства, і відповідаючи на нього, респондент повинен зіставити стосунки з кожним з батьків, оцінити міру близькості і розміркувати про причини виявлених відмінностей. У наведеному прикладі респондент демонструє наступні ознаки металізації: пояснюючи поведінку батька і матері, вона удається до ідеї існування міжпоколінних зв'язків, визнає вплив одного покоління на інше («вона від нього це успадкувала і мені передалося»); далі вона усвідомлює вплив дитячого досвіду на афективну регуляцію в дорослому віці («у нього було дитинство дуже важке, бідне, і батько його пив і бив, і це вплинуло на нього»); батькам приписуються правдоподібні психічні стани («Наприклад, він дуже був ревнивий, підозрював маму незрозуміло в чому, а мама – ні»).

На наступному етапі нами був проведений кореляційний аналіз між репрезентаціями патернів прихильності дитини до матері і здатністю матері до металізації. Співставлялись показники надійної, ненадійної та

амбівалентної прихильності дітей та обмежений, середній і високий рівні здатності матерів до менталізації (табл. 2.11).

Результати кореляційного аналізу отриманих емпіричних даних свідчать про позитивний зв'язок між репрезентацією патернів надійної прихильності дітьми, які прийняли участь в нашому дослідженні, і високим ($r=0,352^{**}$) та низьким рівнем ($r=0,295^{**}$) здатності до менталізації досліджених матерів.

Таблиця 2.11

Результати кореляційного аналізу між репрезентаціями патернів прихильності дитини до матері та здатністю матерів до менталізації

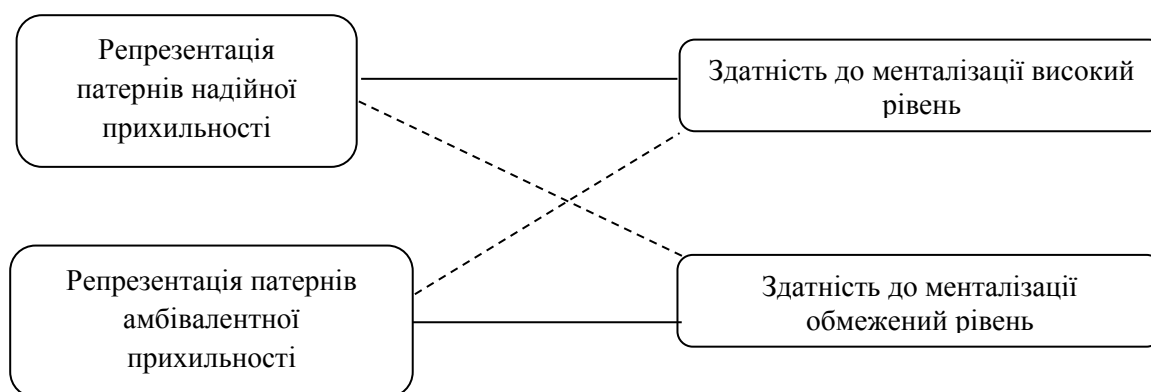
Репрезентація патернів прихильності дитини до матері	Рівень здатності до менталізації		
	Обмежений	Середній	Високий
Надійна	-0,295**	0,133	0,352**
Унікаюча	0,109	-0,096	0,021
Амбівалентна	0,296**	-0,037	-0,117

Умовні позначення:

* - коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,05$

** - коефіцієнти кореляції, значимі при $p = 0,01$

Графічно результати кореляційного аналізу між репрезентаціями патернів прихильності дитини до матері і здатністю матерів до менталізації представлені на рисунку 2.17.

Умовні позначення:

————— - позитивний кореляційний зв'язок

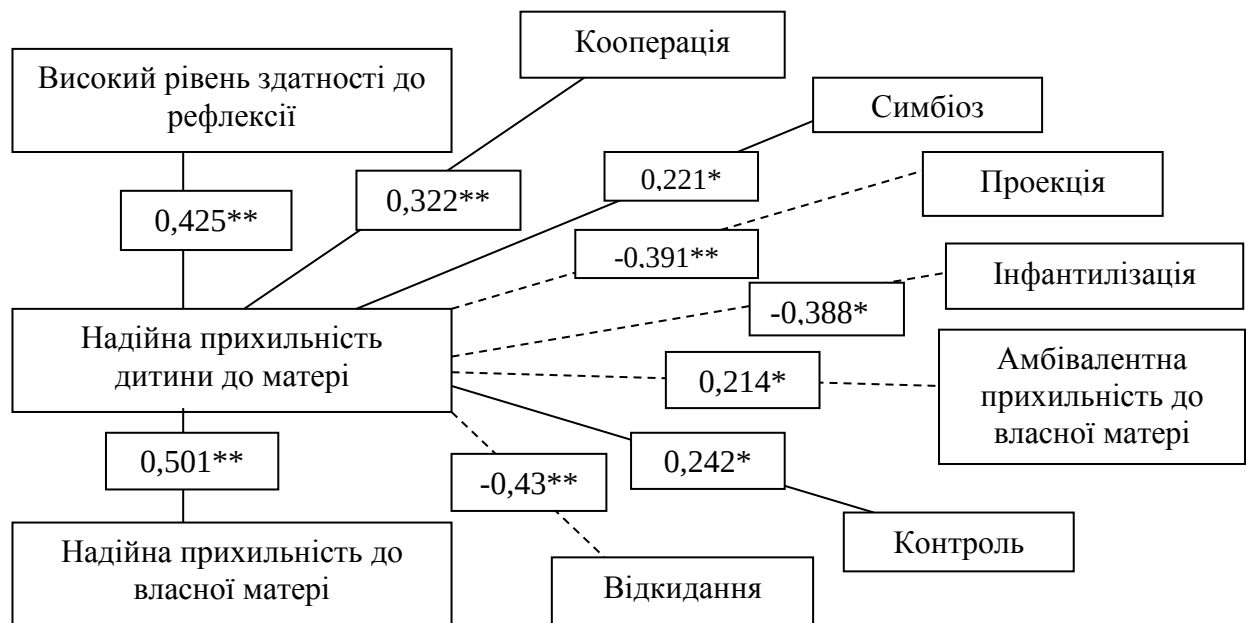
----- - негативний кореляційний зв'язок

Рис. 2.17. Кореляційна плеяда зв'язку між репрезентаціями патернів прихильності дитини до матері та здатністю матерів до рефлексивного функціонування

Високий рівень здатності до менталізації передбачає сприйняття себе і дитини в термінах психологічних станів. За рахунок функціонування рефлексії відбувається розвиток емпатії як здібності розпізнавати, вгадувати, уловлювати відчуття іншої людини, емоційно підлаштовуватися під неї, що є передумовою для встановлення і підтримки близьких і задовільних стосунків з іншими людьми. Завдяки такій здатності, в уяві матері формується образ її дитини як індивіда, що має думки і почуття. Цей образ інтерналізується, і довкола нього виникає власна надійна внутрішня модель прихильності.

Навпаки, низький рівень здатності до менталізації приводить до того, що мати не лише не здатна враховувати емоційний стан дитини, але не може навіть і припустити, що стан дитини може відрізнятись від її власного. Мати неусвідомлено сприймає дитину як продовження себе, при цьому процес сепарації не настає, і взаємодія в діаді характеризується всепоглинаючим симбіозом. Але в силу вікового розвитку дитина відчуває потребу в дослідницькій активності, яка через відомі обставини пригнічується, що і лягає в основу репрезентації патернів амбівалентної прихильності.

Розподіл детермінуючих чинників якості прихильності дитини до матері для всіх її типів (надійна, ненадійна та амбівалентна) представлений на рисунках 2.18-2.20.

Умовні позначення:

———— - позитивний кореляційний зв'язок;

----- - негативний кореляційний зв'язок;

* - при $p \geq 0,05$;

** - при $p \geq 0,001$.

Рис. 2.18. Кореляційна плеяда зв'язків надійної прихильності дитини до матері і психологічних характеристик матері.

Як показано на рисунку 2.18, репрезентація патернів надійної прихильності детермінується високим рівнем здатності матері до рефлексії, батьківським ставленням за типом прийняття, кооперацією з низьким рівнем інфантилізації. Матері дітей, у яких виявлена репрезентація патернів надійної прихильності, приймають і поважають індивідуальність дитини. Дитина сприймається такою, якою вона є, мати схвалює і підтримує її плани та інтереси. Мати підтримує ініціативність і самостійність дитини, довіряє їй у дискусійних питаннях, прагне прийняти її точку зору, у їх взаємодії спостерігається чергування позицій «разом» і «поруч».

Умовні позначення:

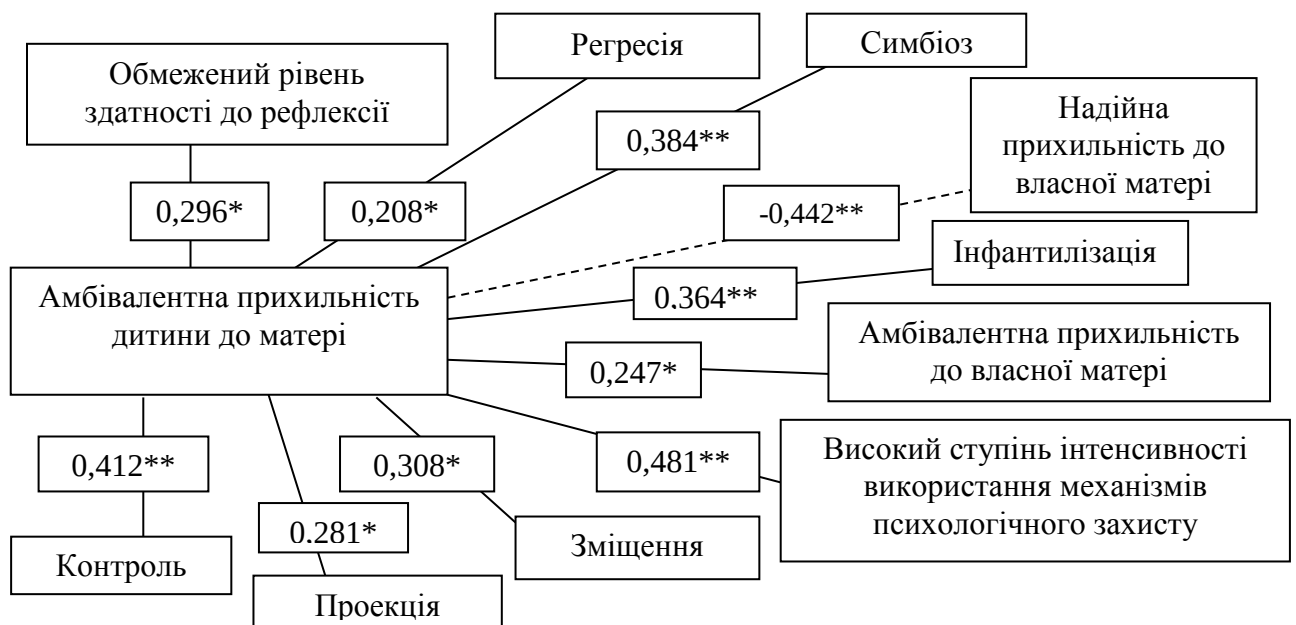
——— - позитивний кореляційний зв'язок;

----- - негативний кореляційний зв'язок;

* - при $p \geq 0,05$;

** - при $p \geq 0,001$.

Рис. 2.19. Кореляційна плеяда зв'язків унікаючої прихильності дитини до матері і психологічних характеристик матері.

Умовні позначення:

——— - позитивний кореляційний зв'язок;

----- - негативний кореляційний зв'язок;

* - при $p \geq 0,05$;

** - при $p \geq 0,001$.

Рис. 2.20. Кореляційна плеяда зв'язків амбівалентної прихильності дитини до матері і психологічних характеристик матері.

Результати, представлені на малюнку 2.20, свідчать про те, що мати несвідомо залучена до стосунків з власною матір'ю, фрустрована потреба в матері трансформується в потребу бути матір'ю, але дефіцит досвіду надійних стосунків прихильності і низький рівень здатності до рефлексії стає перешкодою для надійних стосунків прихильності з власною дитиною. Дбайлива поведінка матері змінюється періодами відчуження і контролю, що і створює поле амбівалентності у стосунках з дитиною. Непередбачуваність поведінки матері привчає дитину не довіряти когнітивній інформації і спиратися тільки на почуття. Своєю чергою, зайва емоційність порушує перебіг когнітивних процесів, призводячи до їх сплутаності і неузгодженості, що і лягає в основу внутрішньої робочої моделі з репрезентацією патернів амбівалентної прихильності дитини до матері.

На наступному етапі дисертаційного дослідження усі дані були оброблені за процедурою факторного аналізу. В результаті були виявлені п'ять головних компонентів, що пояснюють 83,05% дисперсії.

Перший фактор – відторгнення – пояснює 23,48% дисперсії. З найбільшим внеском до нього увійшли такі змінні: відкидання ($a=0,74$), контроль ($a=0,71$), симбіоз ($a=-0,66$) використання психологічного захисту за типом інтелектуалізація ($a=0,62$), високий ступінь використання психологічного захисту ($a=0,6$), перспективна рефлексія ($a=0,58$), уникаюча прихильність до власної матері ($a=0,58$). Такі батьки скоріш функціонально підходять до потреб дитини у прихильності і дослідницькій активності. Мати інтерпретує психотравмуючу інформацію завдяки підміні чуттєвості раціональними поясненнями і абстракціями. Материнська психіка спотворена несвідомими конфліктами власного дитинства. Якщо у власному дитинстві відсутня теплота і чутливість перших вихователів, а прояв стресу у дитини ігнорується або навіть обмежується, дитина звикає блокувати емоційні реакції на можливе або реальне відкидання партнера (а також розлуку і втрату). Основна стратегія поведінки – деактивація системи прихильності і захист свідомості від таких емоцій як страх, сум, сором і

провина, які можуть призвести до небажаної активації цієї поведінкової системи. Прагнення до самодостатності змушує людей уникаючого типу витіснити і гнів, тому вони припускають залучення до стосунків і навіть позитивні емоції, оскільки вони пов'язані з близькістю і залежністю. Людина прагне погасити загрозливі емоції, але не за допомогою комунікації і компромісу, а шляхом мінімізації взаємозалежності, незважаючи на руйнівні наслідки для стосунків. Небажання працювати з причинами емоцій і заглядати всередину себе залишає їм лише можливість витіснити емоції або абстрагуватися від них. Це знаходить прояв у емоційному відторгненні, набутті контролю та почутті переваги.

Другий фактор – нікчемність дитини – пояснює 15,66% дисперсії. З найбільшим внеском до нього увійшли такі змінні: інфантилізація ($a=0,72$), контроль ($a=0,72$), використання психологічного захисту за типом втиснення ($a=0,69$), компенсація ($a=0,57$), високий ступінь використання психологічного захисту ($a=0,57$), уникаюча прихильність до власної матері ($a=0,56$), рефлексія реальної діяльності ($a=-0,54$). Матір сприймає дитину як нінащо не здатну, контролює будь-який її крок. Мати витісняє усю психотравмуючу інформацію, а залишок психовегетативних компонентів емоцій компенсує за рахунок підходящої заміни реальних або уявних недоліків дитини. Це частіше відбувається, коли необхідно підвищити почуття самодостатності чи захисту від комплексу неповноцінності.

Третій фактор – нав'язливість – пояснює 14,70% дисперсії. З найбільшим внеском до нього увійшли такі змінні: симбіоз ($a=0,75$), інфантилізація ($a=0,7$), контроль ($a=0,69$), використання психологічного захисту за типом регресія ($a=0,69$), проекція ($a=0,68$), високий ступінь використання психологічного захисту ($a=0,65$), амбівалентна прихильність до власної матері ($a=0,6$), ретроспективна рефлексія ($a=-0,56$), перспективна рефлексія ($a=0,5$). Симбіоз свідчить про те, що мати використовує злиття з дитиною як прагнення задовольнити усі її потреби, але при поєднанні таких параметрів як *симбіоз – контроль – інфантилізація* любов до дитини

замінюється афективно загостреним занепокоєнням про неї, тривога матері підвищується, коли дитина через які-небудь обставини віддаляється від неї, унаслідок чого зростає контроль, дитина здається матері маленькою і беззахисною (інфантилізація). Поведінка матері виступає як комплекс нав'язливих дій, що задовольняють потребу у власній безпеці. Це може вказувати на внутрішню, інколи ретельно приховувану невпевненість матері у собі, яка впливає, своєю чергою, з суперечності її особистості, нестійкої або заниженої самооцінки. Мати прагне оточити дитину підвищеною увагою, оберігати і захищати від уявних небезпек, «прив'язати» до своїх настроїв і почуттів, вимагати від неї певних вчинків. Як правило, турбота потрібна не стільки дитині, скільки самій матері, задовольняючи її нереалізовану і невротично загострену потребу у прихильності і любові. Така поведінка матері, інтеріоризуючись, призводить до того, що дитина «заражається» материнською тривогою і стає нездатною до самостійних рішень. Таким чином, мати «прив'язує» дитину до себе, робить її залежною від себе, і у результаті тривога дитини починає виявлятися не лише при відсутності матері, але і в її присутності.

Через невирішену сепарацію дорослі залучаються до стосунків із власними матерями, що заважає їм стати надійною базою для власних дітей. Дитині у такому разі відводиться роль психологічного стабілізатора материнської психіки, за принципом інверсії ролей дитина сама мимоволі стає надійною базою для власної матері. У поведінці дитини переважає підвищена увага до матері, бажання мінімізувати дистанцію і будь-якими способами домогтися прийняття з її боку, тобто дитина займає позицію залежності. Таким чином, поведінка прихильності дитини трансформується у свого роду «чіпляння». Діти з позиції залежності від фігури прихильності, на шкоду власній дослідницькій активності задовольняють материнську потребу в прихильності і психічно її стабілізують. В разі «успіху», відбувається придушення дослідницької діяльності дитини, образ світу застрягає на образі

матері унаслідок чого відбувається ідентифікація з ненадійною фігурою і таким чином репрезентація прихильності транлюється в поколінні.

До четвертого фактору – надійності – увійшли такі змінні: відкидання ($a=-0,78$), кооперація ($a=0,76$), контроль ($a=0,74$), проекція ($a=-0,68$), інтенсивність використання психологічного захисту ($a=-0,64$), прихильність до власної матері ($a=0,63$), рефлексія ($a=0,63$). Маті дійсно зацікавлена у справах дитини, підтримує її у її дослідницької активності. Трансляція даного патерну свідчить про те, що ситуація раннього розвитку матері передбачала наявність надійної власної матері, здатної адекватно віддзеркалювати психічні прояви, завдяки чому була сформована здатність до рефлексії, що дало можливість переносити тимчасові ситуації фрустрації та сприяло формуванню надійних стосунків з власною дитиною.

До п'ятого фактору – прийняття – увійшли такі змінні: відкидання ($a=-0,7$), симбіоз ($a=0,7$), контроль ($a=0,67$), інфантилізація ($a=-0,66$) використання психологічного захисту за типом заперечення ($a=0,64$), ретроспективна рефлексія ($a=0,63$). Матір приймає дитину, емоційно прив'язана до неї. Контролює усі її прояви, але надає можливість здійснювати дослідницьку діяльність, тому що вірить у її спроможність. Уся психотравмуюча інформація витісняється через заперечення, пов'язане з довірливістю, яка передбачає деяку ідеалізацію дитини. Відсутня трансляція патерну надійної прихильності до власної матері, а високій рівень здатності до ретроспективної рефлексії, на нашу думку, виконує компенсуючу функцію. Мати здатна аналізувати попередній досвід з власною матір'ю і досвід взаємин з дитиною. Вона усвідомлює зміст минулої поведінки, також її наслідки, і особливо, допущені помилки. Її взаємини з дитиною будуються з урахуванням минулого досвіду.

Висновки до розділу 2

1. Внутрішня структура робочої моделі прихильності у дітей з репрезентацією патернів унікаючої прихильності містить

інтерналізований досвід батьківського відторгнення, емоційної холодності, вимогливості і контролю. Мати характеризується обмеженою здатністю до рефлексивного функціонування. Така характеристика фігури прихильності характеризує близького дорослого як ненадійного. Потреба дитини в емоційному спілкуванні фрустрована і діяльність, пов'язана зі зменшенням фрустраційної тривоги, спрямована на дослідницьку активність.

2. Репрезентація патернів унікаючої прихильності детермінується міжпоколінною трансляцією репрезентації даного патерну, використанням механізмів психологічного захисту за типом *проекція* і *реактивне утворення* у високому ступені інтенсивності, що на свідомому рівні виявляється у підвищеному контролі. Мати до потреб дитини у стосунках прихильності і дослідницької активності ставиться швидше функціонально, без інтересу. Це призводить до того, що дитина у власній дослідницькій активності, остерігаючись бути покараною, привчається не виходити за чітко встановлені межі і відповідати батьківському стандарту. Досягнення і успіх є одним з критеріїв, через які визначаються стосунки прихильності, емоційна складова відсутня.
3. Батьківська репрезентація патернів унікаючої прихильності є умовою, за якої не формується надійний тип прихильності у дитини, оскільки дослідницька активність дитини обмежена відповідними батьківськими стандартами і при цьому відсутня емоційна складова стосунків прихильності. Унікаюча поведінка стає своєрідним захистом від батьківського відторгнення. Дитина таким чином пристосовується до установок батьків і рано стає самостійною.
4. Репрезентація патернів амбівалентної прихильності дитини до матері детермінується трансляцією патернів прихильності матері до власної матері, обмеженим рівнем здатності до рефлексії, використанням таких механізмів психологічного захисту як *заміщення* і *регресія* у високому

ступені інтенсивності. На свідомому рівні це виявляється у високому контролі, інфантилізації і симбіотичному зв'язку.

5. Репрезентація патернів надійної прихильності детермінується високим рівнем здатності матері до рефлексії, уся психотравмуюча інформація витісняється зі свідомості через заперечення як механізм психологічного захисту, що на свідомому рівні виявляється в батьківському відношенні за типом прийняття, кооперації з низьким рівнем інфантилізації. Мати зацікавлена у справах і планах дитини, сприймає її безумовно і безоцінно, у їх взаємодії спостерігається чергування позицій «разом» і «поряд».

Основні положення другого розділу відображені у таких публікаціях:

1. Жихарева Л.В. Психологические защиты личности в контексте детско-родительской привязанности / Л.В.Жихарева // Горизонты образования. Психология и педагогика. Научно-методический журнал. – Севастополь.: Рибест, 2013. – № 2 (38). – 165 с. – С. 92–94.
2. Жихарева Л.В. Особливості батьківського ставлення в контексті дитячо-батьківської прихильності / Л.В. Жихарева // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, 2013 – Серія «Психологія», випуск 51 – №1046. – 253 с. – С. 234–238.
3. Жихарева Л.В. Міжпоколінна перспектива репрезентації дитячо-батьківської прихильності / Л.В. Жихарева // Вісник післядипломної освіти: зб. наук. пр. : у 2-х ч. / Ун-т менедж. Освіти НАПН України ; редкол. : О.Л.Ануфрієва [та ін.]. – К., 2005. – Вип. 9(22) / голов. ред. В.В.Олійник. – К. : АТОПОЛ, 2013. – Ч. 2. – 404 с. С. 135–143.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ НЕНАДІЙНОЇ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКОЇ ПРИХИЛЬНОСТІ

3.1. Методичні засади психологічної корекції прихильності дитини

Проведене емпіричне дослідження виявило той факт, що недостатній рівень розвитку рефлексивного функціонування детермінує якісний зміст відносин дитячо-батьківської прихильності. Батькам з низьким рівнем розвитку здатності сприймати себе та інших у термінах психічних станів відповідно складно ставити себе на місце іншого, регулювати власну поведінку, планувати і прогнозувати можливі наслідки своїх виховних дій, аналізувати свої вчинки.

На стадії формуального експерименту запрошення до участі було розіслане методом випадкових чисел 72 користувачам, які брали участь у констатувальному експерименті, і чиї діти мали тип ненадійної прихильності. Запрошення мало наступний вигляд: «Шановний респондент! Просимо Вас взяти участь у наступному етапі наукового дослідження, яке присвячено розробці психологічних програм для оптимізації дитячо-батьківських відносин у родині. Свою згоду Ви можете підтвердити за посиланням (вказується електронна адреса або телефон). Після того, як згода буде підтверджена, Вам буде запропоновано програму дослідження, в яку входить психодіагностичний мінімум та перелік заходів нашої сумісної роботи у межах дослідження. З повагою. Організатори дослідження».

Кожному користувачу було вислано програму формуального експерименту, в якій були вказані заходи, що планувалося провести, форма участі користувачів у зазначених заходах і час проведення заходу.

Система психокорекційного впливу спрямована на оптимізацію батьківського ставлення, на усвідомлення батьками необхідності аналізу особливостей емоційної взаємодії з дитиною, на сприяння появі інтересу до

оцінки власних виховних досягнень, на збагачення досвіду рефлексії батьківського впливу на особистий та емоційний розвиток дитини дошкільного віку.

Психокорекційні впливи мали форму групової роботи батьків з дітьми. Такий підхід забезпечує позитивну структуру міжособистісної групової підтримки, яка поліпшує самосприйняття батьків, сприйняття дитини батьками завдяки усвідомленню власної значущості, вірі у власні можливості.

Система психокорекційних впливів включала емоційний, когнітивний та поведінковий блоки. Метою емоційного блоку було формування навичок взаємного розпізнавання емоційних станів батьками та дитиною, оптимізація рівня емпатії у дорослих. Для реалізації змісту емоційного блоку нами був застосований метод чуттєвої комунікації, який дозволяє батькам навчитися передавати дитині свої почуття як позитивного, так і негативного характеру. Цей підхід дозволяє батькам у процесі виховання реалізувати найголовніший принцип емпатійного прийняття дитини. Це допомагає батькам усвідомити свої почуття по відношенню до дитини, побачити їх взаємозв'язок з труднощами спілкування і поведінки дитини, навчитися передавати свій емоційний стан дитині через «Я-висловлювання» і формувати вміння адекватного емоційного реагування в спілкуванні з дитиною.

На початковому етапі розробки програми важливо визначити її стратегію згідно з поставленими цілями. Спільними для змісту батьківських програм, спрямованих на гармонізацію дитячо-батьківських стосунків, є: ознайомлення батьків з позитивним терапевтичним підходом в процесі виховання дитини; оволодіння в процесі групових занять методикою чуттєвої комунікації, що дозволяє батькам глибше зрозуміти свій емоційний світ і відчувати тонку емоційну сферу дитини; демонстрація батькам конструктивного досвіду спілкування з дитиною – поведінкова терапія; ігрова терапія.

Для батьків позитивний терапевтичний підхід у вихованні означає передусім прийняття проблеми дитини, основане на сприйнятті її як особистості, на пріоритетності стимулювання позитивного в дитині і терпимості по відношенню до її негативних проявів у поведінці. Основним змістом нових стосунків з дитиною є скасування директивного примусу як неадекватного і неякісного засобу виховання. Це допомагає формувати у дитини позитивну Я-концепцію. Частіше батьки, вказуючи на недоліки дитини, її проблеми, формують у неї негативну Я-концепцію («я не впораюся, я не вмію, я сором'язливий, замкнутий, злий, нікому не потрібний»), що змінює особистість дитини в гірший, негативний бік. Домінантою терапевтичного підходу в сімейному вихованні є почуття безпеки і надійності дитини, впевненість дитини в тому, що її завжди зрозуміють та приймуть.

Метод поведінкової терапії спрямований на навчання батьків адекватним формам поведінки в проблемних ситуаціях спілкування з дитиною. Основну роль тут відіграє аспект соціального навчання. Учасникам групи пропонуються зразки поводження батьків з дітьми, потім батьки аналізують дані моделі поведінки і відпрацьовують їх у вправах на заняттях або при виконанні домашнього завдання. При цьому головною умовою ефективності даного методу є самостереження і спостереження учасників групи за ефектом їхньої поведінки. Тут важливий зворотний зв'язок, що дозволяє учасникам групи рефлексувати свою поведінку. Необхідно зауважити, що цей метод буде неефективний за умови, якщо батьки налаштовані лише на тимчасовий успіх, зацікавлені у вирішенні сьогочасної проблеми і не бачать майбутню перспективу виховання дитини на основі конструктивного спілкування.

Метод гри в корекційній програмі застосовується з метою допомоги саморозвитку особистості батьків як вихователів. Для дітей важливо, що вони входять в становище інших, значимих для них дорослих (роль батька, матері): батьки і діти вчаться краще розуміти стан один одного, набувають

умінь співробітництва. Це яскраво проявляється в сучасних дитячо-батьківських рольових іграх та соціально-психологічних особливостях ідентифікації та емпатії: і батьки, і діти за допомогою психологічних механізмів ігрової діяльності намагаються вирішити стару проблему по-новому, усвідомлюючи помилки «зсередини». І тут найважливішим є те, що батьки не засвоюють насильно впроваджувані стандарти, а розвивають самі себе. Психолого-педагогічні ігри, застосовувані в груповій роботі з батьками, дають їм не лише можливість зануритися у світ дитинства і відчувати приплив позитивних емоцій, а найголовніше, дозволяють в післяігрової рефлексії осмислити значимість гри і себе в ній.

Наступна продуктивна форма роботи з батьками – проведення індивідуального консультування. Метою індивідуальної роботи з матерями було прояснення ядра конфліктних стосунків між матір'ю і дитиною, відмежування взаємодії від негативних впливів з боку патологічних проекцій матері, що неминуче вимагає звернення до її власного досвіду. Основні симптоми зміни поведінки дитини розглядалися як реакції на вторгнення з боку матері. Психолог протистояв матері з її проєктивними ідентифікаціями, які спотворюють сприйняття нею проявів дитини. Даний конфлікт інтерпретувався у зв'язку з минулим матері. Застосовувалися такі технічні аспекти як швидке виділення фокусу корекції і високий рівень залучення психолога (вербального, афектного, когнітивного і навіть інтерактивного). Дані аспекти психотерапевтичної техніки засновані на інтеракційному підході, згідно з яким ситуація попередньої соціальної взаємодії між матір'ю і дитиною може бути перенесена на консультування дорослого. При цьому дуже важлива роль у встановленні терапевтичних стосунків відводилася прихильності, що розглядалася як центральна змінна корекційного процесу.

Ще одна актуальна форма роботи з дорослими та дітьми – проведення групових корекційних занять.

Аналізуючи логіку організації та проведення дитячо-батьківських групових занять, ми звернули увагу на декілька аспектів такої роботи.

По-перше, організація проведення занять. Це має важливе значення, оскільки налаштовує батьків і дітей на серйозне ставлення до занять. Заняття повинні проходити в закритому приміщенні, без телефону, куди не повинні входити сторонні. Кімната має бути обладнана як тренінговий зал, тому що заняття для дорослих і дітей включають елементи соціально-психологічного тренінгу і різні активні ігрові методи (можуть бути представлені у формі тренінгу). Робота в тренінговому колі дозволяє зробити атмосферу батьківських семінарів-практикумів більш неформальною і довірчою.

Стабільність часу проведення групового заняття важлива і для дітей, і для дорослих, тому що формує почуття відповідальності і є важливою психолого-педагогічною умовою для ефективної роботи групи. Кожне заняття, незалежно від етапу здійснення корекційної програми і конкретного змісту, включає три частини: вступну, основну і заключну.

У вступній частині, на наш погляд, важливі два аспекти: встановлення довірчо-емоційного контакту керівника з групою і релаксаційний блок вправ, що сприяє зняттю напруги, скутості у учасників корекційних занять.

В основній частині вибір сценарію обумовлюється насамперед проблемою, яка розв'язується у процесі занять, і психологічними особливостями учасників групового заняття (рівень освіченості, комунікативна відкритість, активність та ін.). Також на першому етапі доцільно включити вправи, які сприяють згуртуванню групи, розвитку групової думки стосовно проблеми (наприклад, «Чарівний стілець», «Айсберг», «Дощ», та ін.).

При розробці нами сценарію основного етапу колекційної програми особливу увагу було приділено відбору вправ, щоб вони не нагадували «калейдоскоп», а склалися у механізм вирішення проблеми, яка привела учасників в дану групу. Працюючи над програмою гармонізації стосунків батьків з дитиною, важливо передбачити етапи покрокового формування умінь конструктивного спілкування: усвідомлення себе як батька; актуалізація уявлень, пов'язаних з образом дитини (конкретний вік, його

специфіка); актуалізація уявлень про власну дитину; ознайомлення батьків з тактикою спілкування з дитиною певного віку; закріплення позитивних установок батьків на конструктивне спілкування з дитиною; закріплення у батьків умінь і навичок конструктивного спілкування; рефлексія власної позиції по відношенню до дитини після отриманого в групі знання.

Стимулом для активності батьків, їх творчого ставлення до занять, цілеспрямованої діяльності учасників групи під час занять і розвитку рефлексивних умінь служать домашні завдання, пропоновані батькам. Домашні завдання різнопланові: «Хронометраж часу, який Ви проводите з дитиною», «Оцініть Вашу тактику пред'явлення вимог до дитини», «Опишіть свою поведінку по відношенню до дитини, коли Ви відчуваєте задоволення від спілкування з нею», «Напишіть листа своїй дитині і розкажіть про свої враження», «Заповніть разом з дитиною спільну візитну картку».

В основу всієї структури занять в батьківській групі доцільно закласти принцип рефлексивності. Він дозволяє учасникам проаналізувати свій минулий соціальний досвід батька-вихователя, розвивати рефлексивні здібності, активізувати пізнавальні здатності батьків в царині виховання і тим самим створити мотивацію на зміну стереотипних установок до виховання.

Третій етап в структурі групового заняття – заключна рефлексія. Він включає в себе виявлення ставлення учасників занять до їх змісту, методики проведення, організації, манери спілкування керівника з групою.

Даний аспект рефлексії дозволяє здійснити підведення підсумків роботи, на підставі чого можливе планування наступного корекційного заняття. Поруч із цим доречно вводити рефлексивні завдання і вправи, спрямовані на розвиток саморефлексії, що допомагає спостерігати динаміку корекції проблем, характер сформованих у групі відносин, налаштованість учасників на післядію – внесення в реальне життя сім'ї позитивних змін в результаті застосування тактики конструктивного спілкування з дитиною.

Рефлексія може відбуватися у формі обміну думками та враженнями по колу. Такому обговоренню допомагають наступні питання:

- Що під час занять здалося Вам найбільш цікавим?
- Як Ви почувалися під час занять?
- Що було неприємним моментом в процесі занять? Чому?
- Оцініть свою участь у занятті.
- Оцініть ставлення групи до Вас і Ваше ставлення до спільної роботи в групі.
- Кому з групи Ви хотіли б подякувати за сьогоднішнє заняття?

Рефлексія може бути представлена проективним (невербальним) варіантом (наприклад: «Позначте червоним кружком своє позитивне ставлення до заняття, синім – негативне ставлення, синьо-червоним – середній рівень задоволеності»).

Рефлексія може бути здійсненна і у режимі перспективного планування: що хотілося б додати до структури, змісту, організації наступного корекційного заняття. Зворотній зв'язок сприяє ефективності заняття, оскільки дозволяє ведучому проаналізувати свою діяльність і внести до неї необхідні корективи.

В процесі всіх етапів заняття необхідна грамотна комунікативна тактика фахівця-ведучого, що сприяє особистісно-орієнтованому спілкуванню з групою і встановленню довірчої, теплої атмосфери під час занять.

3.2. Полісуб'єктна програма психологічної корекції ненадійної дитячо-батьківської прихильності

Представлені у попередньому параграфі підходи послужили основою для розробки програми, що складається з двох етапів. Перший етап – 10 занять для дітей та 10 для батьків, другий – 10 спільних. Кількість занять для кожного учасника – 20. Таке число занять здається оптимальним, тому що це дозволяє наповнити їх необхідним змістом, а також не призводить до «пересичення» учасників внаслідок їх спілкування. Таким чином, в загальну

програму психологічної корекції дитячо-батьківських відносин входить три самостійні програми з певними цілями і завданнями, але у кінцевому результаті вони підпорядковані одній меті – гармонізації дитячо-батьківських відносин. По суті, обрана форма психологічної допомоги на різних етапах організації та здійснення передбачає роботу з різними суб'єктами активності, якими виступають групи дорослих та дітей, а також діадні групи *матері та дитини*. Такі міркування обумовлюють необхідність присутності терміну полісуб'єктність у назві програми.

Складаючи програму корекції дитячо-батьківських відносин, ми керувалися наступними принципами:

- єдності корекції та розвитку, який передбачає необхідність корекційної роботи на основі соціально-психологічного аналізу внутрішніх і зовнішніх умов розвитку дитини;
- робота з опорою на єдність вікового та індивідуального розвитку, що означає індивідуальний підхід до кожного учасника взаємодії в контексті його вікового розвитку;
- принцип діяльнісного підходу, який передбачає, що вибір засобів, шляхів, способів досягнення поставленої мети здійснюється з урахуванням активної діяльності самих учасників як рушійної сили розвитку
- принцип поліспрямованого впливу психокорекції, що становить основу участі дитини і матері як однієї з умов ефективності корекційної методики;
- системності – одночасного впливу на внутрішньо-особистісні та міжособистісні зв'язки в системі *мати – дитина*, який здійснювався через розвиток самоствалення і прийняття значущого іншого, вироблення ефективних засобів співробітництва;
- принцип комплексності методів психологічного впливу.

На першому етапі були організовані роздільні тренінги для дітей та матерів. Це дозволило досягти певної згуртованості дитячого і дорослого колективів, сприяло усвідомленню кожним учасником, що він не самотній у

вирішенні власних проблем. Крім того, групова і, мірою необхідності, індивідуальна робота з батьками дозволяли зосередитися на важливих для кожного питаннях, відпрацювати навички взаємодії спочатку на дорослих, а тільки потім використовувати їх з дітьми. Участь дошкільнят тільки в дитячих тренінгах допомагала їм звикнути до ситуації взаємодії, розкріпачитися, проявити себе. Більшість дітей мали ту чи іншу проблему – гіперактивні, агресивні, тривожні, сором'язливі тощо. На другому етапі діти і батьки включалися в спільну діяльність на заняттях, яка передбачала співучасть, сприяння, співробітництво.

Програма психокорекції для дітей називалася «Я зростаю самостійним, відповідальним і розуміючим». Її мета – створення умов для оптимізації спілкування в сфері *мати – дитина* і усвідомленого самосприйняття дитини. Її завдання:

1. Розвиток у дітей навичок спілкування в різних життєвих ситуаціях і формування адекватної оцінної діяльності, спрямованої на аналіз власної поведінки і вчинків оточуючих людей.
2. Підвищення рівня самоконтролю щодо свого емоційного стану в ході спілкування, формування терпимості до думки співрозмовника.
4. Розвиток вміння керувати своїм тілом і психічним станом: навчання прийомам саморозслаблення, зняття психо-м'язової напруги.
5. Розвиток необхідних у взаємодії якостей: емпатії, самостійності, відповідальності.

Корекційна програма для батьків «Я люблю свою дитину» реалізувала такі завдання:

1. Розвиток емоційного світосприйняття учасників.
2. Підвищення рівня самоприйняття і розвиток уміння пізнавати себе.
3. Формування емпатичного ставлення до оточуючих, в тому числі і до своєї дитини.
4. Розширення можливостей розуміння своєї дитини.
5. Вироблення навичок позитивної взаємодії з дитиною.

Спільні заняття психокорекційного впливу ми назвали «Нам добре разом». Вони носили характер перетворення взаємовідносин. Завдання даної програми рефлектуються на рівні таких методичних настанов:

1. Підвищення рефлексії в дитячо-батьківських відносинах.
2. Розвиток самоприйняття і взаємоприйняття учасників взаємодії.
3. Створення нового досвіду взаємодії дітей і батьків.
4. Активізація комунікацій в сім'ї.

У своїй програмі ми використовували фрагменти занять, ігри, вправи та окремі прийоми, запропоновані в психолого-педагогічній літературі Є.О. Аляб'євою, В.Г. Алямовською, В.В. Вітровою, Н. Григорі, Т. Губікіною, С. Крюковою, Н.Л. Кряжовою, І.М. Марківською, О.Ю. Монаховою, Г.Н. Сартан, С.І. Семенакою, В.В. Ткачовою, К. Фопелем, Н.Г. Яковлевою та ін.

У програмі корекції прийняли участь 34 дитини і 34 матері. Загальна кількість учасників – 68 осіб. Протягом 2013-2014 рр. працювали 4 дитячо-батьківських групи, 2 з них – паралельно. Кількісний склад – 8-9 дошкільнят та їх матері. Вік батьків – 28-39 років, вік дітей – 5-7 років. Забігаючи наперед, відзначимо, що найбільш ефективною була робота останніх двох груп, в яких окремо займалися діти 5 і 6-7 років. Пов'язано це з тим, що в даному випадку найбільш повно реалізовувався принцип єдності корекції та розвитку, оскільки за віковими психологічними особливостями ці дві категорії значно відрізняються одна від одної.

Тип ставлення матерів до дитини представлений наступним чином: високій ступінь інфантилізації, контролю і симбіозу – 15 матерів, високій ступінь відкидання, контролю – 19 матерів.

В якості контрольної вибірки у дослідженні приймали участь 34 дитини, 17 дітей з репрезентацією патернів унікаючої прихильності, така ж кількість дітей з репрезентацією патернів амбівалентного типу прихильності. Вік дітей 5-7 років, єдині діти в сім'ї. В представленій вибірці не проводилася програма психологічної корекції ненадійних типів прихильності.

Корекційна програма з дітьми «Я зростаю самостійним, відповідальним і розуміючим» складалася з трьох фаз: орієнтації (2 заняття), реконструкції (6 занять) та закріплення (2 заняття). Кожне заняття проходило протягом 30 - 40 хвилин 1-2 рази на тиждень в ранковий або вечірній час.

Фаза орієнтації передбачала введення дитини в ситуацію участі у тренінговій групі, встановлення емоційно-позитивних контактів з дітьми та довірчих відносин з психологом, створення атмосфери позитивного настрою. Для досягнення поставлених на цій фазі завдань ми застосовували ігри на об'єднання групи, досягнення емоційної децентрації, сюжетно-рольові ігри, елементи динамічної релаксації. Обидва заняття мали схожу структуру:

- 1) ритуал вітання;
- 2) «подорож» по кімнаті психологічного розвантаження і вибір «улюбленого» місця для кожного;
- 3) ігри на емоційну децентрацію;
- 4) сюжетно-рольова гра за бажанням учасників;
- 5) ритуал прощання.

Фаза реконструкції включала актуалізацію негативних переживань дитини в комунікації з дорослим; емоційне відреагування дитиною почуття неприйняття близьким дорослим; розвиток здатності до усвідомлення себе, власної поведінки і можливостей для усунення хвилювання; формування адекватних способів захисної поведінки.

Заняття цієї фази будувалися за певною схемою:

- 1) ритуал вітання;
- 2) ігри та вправи, спрямовані на активізацію емоційного і фізичного стану дітей, створення сприятливої атмосфери в групі (ігри на розвиток пізнавальних процесів, групова взаємодія);
- 3) проблемна ситуація або малювання відповідно до теми заняття, обговорення, розігрування дій у ролях, придумування продовження історій;

4) ігри та вправи для розвитку адекватних способів комунікації, зняття міжособистісної і особистої напруги, формування адекватної самооцінки та гармонізація особистості дитини;

5) релаксаційні вправи і ритуал прощання.

Фаза закріплення позитивних способів комунікації, засобів впливу в контакті, а також узагальнення сформованих у попередній фазі адекватних, конструктивних способів взаємодії, у тому числі і способів міжособистісного захисту, будувалася за запропонованою вище схемою. Для малювання дітям пропонувалися узагальнюючі теми «Я і світ навколо мене», «Нам добре разом» та ін. Ігри та вправи вибиралися за бажанням дітей з числа вже знайомих або пропонувалися психологом в залежності від емоційного стану учасників. У групах з дітьми п'яти років обговорення проблемних ситуацій, бесіди щодо прочитаних творів і переглянутих уривків мультфільмів за часом були коротшими, ніж у групах, де основний склад представляли діти шести - семи років. Крім вікового аспекту, це пояснювалося також і великою кількістю непосидючих дітей у цих групах.

Корекційна робота з батьками проводилася 1-2 рази на тиждень протягом 1,5 - 2,5 годин у вечірній час.

На перших етапах робота у батьківської групи була спрямована те, щоб кожний учасник краще пізнав себе, оскільки більшість матерів не мали адекватного уявлення про власну дитину, відрізнялися неоднозначним ставленням до самої себе. З цією метою були запропоновані діагностичні методики, які ми умовно назвали «Пізнай себе».

Змістом роботи на другому етапі було уточнення уявлень про власну дитину. Для цього використовувався аналіз особистісних якостей дошкільника, «знайомство» з ним через малюнки, відеофрагменти, результати діагностичних досліджень. У зв'язку з цим визначалася власна батьківська позиція. Ми пропонували дізнатися про свій стиль виховання, уточнити установки, яких дотримуються батьки у вихованні дітей, відстежити мотивацію своїх контактів з дитиною, а також відрефлексувати

своє ставлення до дитини. Далі перед матір'ю стояла задача позначити для себе проблему, що існує у взаєминах з сином або дочкою, і в черговий раз звернути увагу на суб'єктність батьківської позиції.

Наступним кроком було навчання батьків розглядати проблемну ситуацію як складову частину всього процесу взаємодії. Від батьків вимагалось опанувати навички аналізу ситуації: виділення мотивів учасників конфлікту, сильних і слабких сторін кожного, передбачення можливого продовження подій і можливих наслідків. Це сприяло розвитку умінь дивитися на проблему з двох боків – очима дитини і матері і розуміти особистісний сенс вчинків кожного. Вчили матерів керувати собою – своїм тілом, психічним станом, усвідомлено викликати у себе стан «Я хороший, усі хороші» і вже після цього робити подальші кроки. Ми прагнули показати батькам, як невірні і необдумані кроки можуть призвести до деформації особистості дитини. Ми розвивали батьківську відповідальність і вчили передавати відповідальність дитині, розвивати у неї самостійність. Особливо це було актуально для матерів з наявністю симбіотичної залежності з дитиною. Узагальнюючим етапом роботи з батьками стала заміна неконструктивних способів взаємодії з дитиною, неефективних засобів психологічного захисту в спілкуванні з нею на конструктивну взаємодію для обох сторін. Крім того, ми розвивали гнучкість материнської поведінки в різних ситуаціях. Для цього були використані: розігрування рольових ситуацій, вербалізація емоційних станів, комунікативне малювання, вправи на розвиток «мови прийняття», навичок активного слухання, навчання способам ефективної комунікації для вирішення проблем, що виникають у батьків з дитиною. Заняття сприяли розвитку взаємин у групі, поступової зміни себе самого, усвідомлення своєї значущості у відносинах з близькими людьми та ефективної зміни власної позиції в дитячо-батьківських зв'язках. Стосунки учасників розвивалися від спрямованості на себе самого на початку корекції до поетапної децентрації на інших учасниках і групової згуртованості на останніх заняттях.

Другий етап програми – спільні дитячо-батьківські тренінги – був спрямований на корекцію неконструктивних засобів міжособистісної взаємодії в системі «мати – дитина».

Методика корекційної роботи на цьому етапі була схожою з особливостями проведення занять у дитячій групі з урахуванням того, що група розширилася за рахунок включення батьків. У зв'язку з цим специфічним стало використання ігор та вправ – більшість проводилися в парах (дитина – мати) і були спрямовані на позитивну взаємодію дітей і матерів. В даному випадку обидві сторони могли застосувати досвід, отриманий на першому етапі корекції, і спробувати по-новому побудувати свої взаємини. З нашого боку було потрібно контролювати, щоб у спільній діяльності використовувався тільки позитивний досвід. Негативні емоції, що виникають в ході групової корекції, ми відпрацьовували після заняття в індивідуальній роботі з дитиною, включаючи матерів мірою необхідності, якщо виникали труднощі у встановленні міжособистісних контактів з дорослими. Для нас було важливо створити новий досвід взаємодії, новий досвід відчуттів, спільно пережитий на заняттях, прагнути до зміни сімейної ситуації тут і тепер, з тим, щоб з'явилася можливість зберегти, закріпити ці зміни поза груповим спілкуванням.

Ефективним виявилось використання аудіо- та відеозаписів окремих моментів дитячих та батьківських занять, які застосовувалися з метою аналізу взаємовідносин, дозволяли «поглянути на себе зі сторони» і оцінити власну поведінку.

Оскільки на етапі констатації спрацьовували захисні стратегії батьків та дітей, діагностична процедура дитячо-батьківської взаємодії тривала протягом всього процесу корекції, паралельно з ним. Тому ми мали можливість доповнювати зміст занять в залежності від особливостей складу групи і поставлених цілей і задач корекції. Подібне відстеження процесу корекції дозволяло застосовувати індивідуальний підхід до учасників. Наприклад, в групі матерів, які виявляють симбіотичну прихильність до

дитини, вводилися вправи на передачу відповідальності дитині, розвиток у неї самостійності, рішучості.

Заключне або додаткове заняття (залежно від побажань учасників) було присвячене діагностиці результатів корекції.

Далі детальніше розкриємо алгоритм психологічної корекції ненадійної дитячо-батьківської прихильності у роботі з дітьми, який передбачав розгортання такої роботи у декілька етапів.

Перший етап. Перші заняття з дітьми проводилися з метою активізації дітей, згуртування групи, встановлення доброзичливої атмосфери, довірливого ставлення до психолога. Цьому сприяли ігри «Чарівний клубок», «Добра тварина», «Відгадай, хто я».

На першому етапі ми будували заняття так, щоб викликати інтерес як у спокійних, замкнутих дітей, так і в надмірно активних. З цією метою нами використовувалися ігри та вправи різного ступеня рухливості.

Тренінги з дітьми складалися з трьох серій: «Я сам», «Я та інші», «Я з іншими». У першій серії заняття були спрямовані на розвиток умінь розуміти себе, приймати себе і володіти собою. Наприклад, заняття «Я і моє ім'я» показало ставлення дитини до самої себе, прийняття чи неприйняття себе. Діти вибирали пестливі імена («Ксенечка», «Катенька», «Танюша») або свої звичайні імена. Деякі діти вибирали собі інші імена («Нехай я буду Женею» Саша М., «Мене зватимуть Машею, як маму звати» – Ася К.), називали себе яким-небудь предметом («Камінчик» – Костя Щ., «Сонечко» – Таня Г.) або не змогли вибрати ім'я («Ніхто» – Женя К., «Не знаю» – Вітя Х., «Ніяк не кличуть» – Серьожа Л., «Як хочете» – Коля С.). Така ситуація свідчила про неприйняття себе, комплекси малоцінності, сформовані у дітей. Всі діти, що не приймали себе, характеризувалися негативним ставленням до своєї сім'ї. Спостереження за цими дітьми на заняттях показали, що подібне ставлення до себе проектувалося на взаємини з однолітками. Їм було важко виконувати вправи з партнером по спілкуванню. На перших порах Женя К., Саша М., Вітя Х., Антон Ю. намагалися уникнути контакту. Вони

використовували різні способи захисної поведінки – просилися вийти в туалет, говорили, що захворів живіт, голова тощо. Але через деякий час продовжували стрибати, повзати по кімнаті, кричати, заважати іншим виконувати вправи. Подібний настрій передавався й іншим дітям, які також активізувалися (Андрій С., Олег Є., Даша Ф., Альона Д., Маша Т.) Для цих дітей були включені ігри, які сприяють розвитку вміння підпорядковувати свої бажання правилам, уважно слухати і виконувати вказівки на вимогу («Слухай команду», «Починай по сигналу», «Всі разом» та інші). Пізніше, діти, які характеризуються неадекватною реакцією, стали брати участь разом з усіма. Діти не вміли працювати в парах, виявляли зневагу, негативне ставлення один до одного, агресію (штовхали один одного, кривлялися, перекручували слова та ін.). Їх активність вдавалося направити в «потрібне русло» тільки під кінець тренінгових занять. Надання ролі ведучого, головного в грі, також займала цих хлопців ненадовго. Тільки на 6-8 занятті вони начебто «розчинялися» у групі, поступово виконуючи спільні дії.

Труднощі ведення занять полягали в тому, що, поряд з активними дітьми, виділялася категорія невпевнених, пасивних дітей (Микита М., Єгор Б., Серьожа Ч., Оля Ч., Света С., Даша Ф.). Вони виконували вправи, озиряючись на інших дітей, очікуючи схвалення ведучого, або намагалися відійти («не вмію», «не виходить», «коли виросту – навчуся», «як можу, так і роблю»). У цих дітей необхідно було сформувати активну життєву позицію, прагнення проявити себе. З цією метою проводились ігри-презентації «Покажи себе», «Дражнилки», «Похвалилки» та ін.

Не дивлячись на такий неоднорідний склад групи, діти із задоволенням приходили на заняття і засмучувалися, якщо доводилося пропускати їх. Про це свідчать висловлювання дітей: «Тут так все красиво» – Катя П., «У вас цікаво» – Саша М., «Я люблю з вами грати» – Костя Щ., «А мене знову візьмете?» – Єгор Б.

Для гармонізації ставлення до себе ми використовували ігри: «Я зростаю», «Вітальна листівка собі», «Дзеркало», «Ласкаве ім'я»; малюнки на

теми: «Я і моє ім'я», «Я сьогодні і я в майбутньому». Ми вчили дітей відкрито проявляти емоції, не стримувати почуття. Цьому сприяли вправи на зняття емоційної напруги «Сонячний зайчик», «Зморшки», «Подорож».

Дітям було складно регулювати власну поведінку. Наступним кроком стало навчання дітей саморегуляції, розвиток уміння володіти собою (вправи «Врятуй пташеня», «Візьми себе в руки», «Врости в землю», «Я скеля» та ін.). Дошкільнятам пропонувалися ігри на розвиток вольових процесів: вміння стримуватися, уважно слухати і виконувати вказівки ведучого («Слухай і виконуй», «Літає – не літає», «Без сигналу не лови» і т.п.). Причому поступово роль ведучого передавалася самим дітям. Спочатку це були активні, ініціативні діти (Костя Щ., Андрій С., Гліб В., Настя Ч., Таня Г. та ін.), Потім менш активні (Микита М., Єгор Б., Ксюша Р. та ін.). Включалися ігри, спрямовані на розвиток вміння будувати відносини і взаємодіяти в групі однолітків.

Діти освоювали способи адекватного реагування на різні ситуації. Особливо важко це давалося дітям з неефективними способами психологічного захисту (догляд, уникнення). Аналіз уривків з художніх творів, продовження оповідань і вигадкування казок показали, що діти схильні до конфліктного завершення проблемних ситуацій. Ми вчили використовувати ефективні засоби психологічного захисту («себе зберегти й іншим не нашкодити»).

Протягом усіх занять у дошкільників розвивали самостійність (особливо у Саші М., Жені К., Серьожі Л., Колі С., Жені Р. – патерни амбівалентної прихильності). Також звертали увагу на формування відповідальності за свої вчинки, вміння доводити почату справу до кінця, в першу чергу у дітей, що характеризуються імпульсивною поведінкою.

В цілому, серія занять, спрямованих на формування позитивного ставлення до себе, розвиток власної компетентності дозволила підвищити особистісний статус дітей. Це виразилося в розумінні себе, становленні адекватної самооцінки, умінні виділяти позитивні сторони своєї особистості,

«презентувати себе». Свідченням тому стало проведення вправ «Який Я?», «Повтори і продовж», де від дітей вимагалось не тільки запам'ятати і повторити все хороше, сказане про нього іншими дітьми, але й продовжити висловлювання («Ще я ...», «Я можу ... », « Я хочу ... », « Я вмію ... »).

Наступна серія занять була присвячена розумінню іншого. Більшість використовуваних ігор, вправ, етюдів були спрямовані на розвиток емпатії. Діти могли розуміти і передавати стан інших (однолітків, чужих дорослих, людей, зображених на картинках), за емоціями визначати настрій. Однак дошкільнята не могли усвідомити, чому їх лають батьки, що вони відчують при цьому, чи подобається їм лаятися. Старші дошкільнята говорили, що якщо батьки лаються, то перестають їх любити. Середні дошкільники, як ми вже відзначали, найчастіше вагалися з визначенням ставлення батьків до себе. Розумінню своїх близьких сприяло «перетворення» на тварин. Діти самі вибирали тварину, якою їм хотілося бути і від її імені лаяли, шкодували, хвалили інших членів сім'ї; пояснювали, чому вони це роблять і що при цьому відчують. Складнощі виникали у дітей, що мають проблеми з уявленням образів. Для Олі Ч., Свети С., Тані Г., Каті Т., Стьопа Д. проводилися індивідуально-підгрупові додаткові заняття з розвитку сприйняття і образних уявлень. Особливо виділявся Костя Щ., який, обравши образ рибки, не хотів ні до кого підпливати і нікого розуміти: «Я просто плаваю і все тут. Нікого не бачу. Немає у мене родини. Немає і друзів». Вивести Костю зі стану відчуженості допомогли діти. Саша М. вигукнув: «Як немає друзів? Ми твої друзі і сім'я». Слідом за ним інші хлопці стали зображати рибку і виявляти увагу «рибці». Спочатку хлопчик прийняв агресивно-оборонну позу і боронився від контактів. Ми підключили до цієї ситуації дівчаток в ролі водоростей, що погладжують «рибку». Дитина стала грати з іншими. А на наступному занятті він захотів повторити гру в рибку і навіть знайшов свою сім'ю.

Заняття на тему «Моя сім'я» передбачало, що діти повинні були взяти на себе роль одного з членів своєї сім'ї. Інформативним став вибір ролі. Більшість

учасників захотіли стати мамою чи татом. Показ батьків був однотипним. Особливо часто повторювався момент укладання дитини спати, скандали між подружжям і лайка дітей. Обговорення програних сценок показало, що дітям було легше вербалізувати свої почуття від імені тварини. Проведення аналогій, порівняння героїв ситуацій з казковими персонажами допомогло усвідомленню причин пережитих почуттів («Я тепер зрозумів, як погано мамі» – Стьопа Д., «Напевно, треба менше засмучувати батьків» – Катя Т.). Для дітей з інтенсивним використанням захисних засобів були характерні висловлювання типу: «Я завжди знав, що мама не любить мене лаяти» – Серьожа Л., «Подумаєш, їм (батькам) погано, а мені добре?» – Вітя Х.

З метою зняття негативних емоцій, що виникали після аналізу сімейних ситуацій, ми включали вправи «Добра мама», «Сімейне свято», «Нам добре разом» і т.п.

Для розвитку децентрації, формування вміння визначати ставлення оточуючих до себе, їх реакцію на поведінку інших застосовувалися ігри «Зрозумій мене», «Маска емоцій», «Довіра», «Дізнайся, хто це» та ін. Навіть замкнуті діти виявляли готовність брати активну участь у спільній діяльності. У їхніх діях з'явилася розкутість, невимушеність, безпосередність.

Протягом занять діти отримали можливість програвати власні психологічні проблеми і тим самим звільнитися від негативних переживань. Вони також вчилися уникати негативних впливів на себе з боку інших людей, ефективно і адекватно реагувати на проблемні ситуації. Наприклад, Микита М. після вправи «Передай іншому» сказав, що він тепер знає, як зберегти гарний настрій. Так дошкільнята, які брали участь у тренінгах, набули навичок соціальної перцепції.

Наступна серія занять була спрямована на розвиток комунікативних здібностей та інтеракції. Спочатку різні способи реагування в конфліктній ситуації пропонувалися психологом, а діти вибирали найбільш адекватні. Потім вони самі стали пропонувати рішення проблем. Так, покроково ми вчили дошкільнят самотійно знаходити шляхи виходу з фруструючих

ситуацій (лайки, негативного оцінювання, нерозуміння). Для цього їм необхідно було проявити активність в таких вправах як: «Непробивна стіна», «Лай мене, лай», «Ти кричиш, а я мовчу», «Ні, я не такий», «Навчи мене» та ін. Набуті дітьми в ході вправ вміння можна проілюструвати такими висловлюваннями: «А ми на її злість відповімо посмішкою, нехай теж усміхається» – Женя К., «Я скажу: «Мама, не сердься» – Андрій С., «Мені більше подобається, коли ти весела» – Вітя Х., «Коли мене сварять, раніше я плакав, а тепер думаю про подарунок, який мені куплять на день народження» – Серьожа Ч., «Нехай полається, їй легше стане» – Світлана К.

Навчання дітей різним способам виходу з конфліктних ситуацій з батьками (Г. Бардієр, І. Ромазан, Т. Чередникова), дозволило вибрати найбільш прийнятний для них спосіб: «Я тепер кажу мамі, що все одно люблю її» – Катя Г., «Я питаю, що можу зробити, щоб мама не лаялася» – Ксюша Р., «Я намагаюся мамі допомагати, щоб вона не втомлювалася» – Єгор Б.

Таким чином, діти навчилися розуміти себе та інших, адекватно реагувати на події, використовувати елементи регулювання власного стану, більш усвідомлено підходити до вибору способу поведінки. Була переорієнтована активність захисних способів у взаємодії з неконструктивних, неефективних, неадекватних на конструктивні, соціально прийнятні.

На останніх заняттях, відповідно до логіки побудови корекційної програми, ми автоматизували позитивні зміни, що відбулися в особистісній сфері дитини. Заняття будувалися без певного сценарію. Ігри та вправи вибирали самі діти з числа найбільш вподобаних, модифікували їх, придумували незвичайну кінцівку, з'єднували персонажі з різних творів тощо. Так, при інсценуванні казки «Теремок» діти самі розподілили ролі, причому враховували побажання учасників, зокрема Микити М., який не хотів виконувати роль жаби, а вибрав роль вовка. Діти оголосили, що всі, хто живе в теремку – дружна сім'я. Ведмедю в розіграній казці, на відміну від оригіналу, дісталася роль доброго, турботливого батька, а роль матері – лисиці, яка вміє згладити будь-який конфлікт. В ролі цих персонажів виявилися діти, не

наділені названими якостями в реальному житті (Вітя Х. – ведмідь, Настя В. – лисиця). Це свідчить про те, що у дітей підвищилася активність, з'явилися навички позитивного спілкування і різноманітність способів поведінки.

Діагностична процедура, що завершувала перший етап корекційної роботи з дітьми (малюнок «Я і світ навколо мене»), показала адекватність сприйняття себе дитиною і її переживання ставлення до себе близьких людей, позитивний емоційний фон самосприймання та їх позитивне ставлення до батьків. На малюнках вони зобразили себе веселими, яскравими, на одній лінії з іншими і відповідного розміру (ознаки, що показують значимість себе). У більшості малюнків були присутні батьки, а якщо їх не було, то малася на увазі їх присутність («Ми всі йдемо на свято» – Олег Є., «Я граю з хлопцями, а мама дивиться на мене» – Альона Д., «Ми з Сашею, нам весело, а мами скоро прийдуть» – Женя К.).

Паралельне проведення занять для батьків вже на цьому етапі послужило підкріпленням позитивних змін в дитині. На цьому етапі було встановлено, що динаміка роботи відрізнялася в діадах з амбівалентним і унікаючим типами прихильності. Дітям, які демонструють патерни амбівалентної прихильності, в ході корекційної роботи було важче включитися в спільну діяльність з іншими дітьми, а на перших спільних заняттях з мамами вони воліли не відходити від них. В діадах, де діти демонстрували патерни унікаючої прихильності, складніше було долучитися до роботи мамам. Їм складніше було усвідомити своє ставлення до дитини і до самої себе, навчитися взаємодіяти з дитиною. Для вирішення цієї проблеми мамам було запропоноване індивідуальне консультування, мінімальна кількість зустрічей – 4, але у деяких випадках знадобилося до шести зустрічей. Після індивідуальної роботи з матерями, метою якої було прояснення ядра конфліктних стосунків між матір'ю і дитиною, відмежування взаємодії від негативних впливів з боку патологічних проекцій матері, що неминуче вимагає звернення до власного досвіду матері. Основні симптоми зміни поведінки дитини розглядалися як реакції на вторгнення з боку матері.

Психолог протистояв матері з її проєктивними ідентифікаціями, які спотворюють сприйняття матір'ю проявів дитини. Даний конфлікт інтерпретувався у зв'язку з минулим матері. Застосовувалися такі технічні аспекти як швидке виділення фокусу корекції і високий рівень залучення психолога (вербального, афектного, когнітивного і навіть інтерактивного). Дані аспекти психотерапевтичної техніки засновані на інтеракційному підході, згідно з яким ситуація попередньої дитячої соціальної взаємодії між матір'ю і дитиною може бути перенесена на консультування дорослого. При цьому дуже важлива роль у встановленні терапевтичних стосунків відводилася прихильності, що розглядається як центральна змінна корекційного процесу.

Поряд з модифікацією ставлення та поведінки дитини стало трансформуватися і соціальне оточення. Батьки, поступово міняючи власне ставлення до дитини, намагалися не створювати ситуацій, що викликають негативні емоції. Таким чином, у дітей складалося враження, що їх зусилля приносять позитивний результат. Наприклад, Антон Ю. на дев'ятому занятті повідомив, що зміг не розсердитися на маму, і «вона швидко перестала лаятися». Таня Г. зазначила реакцію мами на її слово «люблю»: «Вона стала мене обіймати і плакати, а хотіла покарати».

Заняття для дорослих включали навчання батьків трьом вмінням:

- зрозуміти (себе і дитину: «Яка я мати?», «Яка вона – моя дитина?»);
- прийняти (себе, як мати, і свою дитину);
- допомогти (собі і дитині).

Батьки відрізнялися невмінням висловити свої емоції, усвідомити свої почуття, свої проблеми. Часто їх власне оціночне ставлення до якогось явища переносилося на дитину. Наприклад, мама Стьопа Д. дивувалася: «Чому це я повинна перебудувати своє ставлення, якщо злить-то мене ВІН!». Характерне для батьків придушення почуттів вони старалися передати дитині («Не бійся. Це ж не страшно»), неусвідомлено показуючи, що в даній ситуації боятися можна, але проявляти свої почуття не треба. Заключне заняття цього блоку корекції показало, що батьки навчилися відкрито проявляти свої почуття, а

також вербально позначати їх. Вони зрозуміли, що придушення власних почуттів не призводить до вирішення проблеми, а тільки посилює конфліктні відносини. Результатом роботи стало прагнення прислухатися до свого тіла («Я тепер слухаю, що мені каже моє серце, все тіло, а потім приймаю рішення» – мама Жені К.).

Труднощі також склалися й у визначенні себе як матері. Багато хто не міг визначити, що значить, бути люблячою, турботливою. Більшість матерів зійшлися на тому, що хотіли б бути розумними, терплячими, стриманими і розуміючими.

Після відпрацювання позитивного ставлення до самої себе ми стали переходити до розуміння і усвідомлення іншого. Вправи «Твій настрій», «Зараз ти ...», «Мені здається, в дитинстві ти була ...» показали недостатнє володіння навичками зчитування емоцій партнера по спілкуванню, розуміння його внутрішнього світу. Батьки дійшли висновку, що всі міняються в дорослому житті і не слід «переробляти» іншого, а потрібно зрозуміти його, змінитися самому або почекати.

Для батьків проблематично було визначити особистісні якості своєї дитини. Простіше виявилось позначити, що радує і засмучує в поведінці дитини. Негативних висловлювань було більше. Матері, чиї діти демонстрували патерни амбівалентної прихильності, відзначали у своїх дітей сильну залежність від них, надмірний послух. Матерів дітей з унікаючою прихильністю засмучувала відсутність дуже багатьох якостей (наполегливості, терпіння, посидючості та ін.). Ця група матерів вагалася дати розгорнуту характеристику своїм дітям.

На заняттях нерідко виникали дискусії з приводу цілей виховання дітей, правильності поведінки в тій чи іншій ситуації (з відеосюжетів, розповідей, розіграних ситуацій). Мама Ксюші Р. (унікаючий тип) визначила для себе, що ніякі цілі ставити не можна, «нехай ростуть, та й усе». Подібні дискусії допомагали матерям знайти вірні підходи у вихованні своїх дітей, усвідомити ступінь їх впливу.

Дорослі і діти бачать світ по-різному. Батьки починали розуміти, що неможливо вимагати від дитини, щоб вона бачила те ж саме, що й ми, поділяла наші інтереси; стали визнавати, що світ дитини змінюється швидше і погляди на багато що можуть не збігатися.

Батькам складно було згадати, які вони були в дитинстві. Ситуації, які згадувалися, викликали неприємні почуття. В таких випадках допомагали релаксаційні вправи, спрямовані на позитивні почуття: «Найприємніший спогад з життя», «Близька людина», «Батьківський дім», «Занурення в дитинство» та інші. Спочатку багатьом матерям важко було розслабитися, уявити задану ситуацію. Особливі труднощі виникли у матерів Кості Щ., Андрія С., Микити М., Свети К. Для усвідомлення почуттів від розлуки з близькими, ми пропонували уявити себе, що йде за руку з найдорожчою людиною. Ю.В.Б. розповідала, що «вчепилася в татову руку мертвою хваткою». Н.Н.Р. помітила, що в селі, де вона росла, ніхто за руку дітей не водив: «Батьки були ближче до корови, ніж з дітьми». Дорогою її вів «духовний наставник», і його руку вона відмовилася відпускати.

Зміни в собі батьки відзначали, виконуючи релаксаційну вправу на третьому-четвертому занятті. Як приклад, розглянемо релаксацію «Найприємніший спогад з дитинства». О.Л.Б. трансформувала ситуацію, побачену в своїх уявленнях. Спочатку вона бачила себе, що йде з мамою і братом при місяці з електрички вночі, потім себе. Н.Н.Р. бачила себе, що встала на призьбу і піднялася з неї над землею. Вона відчувала радість від того, що змогла піднятися над землею. Це відчуття радості, легкості вона потім довго згадувала, особливо в скрутних ситуаціях. Н.В.Б. відчувала тепло, турботу бабусі, яка завжди була поруч. Були приклади і невирішених проблем. В якості такого випадку наведемо розповідь Н.А.К.: «Змінюються події, люди, як в кіно. Нічого змінити не захотілося. Спливла ситуація, коли влітку хотіла запросити на день народження друзів, але всі роз'їхалися – засмутилася, стало шкода себе маленьку». Так поступово батьки вчилися розуміти світ дитини.

Усвідомлення того, що вони є для дитини значущими дорослими, прийшло до матерів за допомогою вправи «Обернемося назад». Згадуючи свій життєвий шлях, матері виділили шість значущих для себе подій. У кожної з них з шести подій з дитиною було пов'язано тільки одне – її народження. Визначаючи шість значущих подій з позиції дитини, батьки усвідомили, що вони присутні в кожній події. Це ще раз показало егоїстичність батьківського ставлення до дитини, яке коректувалося в наступних вправах на розширення вміння бачити світ очима іншої людини.

Велику роль в усвідомленні і зміні ставлення до дитини зіграли домашні завдання. Ми пропонували батькам самим провести елементарну діагностику взаємин у сім'ї у вигляді ігор і вправ «День народження», «Сімейна соціограма», «Сімейне свято», «Сімейний портрет». Крім того, до виконання деяких завдань, наприклад складання списку сімейних заповідей, залучалися подружжя, прабабки (бабусі, дідусі).

Ефективними виявилися вправи, де матері брали на себе ролі дітей, обговорювали права дітей і батьків. Звичайно, дорослі в ролі дітей були активніші (вигадували більше прав) і поступливіші (брали майже всі права, запропоновані батьками). Знаменно, що в усіх чотирьох групах не було прийняте право батьків на покарання дитини. Частина прав приймалася з застереженнями. А от права дітей матері якщо і брали, то відзначали, що контроль все одно повинен бути. Тоді ми вчили їх покроково передавати відповідальність своїй дитині, що теж зустрічалося батьками неоднозначно. Нами був використаний прийом повернення до результатів діагностики, коли батьки вибирали якості, необхідні ідеальній дитині. Серед цього переліку відповідальність є необхідною якістю. Таке протиріччя наочно показало, що бажання батьків не завжди збігаються з їх діями.

В процесі батьківських тренінгів ми помітили, що з підвищенням психологічної грамотності батьків змінювалося і ставлення до дітей. Вже на цьому етапі батьки усвідомлювали причини своїх конфліктів з дітьми («Ах ось чому він не міг швидко одягнутися» – мама Андрія С., «Тепер я

зрозуміла, що ми по-різному дивилися на багато що» – мама Альони Д.) І якщо на перших заняттях батькам потрібна допомога психолога для аналізу ситуації, то надалі вони самі могли впоратися з цим завданням.

Другий етап корекційної роботи. Дитячо-батьківський тренінг став свого роду індикатором взаємин дітей і матерів. Наприклад, Саша Б. на першому занятті просидів поруч з матір'ю (амбівалентний тип), тісно притулившись до неї, хоча на дитячих тренінгах почувався розкуто. На другому занятті ця пара вже брала участь в деяких вправах. Так поступово хлопчик «відірвався» від матері і надалі зміг самостійно брати участь в іграх. Женя К., Олег Е. при мамах поводитися неадекватно (повзали по підлозі, валялися на підлозі, кривлялися, билися). Цим діадам знадобилася додаткова допомога, щоб мами усвідомили, як їх поведінка провокує подібні вчинки дітей. Батькам пояснювали, що регулювати поведінку дитини ефективніше за допомогою заохочень, а не покарань. На заняттях накладалася заборона на всі види покарань.

Зрозуміти один одного допомагали вправи зі зміною ролей: діти ставали дорослими, а мами – дітьми («Хочу тебе попередити», «Хочеш, я скажу тобі ...», «Покарання» та ін.).

Для замкнених дітей, які намагалися уникнути спілкування з однолітками, а особливо з дорослими, були створені ситуації, в яких дитина мимоволі повинна була звернутися до партнера. На перших порах така дитина взаємодіяла лише зі своєю мамо і лише через деякий час переходила до іншого. Було видно, як важко для дитини було запитати, відповісти незнайомій людині, а тим більше – просити її про допомогу. Інші діти намагалися уникнути взаємодії з власною матір'ю. Їм легше було вибудувати спілкування при виконанні спільних вправ з іншими матерями (Костя Щ., Вітя Х., Серьожа Л., Алена Д., Женя Р., Антон Ю.), оскільки їм заважав контроль з боку мами. Навіть коли діти виконували вправи в парі з іншими мамами, їх мами старалися їх контролювати, підказувати, допомагати. Це змушувало дітей уникати спілкування з близьким дорослим. Спільно з групою ми вибрали кілька можливих оптимальних рішень в подібних

ситуаціях. Кожен учасник мав можливість використовувати усі засоби і обрати для себе найбільш прийнятний. Наприклад, Антон Ю. вибрав позицію дорослого: «Матусю, я вже великий», Женя Р. віддав перевагу тактиці слухняного хлопчика». В такій вправі брали участь діти семи років, тому що середнім дошкільнятам було важко проаналізувати свій стан в момент надопіки матері і вибрати оптимальний спосіб взаємодії.

Спільні ігри дітей і дорослих допомагали формувати адекватні засоби поведінки і взаємодії, регулювати свою поведінку в присутності батьків. Особливо це стосувалося тих дітей, які в присутності сторонніх людей виявляли ознаки імпульсивності, інфантильності або агресивності (Женя К., Саша М., Оля Ч., Коля С., Антон Ю., Вітя Х.).

На початковому етапі корекції батьки навчилися відслідковувати свій внутрішній стан і розуміти іншого. На наступному етапі роботи вони допомагали розвивати самовідчуття та емпатійність у дитини («Розкажи, як тобі погано, що ти відчуваєш», «А як ти думаєш, що відчуває вихователь (мама, інша дитина і т.д.)?»).

Частина вправ, використаних в дитячих та батьківських тренінгах, використовувалася нами і на спільних заняттях. Такі вправи припускали роботу в парах і були спрямовані на взаємодію та співпрацю дорослих і дітей, встановлення довірчих стосунків. Наприклад, вправи «Сіамські близнюки», «Сліпий і поводитир», «Тільки разом!», «Знайди свою пару», «Довірче падіння». Загальні вправи в колі використовувалися для закріплення почуття, що ти потрібен, тебе люблять, ти значущий («Ми тебе любимо», «Гарячий стілець»).

Дитячо-батьківські тренінги закінчувалися чаюванням, це дозволяло в невимушеній обстановці підбити підсумки заняття і визначитися з перспективою наступного заняття. Діти в такі хвилини почувалися вільно і навіть «мовчуни» (Микита М., Ксюша Р., Даша Ф.) починали висловлювати свою думку, були привітні, чуйні, охоче допомагали наводити порядок в

кімнаті психологічного розвантаження, розповідаючи, як вони допомагають вдома, хто їх вдома чекає тощо.

Мама Кості Щ. (унікаючий тип) на перших заняттях не виявляла інтересу, до всього ставилася насторожено і скептично. Поступово вона включилася в діяльність, старалася брати участь у всіх вправах, але в ході корекційної роботи і після зовні залишалася малоемоційною. Вона могла взаємодіяти з іншими дітьми і проявляти при цьому найніжніші почуття, проте зі своїм сином їй важко було відразу перебудувати стосунки. І лише через два місяці після корекції вона прийшла з Костею на «супроводжуючу» консультацію, де відзначила позитивні зрушення у своїх взаєминах з сином. Поступово мама змогла «переступити бар'єр», що розділяє її з дитиною. Почалося це зі спільних прогулянок, які ми запропонували в якості початкового кроку до взаєморозуміння (раніше хлопчик гуляв сам, а мама залишалася вдома). Поступово з'явився інтерес до справ один одного, визначилися ігри, в які вони полюбили грати разом. Спільні заняття допомогли мамі «відкрити для себе світ дитини», зрозуміти її почуття, переживання. Паралельно з цим прийшло розуміння себе, розкріпачення власних емоцій і поліпшення взаєморозуміння з родичами і товаришами по службі. У дитини ми відзначили покращення поведінки, налагодження взаємин з оточуючими.

Показником ефективності виконаної роботи стала пропозиція матерів відпрацювати на занятті якісь проблеми, що хвилювали більшість з них, учасниці тренінгу просили ведучу включити в тематику лекторію певні питання. Тим самим мами демонстрували не лише потребу в пізнанні нового, розширенні кругозору, а й усвідомлення ставлення до власної дитини.

Цікавим для нас виявилось спостереження за тим, кому пари (мати і дитина) дарували спільно зроблений подарунок. Більшість з них вибирали саме ту сім'ю, з якою у них були схожі проблеми. Наприклад, сім'я К. (амбівалентний тип) подарували свою роботу родині М. (ті ж характеристики). Саша Б. з мамою вибрали Сергійка Ч. і його маму (унікаючий тип).

У кожній підгрупі завершальним заняттям було творче спільне малювання, що показало згуртованість групи, активність і відповідальність кожного за участь в роботі. Яскравий фон роботи, позитивні висловлювання учасників свідчили про сприятливий емоційний стан членів групи і дозволяли завершити етап корекції.

3.3. Динаміка показників дитячо-батьківської прихильності у процесі психологічної корекції

На наступному етапі нашого дослідження було проведено перевірку ефективності розробленої комплексної психокорекційної програми. Для реалізації даного завдання досліджуваним, у яких на етапі констатуючого дослідження був виявлений ненадійний тип прихильності і які не брали участі в формуючому експерименті, було запропоновано пройти повторний замір в якості контрольної вибірки.

Для визначення ефективності виконаної роботи нами був використаний наступний діагностичний інструментарій: методика «Особливості батьківського ставлення» А.Я. Варга, методика діагностики рефлексії А.В. Карпова – для батьків, методика «Моя сім'я» та методика «Колірний тест ставлень» – для дослідження відносин прихильності у дітей. Результати контрольного зрізу представлені в таблицях 3.1–3.3.

Таблиця 3.1

Результати порівняння контрольних зрізів формульовального експерименту з корекції ставлення матері до дитини (нав'язливі, нікчемність дитини)

№	Шкали	До корекції		Після корекції		t	P
		Ср.зн	Ст.відх.	Ср.зн	Ст.відх.		
1	Відкидання *	51,4	9,2	44,2	8,3	-5,51	0,001
2	Симбіоз*	12,6	2,8	11,2	2,7	-3,39	0,001
3	Кооперація	3,9	1,1	4,06	1,2	0,898	0,37
4	Контроль *	7,32	1,8	6,46	1,7	-3,26	0,001
5	Інфантилізація *	8,13	2,2	6,91	2,0	-3,82	0,001
6	Інтенсивність використання МПЗ	10,9	2,6	8,56	2,8	-3,92	0,001

Продовження таблиці 3.1

7	Ретроспективна рефлексія*	9,17	2,6	10,5	2,8	3,42	0,001
8	Ситуативна рефлексія *	9,41	3,1	11,7	3,5	4,69	0,001
9	Перспективна рефлексія	14,6	1,8	15,02	1,5	1,37	0,17

В результаті проведеної корекційної роботи у матерів з групи «нав'язливість», чий діти демонстрували патерни амбівалентної прихильності, знизилися значення за шкалою «симбіоз» і «контроль» ($p=0,001$). Знизилися показники інтенсивності використання механізмів психологічного захисту, зріс рівень здатності до рефлексії.

Таблиця 3.2.

Результати порівняння контрольних зрізів формувального експерименту з корекції ставлення матері до дитини (відторгнення)

№	Шкали	До корекції		Після корекції		t	P
		Ср.зн	Ст.відх.	Ср.зн	Ст.відх.		
1	Відкидання *	55,4	9,2	48,3	8,4	-5,52	0,001
2	Симбіоз	3,7	1,1	4,08	1,05	1,8	0,06
3	Кооперація	4,2	0,9	4,8	0,7	1,9	0,07
4	Контроль *	8,3	2,6	7,15	2,0	-3,30	0,001
5	Інфантилізація *	10,9	2,6	8,56	2,8	-3,92	0,001
6	Інтенсивність використання МПЗ	11,9	2,6	8,3	2,8	-3,06	0,001
7	Ретроспективна рефлексія*	11,1	3,2	14,2	3,2	-6,21	0,001
8	Ситуативна рефлексія *	9,17	2,6	10,5	2,8	-3,42	0,001
9	Перспективна рефлексія	9,41	3,1	11,7	3,5	-4,69	0,001

Наведена таблиця показує, що у ході проведення психокорекційної роботи було виявлено достовірну динаміку значень рівня материнської

рефлексії, зростання значень за шкалою ситуативної рефлексії ($p=0,001$), позитивну динаміку показників за шкалою ретроспективної рефлексії ($p=0,001$), позитивну динаміку показників інтенсивності використання механізмів психологічного захисту ($p=0,001$). Достовірність динаміки значень за шкалою прийняття ($p=0,001$) у експериментальній вибірці вказує на зростання емоційно-позитивного ставлення до дитини. За іншими шкалами також було виявлено достовірність змін на рівні $p=0,001$.

Позитивна динаміка, яка спостерігалась у психологічних характеристиках особистості матері, сприяла трансформації якості прихильності дитини. Так, за результатами методики «Кольоровий тест ставлень», було встановлено, що у дітей змінилися кольорові стимули асоціації стосовно образу матері. До проведення корекційної роботи кольорові стимули асоціації були представлені наступним чином: 26 % коричневий, 35 % синій, 6 % фіолетовий, 4 % чорний, 19 % сірий, 10 % червоний. Після проведення корекційної роботи кольорові стимули асоціації набули якісно протилежного змісту: 40 % зелений, 16 % жовтий, 4 % червоний, 15 % синій, 10 % коричневий, 5 % сірий. Таким чином, 40 % дітей поряд з матір'ю відчують спокій, захист, образ матері – «надія і опора» (зелений) і 16 % дітей стали сприймати маму як значиму людину, що задовольняє потреби в ласці, любові, визнанні. Образ матері – «Близько, поруч, разом» (жовтий). Удвічі знизилися презентації коричневого кольору ($p \geq 0,001$), що свідчить про те, що деякі діти не сприймають маму як відчужену, злу, вимогливу та несправедливо караючу дитину. Не було представлено фіолетового кольору, який зазвичай асоціюється з ігноруючою людиною, в даному контексті байдужою і відповідно позбавленою авторитету матір'ю. Також набули зміни у рангах кольорового стимулу образу матері (таб.3.3).

Таблиця 3.3

Результати дослідження рангів кольорового стимулу образу матері у дітей, які взяли участь в корекційній програмі, за методикою КТС

№	Патерни прихильності	До корекції		Після корекції		t	P
		Ср.зн	Кв.відх.	Ср.зн	Кв.відх.		
1	Нав'язливість*	1,21	2.9335	2,4	3,6	6,6	0,001
3	Нікчемність дитини*	1,5	3	1,25	2,25	3,9	0,01
4	Відторгнення*	1	0	2,17	2,8334	3,9	0,01

У таблиці 3.3 представлені значення достовірної зміни у рангових значеннях за методикою КТС. Так, після проведення корекційної програми конфліктне ставлення до матері у дітей експериментальної групи змінилося на нейтральне і позитивне, а у дітей, які демонстрували байдуже ставлення, показники змінилися у напрямку значень, сприятливих для виховної комунікації, вони стали ставитися до матері позитивно.

Батьки стали, образно кажучи, «іншими очима» дивитися на дитину, що проявилось у появі емпатійного ставлення до дитини, прагненні зрозуміти її переживання, потребі спілкуватися і взаємодіяти з нею. Суб'єктивно це підтверджується висловами матерів про ефективність роботи в тренінговій групі: «Процедура «голублення» перед сном увійшла у нас у звичку. Ми ніби обидва не могли заснути, якщо не чули один від одного добрих слів, якщо не гладили один одного» – мама Андрія С., «Виявилось набагато простіше зрозуміти, чого домагається дитина своєю поведінкою, ніж псувати вечір всій родині» – мама Ксюши Р.

Статистичні дані підтвердимо прикладами спостережень батьків. Мамі Каті Т. було трохи незручно, коли в компанії знайомих говорили про дітей. Н.Є. здавалося, що її дівчинка не така розумна і здібна, як інші. Після занять мама змінила свою точку зору, стала більш високо оцінювати свою дитину,

побачила у доньці позитивні якості (увага до оточуючих, бажання допомогти, кмітливість)!

До відвідин наших занять мама Саші М. хотіла багато чого змінити у своєму синові. Після участі в тренінгах стала вважати, що цього робити не треба: «Краще встати на позицію дитини і тоді побачиш, у чому йому можна допомогти». В. Д., за її словами, більше дізналася про свою дитину, стала більше розуміти і приймати свого сина. Спостереження за цією сім'єю на заняттях показали, що маму перестала шокувати поведінка хлопчика, вона не стала виправдовуватися, а стала підбадьорювати його словами: «Я розумію, що тобі важко відразу включитися у заняття, тут багато народу. Але давай спробуємо разом. Якщо хочеш, я буду тримати тебе за руку».

Мама Даші Ф на етапі констатації стверджувала, що її дочка нічого не досягне в житті, але вже до передостаннього заняття змінила своє ставлення до дитини, побачивши Дашу «іншими очима»: «Я думала, що вона і з дітьми не грає, але виявилося все навпаки – вона добре ладить з подружками. Я помітила, якщо вона захоче, то доведе справу до кінця, тільки її треба похвалити за докладені зусилля».

Інформативною виявилася і процедура порівняння творів на тему «Моя дитина», що були написані матерями, які взяли участь у корекційно-розвивальній програмі на першому та завершальному занятті. Результати їх зіставлення переконливо свідчать про те, що материнське ставлення до дітей суттєво покращилося. В останніх творах мами стали більшою мірою орієнтуватися на дитину, помічати її позитивні сторони, виражати свою любов до дитини порівняно з творами на першому занятті.

Як приклад наводимо уривок з твору мами З.: «Женя став боятися темряви і вампірів і, щоб позбавити його від цього і розвинути в ньому сміливість, ми його стали іноді піддражнювати, посміювалися». У другому творі мама пише: «Ми розуміємо, що це все дитячі фантазії і скоро всі страхи зникнуть, тільки не треба загострювати на цьому увагу. Навіть якщо він і спить зі світлом, то нічого страшного».

Або інший приклад. В сім'ї Д. мама визначала дочку як дуже примхливу. Результатом участі в корекційній програмі мами з дочкою став вислів: «Альона вже велика дівчинка, з нею легко можна домовитися про все. Вона без сперечань може прибрати нитки, ганчірочки після шиття одягу для ляльок, якщо її попросити про це».

Ще одна особливість, яка яскраво проявилась при співставленні початкових і завершальних творів матерів, полягала в тому, що у них відбулась децентрація, тобто перенос центрованості з себе на дитину. Так мама Стьопи Д. спочатку зазначала: «Він абсолютно не хоче виконувати моїх вказівок». Після участі у формувальній програмі вона пише: «... намагаюся дослухатися до його думки. Іноді ми разом вирішуємо, чим займемося у вихідні, що будемо готувати на вечерю».

Наведені уривки батьківських творів показали прагнення матерів аналізувати свій виховний вплив. Вони стали, з одного боку, надавати дітям більше самостійності, з іншого – пропонувати їм допомогу замість осуду, демонструвати підтримку замість невдоволення. Це дозволило змінити загальний емоційний фон спілкування дітей і матерів, в їх взаємодії «з'явилася радість спілкування одного з одним».

У творах інших матерів про своїх дітей, які вони писали під час завершення колекційної програми, прикметним видається наявність фраз: «зараз дитина змінюється ...», «ми намагаємося допомогти їй», «було важко, тому що ...», тобто жінки. Які прийняли участь у формувальній частині дослідження лояльніше, гнучкіше, з розумінням стали ставитися до своєї дитини.

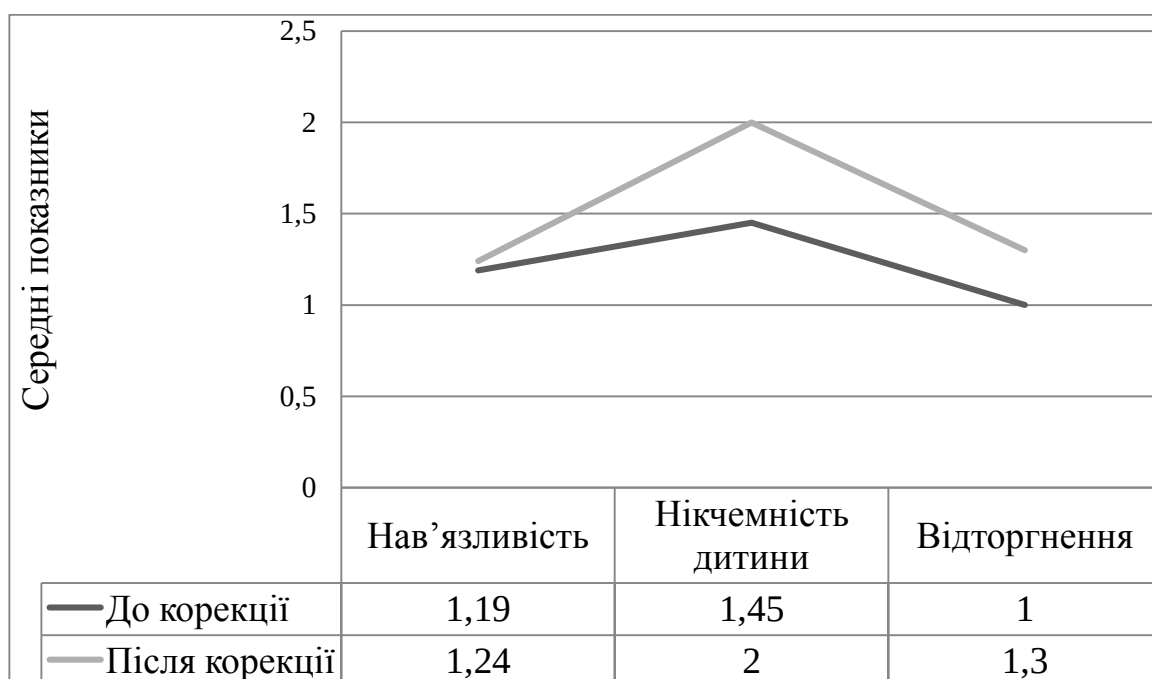

Рис. 3.1 Показники контрольної групи (n=34)

Показники повторного дослідження у контрольній групі свідчать про відсутність змін у ставленні дитини до матері. Достовірної зміни у рангових значеннях за методикою КТС не має, нав'язливість ($t_{\text{Эмп}} = 2,1$), відторгнення ($t_{\text{Эмп}} = 2,2$), тільки показники у групі «нікчемність дитини» мають різницю на рівні тенденції до збільшення показників ($t_{\text{Эмп}} = 1,68$, при $p=0,1$). Можливо це може бути пов'язано з тим що, сама ситуація психологічного дослідження (діагностування матерів), використання методу діагностичного інтерв'ю, стимулювало материнську рефлексію власної батьківської позиції, що сприяло більш конструктивної взаємодії у діаді мати-дитина.

Отже, розроблена та апробована в дослідженні полісуб'єктна програма корекції ненадійної прихильності дитини до матері, яка передбачала роботу з дитячою, дорослою та змішаною групами матерів та їх дітей істотно вплинула на індивідуально-особистісні характеристики матерів. Матері інакше стала організовувати взаємодію із своєю дитиною, що спричинило трансформацію патернів прихильності дитини до матері в більш надійні.

Висновки до розділу 3

1. Корекційна робота з батьками з гармонізації дитячо-батьківських відносин через підвищення компетентності батьків здійснювалася за кількома напрямками: підтримка, просвіта батьків; усвідомлення батьками значущості своєї участі в колективній роботі; розширення знань про основи ефективного міжособистісного спілкування; корекція неконструктивних форм поведінки матері та її взаємин з дитиною до оптимальних взаємин, що виявляються у повазі до особистості дитини і наданні їй відповідної її можливостям самостійності.
2. У ході проведення психокорекційної роботи було виявлено достовірну динаміку значень рівня материнської рефлексії. Зростання значень за шкалою ситуативної рефлексії ($p=0,05$), позитивна динаміка показників за шкалою перспективної рефлексії ($p=0,05$), зростання рівня ретроспективної рефлексії ($p=0,05$).
3. Достовірність динаміки значень за шкалою прийняття ($p=0,05$) в експериментальній вибірці вказує на зростання емоційно-позитивного ставлення до дитини. За іншими шкалами також було виявлено достовірність змін для $p=0,05$. В результаті проведеної корекційної роботи у матерів, чиї діти демонструють патерни амбівалентної прихильності, знизилися значення за шкалою «симбіоз» і «контроль» ($p=0,05$). Також спостерігається позитивна динаміка за шкалою інфантилізація у матерів, чиї діти демонструють патерни амбівалентної і уникаючої прихильності ($p=0,05$). У контрольній вибірці за результатами обох методик достовірних змін не виявлено.
4. Результати використання методики О.М. Еткінда свідчать про наявність позитивного статистично значущого кореляційного зв'язку між показниками «Я-мама» в експериментальній вибірці і відсутність статистично значущого кореляційного зв'язку між параметрами «Я-мама» у контрольній вибірці. Таким чином, судячи з виявлених

кореляційних зв'язків, діти з експериментальної вибірки в результаті корекційної роботи ідентифікують себе з матерями.

5. За результатами використання методики «Малюнок сім'ї» було виявлено загальне покращення у становищі дитини в сім'ї. Таким чином, використана нами корекційна програма мала позитивний вплив на трансформацію ненадійних патернів прихильності дитини до матері в більш надійні.

Основні положення третього розділу відображені у таких публікаціях:

1. Жихарева Л.В. Теория привязанности, теоретические и практические аспекты / Л.В.Жихарева // Перспективы Науки и Образования. – №4. – 2013 [Электронный ресурс], режим доступа: pnojournal.fales.wordpress.com/3013/08/pdf_130416.pdf

ВИСНОВКИ

1. В результаті теоретико-методологічного аналізу вітчизняних та зарубіжних досліджень дитячо-батьківських взаємин, було встановлено що прихильність дитини до матері – це емоційний зв'язок, який виникає між дитиною і матір'ю у структурі їх довготривалих, стійких, емоційно наповнених стосунків. Ці стосунки регулюються ментальною робочою моделлю, яку дитина конструює з власного досвіду взаємин з матір'ю. Інтерналізоване поле досвіду ставлення дитини до фігури прихильності визначається не тільки якісними і кількісними параметрами її взаємин та ставлення до цієї фігури (передусім матері), але й різноманітним спектром індивідуально-особистісних характеристик жінки. Головною умовою нормального розвитку дитини виступає надійна прихильність. Така прихильність формується у дитини за умов прийняття дитини матір'ю і передбачає з її боку любов і підтримку, турботу і ніжність. Якщо дитина може розраховувати на адекватне задоволення своїх потреб у прихильності, в основу її образу «Я» закладаються такі характеристики, що сприяють нормальному розвитку її особистості. За відсутності таких ознак поведінки матері у дитини виникає ненадійна, або порушена прихильність як форма захисту особистості дитини, яка проявляється у вигляді її унікаючої та амбівалентної поведінки.

2. В дисертаційному дослідженні емпірично доведено зв'язок між своєрідністю репрезентації патернів прихильності дитини до матері та індивідуально-особистісними характеристиками жінки. В результаті дисперсійного аналізу в роботі виявлено п'ять груп діад «мати-дитина» з різним типом дитячої прихильності та відповідним змістом домінуючого ставлення матері до дитини: надійна прихильність: 1) прийняття дитини, 2) надійність взаємин в діаді «дитина-мати»; ненадійна прихильність: 3) неприйняття (відторгнення) дитини матір'ю, 4) нав'язливість матері, 5) знецінення матір'ю своєї дитини.

3. Статистично підтверджено, що формування надійного типу прихильності дитини до матері обумовлено високим рівнем рефлексивності матері та її установками на кооперацію з дитиною і низьким рівнем її інфантилізації, а також домінуванням такого механізму психологічного захисту матері як заперечення, завдяки чому вся психотравмуюча інформація стосовно дитини витісняється з її свідомості, що на свідомому рівні виявляється в батьківському ставленні матері за типом безумовного прийняття власної дитини.

Кореляційний аналіз показав, що на становлення ненадійного типу прихильності дитини до матері значуще впливають такі психологічні особливості матері, як низький рівень її рефлексії, високий ступень використання жінкою таких психологічних захистів як регресія, проекція, компенсація, витіснення, міжпоколінна трансляція матір'ю патерну ненадійної прихильності, високі показники симбіозу жінки з дитиною, прагнення матері до надмірного контролю та інфантилізації власної дитини, її неприйняття. При цьому порушена, або ненадійна, дитяча прихильність має два варіанти проявів – у вигляді унікаючого та амбівалентного ставлення до матері.

Прояви унікаючої прихильності дитини виявились значуще пов'язаними з неприйняттям дитини матір'ю, її підвищеними контролем і вимогливістю до неї при обмеженій здатності до рефлексії власної материнської позиції. Репрезентація патернів унікаючої дитячої прихильності детермінується також міжпоколінною трансляцією жінкою аналогічного патерну прихильності, її інтенсивним використанням проекції і реактивного утворення як механізмів психологічного захисту. З амбівалентною прихильністю дитини значуще пов'язані наступні особливості матері: трансляція патернів її прихильності до власної матері, обмежена здатність до рефлексії, інтенсивне використання заміщення і регресії як механізмів психологічного захисту. На рівні усвідомлення це

виявляється у високому контролі жінкою дитини, вираженій тенденції до її інфантилізації і переживанні симбіотичного зв'язку з нею.

4. Розроблена та апробована в дослідженні програма корекції ненадійного типу прихильності дитини до матері побудована на основі полісуб'єктної моделі психокорекції їх діадних відносин. Вона передбачає роботу психолога з 3-ма адресатами психологічної допомоги: групою дітей, мам та діад «мати-дитина». а також врахування типологічних особливостей жінок з груп ненадійної прихильності. Достовірність динаміки показників матерів – учасниць експериментальної вибірки за шкалою прийняття дитини вказує на значуще позитивне зростання їх емоційного та рефлексивного ставлення до своїх дітей, що істотно поглиблює рівень прихильності таких дітей. Установлено, що після проходження програми корекції у більшості таких дітей конфліктне ставлення до матері змінилося на нейтральне і позитивне, а у дітей-учасників програми, які спочатку демонстрували байдуже ставлення, кольорові асоціації виявили переважно позитивне ставлення до матері.

5. Серед відмінних результатів програми відзначимо істотність змін домінуючого ставлення до дитини у матерів з різних груп. Так, у матерів з ненадійною прихильністю і провідною ознакою «нав'язливість» значущо знизилися значення за шкалою «симбіоз» і «контроль». У матерів, які характеризувалися «неприйняттям дитини», істотно зменшилися показники інтенсивності використання механізмів психологічного захисту, а здатність до рефлексії (шкали ситуативної, ретроспективної та прогностичної рефлексії), навпаки, значуще зросла.

Таким чином, в роботі доведено гіпотезу про те, що розвиток у жінки свідомих механізмів материнського ставлення забезпечує появу в дитини-дошкільника надійної прихильності до неї. Перспективи подальшого дослідження заявленої теми автор вбачає у виявленні соціально-психологічних чинників формування надійних або ненадійних патернів прихильності дитини до матері, наприклад, таких як статус сім'ї (повна,

неповна) та його зміна, кількість дітей в родині, характер взаємовідносин з батьком та іншими членами родини дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраменкова В.В. Социальная психология детства: развитие отношений ребенка в детской субкультуре / В.В. Абраменкова. – Воронеж, 2000. – 524 с.
2. Абрамян Л.А. Эмоциональное самочувствие ребенка в процессе взаимодействия с матерью // Проблемы гуманизации воспитательно-образовательного процесса в детском саду / Л.А. Абрамян. – Пермь, 1993. С. 14–18.
3. Авдеева Н.Н. Привязанность ребенка к матери образ себя в раннем детстве // Вопросы психологии / Н.Н. Авдеева. – 1997. – №4. – С. 3–12.
4. Авдеева Н.Н. Развитие образа себя и привязанностей у детей от рождения до трех лет в семье и доме ребенка / Н.Н. Авдеева, Н.А.Хаймовская. – М., 2003. — 152 с.
5. Авдеева Н.Н. Особенности психической активности ребенка первого года жизни // Мозг и поведение младенца / Н.Н. Авдеева, С.Ю. Мещерякова. – М.: Институт психологии РАН., 1993. – 229 с.
6. Адлер А. Воспитание детей / А. Адлер. – Ростов н/Д., 1998. – 416 стр.
7. Актуальні проблеми психології. Том 2. Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – К., 2001 – Вип.. 1. – 127 с.
8. Актуальні проблеми психології. Том 2. Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – К., 2002 – Вип.. 2. – 140 с.
9. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – Изд-во: Питер, 2001. – 288 с.
10. Андреева Г.М. Социальная психология. [Текст] / Г.М. Андреева. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 375 с.
11. Антология современного психоанализа / Под ред. А.В. Россохина. – М. – Т. 1. – 2000. – 488 с.
12. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа [Текст] / А.Г. Асмолов. – М.: «Смысл», ИЦ «Академия», 2002. – 416 с.

- 13.Балинт М. Базисный дефект. Терапевтические аспекты регрессии / М. Балинт. – М., 2002. – 256 с.
- 14.Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г. А. Балл // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 92-101.
- 15.Барабанщиков В. А. К 30-летию института психологи РАН. Системная организация и развитие психики / В.А. Барабанщиков // Психологический журнал. – 2003, том 24. – № 1. – С. 29-46.
- 16.Бардышевская М.К. Диагностика психического развития ребенка / М.К. Бардышевская. – Москва, Акрополь, 2008. – 124 с.
- 17.Бессер Р. Жизнь и творчество Анны Фрейд // Энциклопедия глубинной психологии / Р.Бессер. – Т. 3 – 2003. – С. 1-54.
- 18.Бессознательное: природа, функции и методы исследования / ред. А.С.Прангишвили, А.Е.Шерозия, Ф.В.Бассин. В 3-х т. – Тбилиси.: Мецниереба, 1978. – 788 с.
- 19.Бех І. Д. Виховання особистості : у 2-х кн. – Кн. 1: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади / І.Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.
- 20.Бех І.Д. Я як джерело духовного саморозвитку особистості / І.Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2011. – № 3. – С. 5-16.
- 21.Блонский П. П. Избранные педагогические и психологические сочинения / Блонский П. П. – М.: Педагогика, 1979. Т.1 – 304 с., Т 2. – 200 с.
- 22.Блюм Г. Психоаналитические теории личности / Г. Блюм. – М., 1996. – 247 с.
- 23.Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Лидия Ильинична Божович. – СПб. : Питер, 2009. – 398 с.
- 24.Боулби Дж. Привязанность / Дж.Боулби – М.: Гардарики, 2003. – 477с.
- 25.Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей / Дж.Боулби – М., 2006. – 232 с.

- 26.Брилл А. Лекции по психоаналитической психиатрии / Брилл А. – Екатеринбург: Дом книги, 1998. - 336 с.
- 27.Бриш К.Х. Терапия нарушений привязанности: От теории к практике / К.Х.Бриш. – М.: Когнито-Центр, 2012. – 316 с.
- 28.Булах І.С. Конструктивна дилема психологічних механізмів захисту на адаптивні та неадаптивні / І.С.Булах, Т.В. Кириченко // Психологія: Збірник наукових праць. – Вип. II. (НПУ імені М.П.Драгоманова). – Київ, 1998. – С.38-43.
- 29.Бурлакова Я.С. Детский психоанализ: Школа Анны Фрейд / Я.С. Бурлакова, В. И. Олешкевич. – М., 2005. – 288 с.
- 30.Бурлачук Л.Ф. Введение в проективную психологию / Бурлачук Л.Ф. – К.: Ника-Центр, 1997.– 126 с.
- 31.Бурменская Г.В. Методики диагностики привязанности к матери в дошкольном и младшем школьном возрасте / Г.В. Бурменская // Психологическая диагностика. – 2005. – №4. – С. 5–36.
- 32.Бурменская Г.В. Привязанность ребенка к матери и особенности его самооценки // Психологические проблемы современной российской семьи. Материалы Всероссийской научной конференции / Г.В.Бурменская, И.А. Борисова, Е.В Пупырева. – М. – Часть 1. – 2003. – С. 202 – 205.
- 33.Бютнер К. Жить с агрессивными детьми / К.Бютнер – М.: Педагогика, 1999. – 141с.
- 34.Ванданова Э.Л. Стилевые особенности семейного воспитания: психологические аспекты и подходы [Текст] / Э.Л. Ванданова. – М.: Изд-во МПУ «СигналЪ», 2003. – 111 с.
- 35.Васьковская С.В. Психологическое консультирование: Ситуац. задачи / Васьковская С.В., Горностай П.П. – К.: Вища шк.,1996. – 191 с.
- 36.Венгер Л. А. Психическое развитие ребенка в процессе совместной деятельности / Л. А. Венгер // Вопросы психологи. – 2001. – № 3. – С. 17-26.

37. Видра О.Г. Вікова та педагогічна психологія: Навчальний посібник / О.Г. Видра – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://libfree.com/107395432_psihologiyapsihologichna_harakteristika_dos_hkilnogo_viku.html#244
38. Винникотт Д. В. Маленькие дети и их матери / Д. В. Винникотт. – М., 1998. – 80 с.
39. Винникотт Д.В. Переходные объекты и переходные явления // Психоаналитическая хрестоматия. Классические труды / Д. В. Винникотт. – М., 2005. – С. 393–399.
40. Власова О.І. Педагогічна психологія : навч. посібник / О.І. Власова. – К. : Либідь, 2005. – 400 с.
41. Власова О.І. Психологічні особливості матері як чинник формування якості прихильності дитини / О.І. Власова, Л.В. Жихарева // Вісник Національного університету оборони України. Зб-к наук. праць. – К.: НУОУ, 2015. – Вип. 2 (45). – 294 с. – С. 27-32.
42. Выготский Л. С. Детская психология // Собрание сочинений: В 6-ти т.; Т.4. / Л.С. Выготский. – 1984. – 434 с.
43. Выготский Л.С. Диагностика развития и педологическая клиника трудного детства. / Л.С.Выготский. – М. – Т. 5. – 1983. – 368 с.
44. Выготский Л.С. Проблема возраста // Собрание сочинений: В 6-ти т.; Т.4. / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1984. – С. 244-268.
45. Дусовицкий А.К. Развитие личности в учебной деятельности / А.К. Дусовицкий – М. : Дом педагогики, 1996. – 208 с.
46. Дусовицкий А.К. Психология личности: Учебно-методическое пособие для студентов факультета психологии / А.К.Дусовицкий. – Харьков: ХНУ им. Каразина, 2001. – 20 с.
47. Дольто Ф. На стороне ребёнка / Ф.Дольто – СПб.: Петербург – XXI век, 1997. – 527 с.

- 48.Ермолова Т. В. Временной аспект образ себя у старших дошкольников / Т.В. Ермолова., И.С. Комогорцева // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С. 47-58.
- 49.Запорожец А.В. Избранные психологические труды: Психическое развитие ребёнка / А. В. Запорожец – М.: Педагогика. – Т. 1. – 1986. – 320 с.
- 50.Захаров А.И. Психотерапия неврозов у детей и подростков / А.И.Захаров – Л.: Медицина, 1982. – 216 с.
- 51.Зеньковский В.В. Психология детства: учеб. пособие для вузов / В.В.Зеньковский. – Екатеринбург, Деловая книга, 1995. – 346 с.
- 52.Иванов Д.И. Психологический анализ системы детско-родительских отношений в парадигме глубинной психологии : дисс... канд. психол. наук: 19.00.07 «Вікова та педагогічна психологія» / Иванов Дмитрий Иванович. – Одеса, 2005.
- 53.Каган В.Е. Клинико-психологические аспекты онтогенеза коммуникативности / Каган В. Е. – Вопр. псих., 1983. – №2. – С. 96.
- 54.Калина Н.Ф. Основы психоанализа / Н.Ф.Калина – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2001. – 352 с. – (Образовательная библиотека)
- 55.Калмыков Е.С. Психология за рубежом: история и современное состояние (краткий обзор) // Психологический журнал / Калмыков Е.С., Кэхеле К. – 2000. – № 2. – с. 88-99.
- 56.Католик Г.В. Дитяча та юнацька психотерапія: теорія та практика в сучасних наукових дослідженнях. Вид. 2-ге, доповнене / Г.В. Католик. – Львів: Видавництво Астролябія, 2012. – 311 с.
- 57.Кернберг О. Ф. Отношения любви: Норма и патология / О. Ф. Кернберг. – М., 2000. – 256 с.
- 58.Кернберг О.Ф. Пограничная организация личности // Антология современного психоанализа / О. Ф. Кернберг. – Т. 1. – М., 2000. – С. 349–381.

- 59.Кернберг О.Ф. Тяжёлые личностные расстройства: стратегии в психотерапии / О.Ф. Кернберг. – М.: Класс, 2000. – 464 с.
- 60.Кляйн М. Зависть и благодарность. Исследование бессознательных источников. Перевод с англ. А.Ф. Ускова / М. Кляйн. – СПб.: Б.С.К., 1997. – 323с.
- 61.Кляйн М. Некоторые теоретические выводы, касающиеся эмоциональной жизни младенца // Развитие в психоанализе / М. Кляйн. – М., 2001. – С. 59 – 107.
- 62.Кляйн М. О наблюдении за поведением младенцев // Развитие в психоанализе / М.Кляйн. – М., 2001. – 512 с.
- 63.Кляйн М. Развитие в психоанализе / М. Кляйн, С.Айзекс., Дж.Райвери, П. Хайманн. – М.: Академический проект, 2001. – 512 с.
- 64.Кондаков И.М. Психология. Иллюстрированный словарь / И.М. Кондаков. – СПб. : «Прайм-ЕВРОЗНАК», 2003. – 512 с.
- 65.Костюк Г.С. Избранные психологические труды / Г.С. Костюк – М.: Педагогика. 1988. – 304 с.
- 66.Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості. – К.: Радянська школа, 1989. – 608 с.
- 67.Котырло В.К. Роль совместной деятельности в формировании познавательной активности дошкольников / В.К. Котырло, Т.В. Дуткевич // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С. 50-60.
- 68.Коул, М. Культурно-историческая психология. Наука будущего. [Текст] / М. Коул. – М.: «Когито-Центр», Институт психологии РАН, 1997. – 432 с.
- 69.Кохут Х. Анализ самости: систематический подход к лечению нарциссических нарушений личности / Х. Кохут. – М., 2003. – 308 с.
- 70.Кочарян Г.С. Психотерапия сексуальных расстройств и супружеских конфликтов / Г.С. Кочарян, А.С. Кочарян. – М.: Медицина, 1994. – 224 с.

- 71.Крайг Г. Психология развития. Пер. с англ. [Текст] / Г. Крайг. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
- 72.Криттенден П. Трансформация отношений привязанности в юности / П. Криттенден // Журнал практической психологии и психоанализа [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://psysrv.psychol.ras.ru/ippp_pfr/j3p/20020110/
- 73.Куницына В.Н. Проблема отношений личности в трудах В.Н. Мясищева [Текст] / В.Н. Куницына, В.Н.Панферов // Психол. журн. – 1992. – Т13. – №3 – С. 140-147.
- 74.Лапланш Ж. Словарь по психоанализу // Пер. с франц. и науч. ред. Н.С.Автономовой. 2-е изд., перераб. и доп. / Ж.Лапланш, Понталис Ж. – СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2010. – 751 с.
- 75.Лейбин В.М. Классический психоанализ: история, теория, практика / В.Лейбин. – М., 2000. – 1056 с.
- 76.Ладивір С.О. Пізнавальний розвиток старшого дошкільника // Дошкільна освіта / С.О. Ладивір. – 2009. – № 3(25). – С.13-22.
- 77.Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / Алексей Николаевич Леонтьев. – М. : Изд-во Московского университета, 1973. – 575 с.
- 78.Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения/ под общ. ред. В.В.Давыдова, В.П.Зинченко и др. – В 2-х томах. – Т.1. – М.: Педагогика, 1983. – 391 с.
- 79.Леонтьев А.Н. К теории развития психики ребенка / А.Н. Леонтьев. – М. 1998. – С. 346
- 80.Леонтьев Д.А. Внутренний мир личности [Текст] / Д.А. Леонтьев // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – С. 372-377.
- 81.Лисина М.И. Влияние потребности в общении на отношение детей к речевым воздействиям взрослого // Общение и его влияние на развитие психики дошкольника / М.И. Лисина, В.В. Ветрова, Е.О. Смирнова. – М., 1974. – С. 128–146.

- 82.Лисина М.И. О механизмах смены ведущей деятельности у детей первых семи лет жизни // Вопросы психологии / М. И. Лисина. – 1978. – № 5. – С. 73–78.
- 83.Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения / М.И. Лисина. – М., 1986. – 243 с.
- 84.Лисина М.И. Общение, личность и психика ребенка / М.И. Лисина. – М.: Институт практической психологии, 1997. – 384 с. – (Психологи Отечества).
- 85.Лурия А.Р. Проблемы высшей нервной деятельности нормального и аномального ребенка / А.Р. Лурия. – М., 1956. – 402 с.
- 86.Лысюк Л.Г. Особенности первых этапов онтогенеза сознания / Л.Г. Лысюк // Вопросы психологии. – 1993. – № 2. – С. 26-33.
- 87.Малер Маргарет С. Психологическое рождение человеческого младенца: симбиоз и индивидуация / Малер Маргарет С., Пайн Фред, Бергман Алексей Дмитриевич. – Издательство: М.:КОГИТО-ЦЕНТР. – 2014. – 413с.
- 88.Маквильямс Н. Психоаналитическая диагностика / Н. Маквильямс. – М., 2006. – 480 с.
- 89.Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К. : Видавництво ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
- 90.Максименко С.Д. Структура особистості / Сергій Дмитрович Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 1. – С. 1-13. – 2006. – № 2. – С. 1-11.
- 91.Максименко С.Д. Теоретичні проблеми самоздійснення особистості / С.Д. Максименко Педагогіка і психологія. – 2008. – № 1. – С. 47-56.
- 92.Максименко С.Д. Психологія особистості: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С.Д. Максименко, К.С. Максименко, М. В.Папуча. – К. : ТОВ "КММ", 2007. – 296с.

- 93.Максименко О.Д. Современные направления глубинной психологии: Учебно-методическое пособие для студентов ВУЗов / О.Г. Максименко. – Донецк: ИПО ИПР УМО, 2001. – 212 с.
- 94.Манюха І.П. Психологія потаємного “Я” / І.П. Манюха. – К. : Поліграфкнига, 2001. – 448 с.
- 95.Мачинський О. До проблеми ідентифікації особистості / О. Мачинський // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 7. – С. 28-31.
- 96.Москаленко В.В. Соціалізація особистості : монографія / В.В. Москаленко. – К.: Вид-во Фенікс.: 2013. – 460 с. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/5319>.
- 97.Мещерякова С.Ю. Ребенок младенческого возраста / С.Ю. Мещерякова, Н.Н. Авдеева, Л.М. Царегородцева // Психическое развитие воспитанников детского дома. – М., 1991. – С. 23-99.
- 98.Мещерякова С.Ю. Психологическая готовность к материнству / С.Ю. Мещерякова// Вопросы психологии. – 2002. – №5. – С.18-27.
- 99.Мухамедрахимов Р.Ж. Мать и младенец: психологическое взаимодействие / Р.Ж.Мухамедрахимов. – СПб.: Изд-во С. – Петерб. ун-та, 2001. – 288 с.
100. Мухамедрахимов Р.Ж. Метод изучения привязанности у младенцев и детей раннего возраста // Практикум по возрастной психологии / Под ред. Л.А. Головей, Е.Ф. Рыбалко. – СПб., 2001. – С. 598–621.
101. Мясищев В.Н. Проблема отношений человека и ее место в психологии // Вопросы психологии / В.Н. Мясищев. – 1957. – №5. – С. 142-155.
102. Налчаджян А.А. Социально-психологическая адаптация личности (форма, механизмы, стратегии) / Налчаджян А.А. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР. – 1988. – 263 с.

103. Непомнящая Н. И. Становление личности ребенка 6-7 лет / Н.И. Непомнящая. – М. : Педагогика, 1992. – 160 с.
104. Нікітін Б.П. Ми та наші діти / Б.П.Нікітін. – К.: Молодь, 1989. – 240 с.
105. Обухова Л. Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы / Л.Ф. Обухова. – М.: ТОО «Тривола», 1995. – 357 с.
106. Овчаренко В.И. Классический и современный психоанализ / В.И. Овчаренко. – М., 2000. – 622 с.
107. Овчарова Р.В. Справочная книга школьного психолога / Р.В. Овчарова. – М.: Просвещение, 1993. – 256 с.
108. Орехова О.А. Цветовая диагностика эмоций ребенка / О.А. Орехова. – СПб. : «Речь», 2006. – 112 с. – (Практикум по психодиагностике).
109. Панок В.Г. Основи практичної психології : підручник для студ. вищ. навч. закл. / Панок В.Г., Титаренко Т.М., Чепелева Н.В., Рибалка В., Маценко В. – К. : Либідь, 2003. – 536 с.
110. Піроженко Т.О. Психічний розвиток дитини дошкільного віку: досвід роботи сучасного дошкільного навчального закладу / Т.О. Піроженко. –Запоріжжя: ТОВ «ЛППС» ЛТД, 2003. – 168 с.
111. Поддьяков Н.Н. Психическое развитие и саморазвитие ребенка от рождения до 6 лет / Н.Н. Поддьяков. – СПб. : Речь; М. : Сфера, 2010. – 144 с.
112. Поліщук С.А. Методичний довідник з психодіагностики / С.А. Поліщук. – Суми: Університетська книга, 2009.
113. Практична психологія. Старший дошкільний вік / Упоряд. О.А. Атемасова. – Х.: Вид-во «Ранок», 2010. – 176 с.
114. Прихожан А. М. Психология сиротства / А.М. Прихожан., Н.Н. Толстых // 2-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.: ил. – (Серия «Детскому психологу»).

115. Проблеми розвитку та корекція емоційної сфери старших дошкільників / Упоряд. О.А. Атемасова. – Х.: Вид-во «Ранок», 2010. – 176 с.
116. Проскура Е.В. Развитие познавательных способностей дошкольника / Е. В. Проскура. – К.: Рад. шк., 1985. – 128 с.
117. Прохоров А.О. Психические состояния детей дошкольного возраста / А.О. Прохоров, С.В. Велиева // Вопросы психологии. – 2003. – № 5. – С. 56-67.
118. Прусакова О.А. Понимание эмоций детьми дошкольного возраста / О.А. Прусакова, Е.А. Сергиенко // Вопросы психологии. – 2006. – № 4. – С. 24-35.
119. Психоанализ и науки о человеке /Сост. Е.В. Филиппова, М. Шуаре/. – М.: Прогресс-Культура, 1996. – 416 с.
120. Психокоррекционная и развивающая работа с детьми : учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / Под ред. И.В. Дубровиной. – М.: Академия. – 2000. – 222 с.
121. Психология детства / Под. ред. члена-корреспондента РАО А.А. Реана. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. – 350 с.
122. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
123. Психологія особистості: словник-довідник / За ред. П.П. Горностає, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
124. Развитие общения дошкольников со сверстниками / Под редакцией А.Г. Рузской. Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1989. – 216 с.
125. Решетников М.М. Психическая травма / М.М. Решетников. – СПб., 2006. – 322 с.
126. Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / П.Рикер. – М.: Медиум, 1995. – 415 с.

127. Романова Е.С. Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика // Е.С.Романова, Л.Р.Гребенников. – Мытищи, Изд-во «Талант», 1996 г. – 144 с.
128. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1999. – 720 с.
129. Руткевич А.М. Психоанализ. Истоки и первые этапы развития. Курс лекций / А.М. Руткевич. – М.: Изд. гр. ИНФРА – М – ФОРУМ, 1997. – 352 с.
130. Становлення внутрішньої картини світу дошкільника : монографія / [Т.О. Піроженко, С.О. Ладивір, О.О. Вовчик-Блакитна та ін.] ; за ред. Т.О. Піроженко. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 236 с.
<http://lib.iitta.gov.ua/1604/>
131. Салливан Г.С. Интерперсональная теория в психиатрии / Г.С. Салливан – М.: Ювента, СПб.: КСП+, 1999. – 347 с.
132. Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия / [Ред. сост. Д.Я. Райгородский]. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2006. – 656 с.
133. Семаго Н.Я. Проблемные дети: Основы диагностической и коррекционной работы психолога / Н. Я.Семаго, М. М.Семаго. – М.: АРКТИ, 2000. – 208 с.
134. Санникова О.П. Феноменология личности: Избранные психологические труды / Ольга Павловна Санникова. – М.: СМИЛ, 2003. – 256 с.
135. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии / Е.В.Сидоренко. – СПб.: 1996. – 349 с.
136. Смирнова Е.О. Теория привязанности: концепция и эксперимент // Вопросы психологии / Е.О. Смирнова. – 1995. – № 3. – С. 139–150.
137. Смирнова Е.О. Развитие теории привязанности (по материалам работ П. Криттенден) // Вопросы психологии / Е.О.Смирнова, Р. Радева. – 1999. – № 1. – С. 105-117.

138. Старовойтенко Е.Б. Жизненные отношения личности: модели психологического развития / Е.Б. Старовойтенко. – К.: Лыбидь, 1992. – 216 с.
139. Тайсон Ф. Обзор теорий объектных отношений // Психоаналитическая хрестоматия. Классические труды / Ф. Тайсон, Р.Тайсон. – М., 2005. – С. 276-308
140. Тайсон Ф. Психоаналитические теории развития / Ф. Тайсон, Р.Тайсон.. — М.: «Когито-Центр», 2006. — 407 с. (Университетское образование)
141. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении / В.А. Татенко – К.: Просвіта, 1996. – 404 с.
142. Теслюк П.В. Проблемы психологічної репрезентації психіки суб'єкта / П. В. Теслюк // ППСР , 1999. – № 6. – С. 17-19.
143. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості / Т. М. Титаренко. – К. : Марич, 2009. – 232 с.
144. Тлумачний словник укр. мови: Загальноживана лексика: Близько 60 000 слів / За заг. ред. проф. В.С. Калашника. – Х.: ФОП Співак Т.К., 2009. – 960 с.
145. Томэ Х. Современный психоанализ. Т. 1. Теория. / Х.Томэ, Х. Кэхеле. – М., 1996. – 576 с.
146. Томэ Х. Современный психоанализ. Т. 2. Практика. / Х.Томэ, Х. Кэхеле. – М., 1996. – 304 с.
147. Туркова И.В. Проблемы адаптации ребенка в свете современных представлений о психологических защитных механизмах / И.В. Туркова // Журнал прикладной психологии, 1999, №2. – С.11-23.
148. Універсальний словник української лексики. Синоніми, антоніми, омоніми / укл. Нечволод Л.І., Бездітко В.І., Паращич В.В. – Х. : Торсінг плюс, 2009. – 768 с.

149. Фельдштейн Д.И. Детство как социально-психологический феномен и особое состояние развития / Д.И. Фельдштейн // Вопросы психологии, 1998, №1. – С. 3-19.
150. Ференци Ш. Теория и практика психоанализа / Ш.Ференци. – М., 2000. – 238 с.
151. Фонаги П. Психоанализ, когнитивно-аналитическая терапия, психика и самость / П.Фонаги, Э. Райл // Журнал практической психологии и психоанализа [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2020>
152. Фонаги П. Точки соприкосновения и расхождения между психоанализом и теорией привязанности / П.Фонаги // Журнал практической психологии и психоанализа. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://psyjournal.ru/j3p/pap.php?id=20020105>
153. Филиппова Г.Г. Психология материнства : учебное пособие / Г.Г. Филиппова. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 240 с.
154. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. / З.Фрейд. – М., 1989. – 624 с .
155. Фрейд З. Влечения и их судьба // Основные психологические теории в психоанализе / З.Фрейд. – М., 1998. – С. 125 - 150
156. Фрейд З. О нарциссизме // Я и Оно. / З.Фрейд. – Тбилиси, 1991.
157. Фрейд З. Печаль и меланхолия // Психология эмоций / З.Фрейд. – М., 1984. – С. 211-231.
158. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия / З.Фрейд. – М., 2004. – С. 340 – 377.
159. Фрейд А. Введение в детский психоанализ // Детская сексуальность и психоанализ детских неврозов / А.Фрейд. – СПб., 1997. – 448 с.
160. Фрейд А. Теория и практика детского психоанализа / А.Фрейд. – М., 1999. – 384 с.

161. Фрейд З. Торможение, симптом и страх // Человек: образ и сущность. Перцепция страха / З.Фрейд. – № 2. – 1991. – С. 177-211.
162. Фрейд. А. Психология «Я» и защитные механизмы // А. Фрейд. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – 144 с.
163. Фридман Л.М. Психология детей и подростков / Л.М. Фридман. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2004. – 480 с.
164. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості / А.В. Фурман. – Тернопіль: "Економічна думка", 2000. – 197с.
165. Фурман А.В. Психологія Я-концепції / А.В. Фурман, О.Є. Гуменюк. – Львів : Новий Світ-2000, 2006. – 360 с.
166. Хартманн Х. Свободная от конфликтов эго-сфера // Психоаналитическая хрестоматия. Классические труды / Х.Хартманн – М., 2005. – 160 с.
167. Хартманн Х. Эго-психология и проблема адаптации / Х. Хартманн – М., 2002. – 60 с.
168. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / К.Хорни. – М., 2013. – 288 с.
169. Хоффмайстер М. Вклад Микаэла Балинта в теорию и метод психоанализа // Энциклопедия глубинной психологии / М.Хоффмайстер – Т. 3. – М., 2002. - С. 125 – 177.
170. Хрестоматия по детской психологии: от младенца до подростка : учебное пособие [Ред. – сост. К. психол н. Г. В. Бурменская]. – 2-е изд, расш. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2008. – 656 с.
171. Хьелл, Л., Зиглер, Д. Теории личности [Текст] / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер-Пресс, 1997. – 608 с.
172. Чамата П.Р. К вопросу о генезисе самосознания личности / П.Р. Чамата // Проблемы сознания: Материалы симпозиума. – М., 1966. С. 228-239.

173. Чепелєва Н.В. Наративні психотехнології / Чепелєва Н.В., Смульсон М.Л., Шиловська О.М., Гуцол С.Ю. // Н.В. Чепелєва (заг. ред.). – К.: Главник, 2007. – 144с. – (Серія "Психологічний інструментарій")
174. Чебыкин А.Я. Генезис эмоциональных особенностей у детей разного возраста и пола / А.Я. Чебыкин, И.В. Мельничук. – Одесса: ЮНЦ АПН Украины, 2004. – с. 21- 29.
175. Шадських Ю.Г., Піча В. М. Психологія: Короткий навчальний словник: терміни і поняття / Ю.Г. Шадських, В.М. Піча. – Львів: Магнолія, 2008. – 276 с.
176. Шапар В.Б. Психологічний тлумачний словник. – Х.: Прапор, 2004. – 640 с.
177. Шарфф Дж. С. Основы теории объектных отношений / Дж. С. Шарфф, Д. Э. Шарфф. – М., 2009. – 304 с.
178. Шиколенко Т.І. Вплив сім'ї на становлення образу «Я» у дітей / Т.І. Шиколенко // Актуальні проблеми практичної психології : збірник наукових праць. – Херсон, В.С., 2007. – С. 236-239.
179. Шильштейн Е.С. Глубинное переживание «Я»: содержание и функциональное значение / Е.С. Шильштейн // Вестник Московского университета. Серия Психология. – 2003. – № 3. – С. 3-15
180. Широкова Г. А. Справочник дошкольного психолога / Г.А. Широкова. – Изд. 5-е. – Ростов-н/Д: Феникс, 2007. – 382 с.
181. Шпиц Р.А. Первый год жизни : психоаналитическое исследование нормального и отклоняющегося развития объектных отношений / Р.А. Шпиц, У.Годфри Коблинер. – Москва : Академический проект, 2006. – 352 с.
182. Шпиц Р.А. Психоанализ раннего детского возраста / Р. А. Шпиц. – М. – СПб., 2001. – 159 с.
183. Эйдемиллер Э.Г. Семейная психотерапия / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкий. – Л.: 1990. – 173с.

184. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Д.Б. Эльконин – М.: Педагогика, 1989. – 554 с.
185. Эльконин Д.Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопросы психологии / Д.Б. Эльконин. – 1971. – №4. – С. 6–20.
186. Эльконин Д.Б. Психология игры / Д.Б. Эльконин. – М.: Педагогика, 1987. – 304 с.
187. Эмоциональное развитие дошкольника : пособие для воспитателей дет. сада / А.В. Запорожец, Я.З. Неверович, А.Д. Кошелева и др.; Под ред. А.Д. Кошелевой. – М. : Просвещение, 1985. – 176 с.
188. Энциклопедия глубинной психологии. Последователи Фрейда / Пер. с нем. – Том 3. – М., Когито-Центр, МГМ, 2002. – 410 с.
189. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – СПб., 1996. – 592 с.
190. Эриксон Э. Жизненный цикл: эпигенез идентичности // Архетип / Э. Эриксон – 1995. – № 1. – С. 105-114.
191. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М., 1996. – 344 с.
192. Юнг К.Г. Конфликты детской души / К. Юнг. – М.: Канон, 1994. – 336 с.
193. Яблонська Т.М. Розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин : [монографія] / Т.М.Яблонська. – Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2013. – 444 с.
194. Якобсон С.Г. Образ себя и моральное поведение дошкольников / С.Г. Якобсон, Г.И. Морева // Вопросы психологии. – 1989. – № 6. – С. 34-41.
195. Якобсон С.Г. Становление ранних форм самосознания детей / С.Г. Якобсон, Л.Р. Адилова // Вопросы психологии. – 2009. – № 1. – С. 12-22.

196. Abraham K. (1924) The influence of Oral Erotism on Character Formation.
197. Ainsworth M. Mary D. Salter Amsworth // O'Connell A., Russo N. (eds). Models of achievement reflections of eminent women in psychology. – N Y., 1983. P. 200-219.
198. Ainsworth V., Blehar M., Waters E., Walls S. Patters of attachment: a psychological study of the strange situation. – N. J., 1978.
199. Behrens KY, Hesse E, Main M (November 2007). «Mothers' attachment status as determined by the Adult Attachment Interview predicts their 6-year-olds' reunion responses: a study conducted in Japan». *Developmental Psychology* 43 (6): 1553-67.
200. Bion W. R. Language and the schizophrenic. In: Klein M., Heimann P., Money-Kyrle R. E. (eds.) *New directions in psycho-analysis*. Basic Books, N.Y.
201. Bretherton I, Munholland KA (1999). «Internal Working Models in Attachment Relationships: A Construct Revisited». In Cassidy J, Shaver PR. *Handbook of Attachment: Theory, Research and Clinical Applications*. New York: Guilford Press. pp. 89–114.
202. Cassidy J. The self and related to mother child attachment at age six children // *Child Development*. – 1988. – Vol. 59. – P. 121–134.
203. Chandler M. Egocentrism and antisocial behavior: the assessment and training of social perspective taking skills // *Developmental Psychology*. – 1973. – Vol. 9. – P. 326–332.
204. Crittenden PM (2008). *Raising parents: attachment, parenting and child safety*. Devon and Oregon: Willan Publishing.
205. Fraley R.C., Shaver P.R. Adult romantic attachment: Theoretical developments, emerging controversies, and unanswered questions // *Review of General Psychology*. – 2000. – Vol. 4. – P. 132–154.
206. Hartmann H. (1958 [1939]) *Ego psychology and the problem of adaption*. International University Press, N.Y.

207. Hartmann H. Psychoanalysis and Developmental Psychology // The Psychoanalytic Study of the Child. № 5. 1950.
208. Jacobsen T., Edelstein W., Hofmann V. A longitudinal study of the relation between representations of attachment in childhood and cognitive functioning in childhood and adolescence // Developmental Psychology. – 1994. – Vol. 30. – P. 112–124.
209. Kennedy H., Moran G. Reflections on the aim of child analysis // The Psychoanalytic Study of the Child. 1991. № 46.
210. Kohut H. (1971) The analysis of the self. A systematic approach to the psychoanalytic treatment of narcissistic personality disorders. International University Press, N.Y.
211. Masterson James F. The narcissistic and borderline disorders: an integrated developmental approach. Routledge, 1981.
212. Mikulincer M., Hirschberger G., Nachmias O., Gillath O. The affective component of the secure base schema: Affective priming with representations of attachment security // J. of Personality and Social Psychology. – 2002. – № 81. – P. 305–321.
213. Plutchik R, Kellerman H. & Conte H.R. A structural theory of ego defenses and emotions. In C.E.Izard (Ed.), Emotions in personality and psychopathology. N.Y. Plenum, 1979. — P.229–257.
214. Sandler J. (1960). The Background of Safety. Int. J. Psycho-Anal., 41:352-356.
215. Stem D. N. The interpersonal world of the infant. N.Y., 1985.

ШКАЛА ПРИХИЛЬНОСТІ ДИТИНИ ДО ЧЛЕНІВ СВОЄЇ СІМ'Ї

А. Баркан

1. Я б ніколи не розлучався (лася) з (мамою, татом, братом, сестрою, дідусем, бабусею).
2. Я б ходила по п'ятах невидимкою за (мамою, татом, братом, сестрою, дідусем, бабусею) і так далі.
3. Я б придумував (ла) сни, де завжди був(ла) б мама, тато, брат, сестра, дідусь, бабуся.
4. Я б поділився (лася) своїм чаклунством з мамою, татом, братом, сестрою, дідусем, бабусею.
5. Я б подарував(ла) незвичайний подарунок мамі, татові, братові, сестрі, дідусеві, бабусі.
6. Я б створив(ла) казкову машину для мами, тата, брата, сестри, дідуся, бабусі;
7. Я б побудував(а) найкрасивіший палац для мами, тата, брата, сестри, дідуся, бабусі.
8. Я б узяв(ла) з собою на незаселений казковий острів маму, тата, брата, сестру, дідуся, бабусю.
9. Я б спік(спекла) найсмачніший пиріг для мами, тата, брата, сестри, дідуся, бабусі.
10. Я б одягнув(ла) в найкраще вбрання маму, тата, брата, сестру, дідуся, бабусю.

КОЛЬОРОВИЙ ТЕСТ СТАВЛЕНЬ (КТС) М. ЕТКІНДА

Особливості проведення тестування:

Проведення КТС здійснюється в наступному порядку:

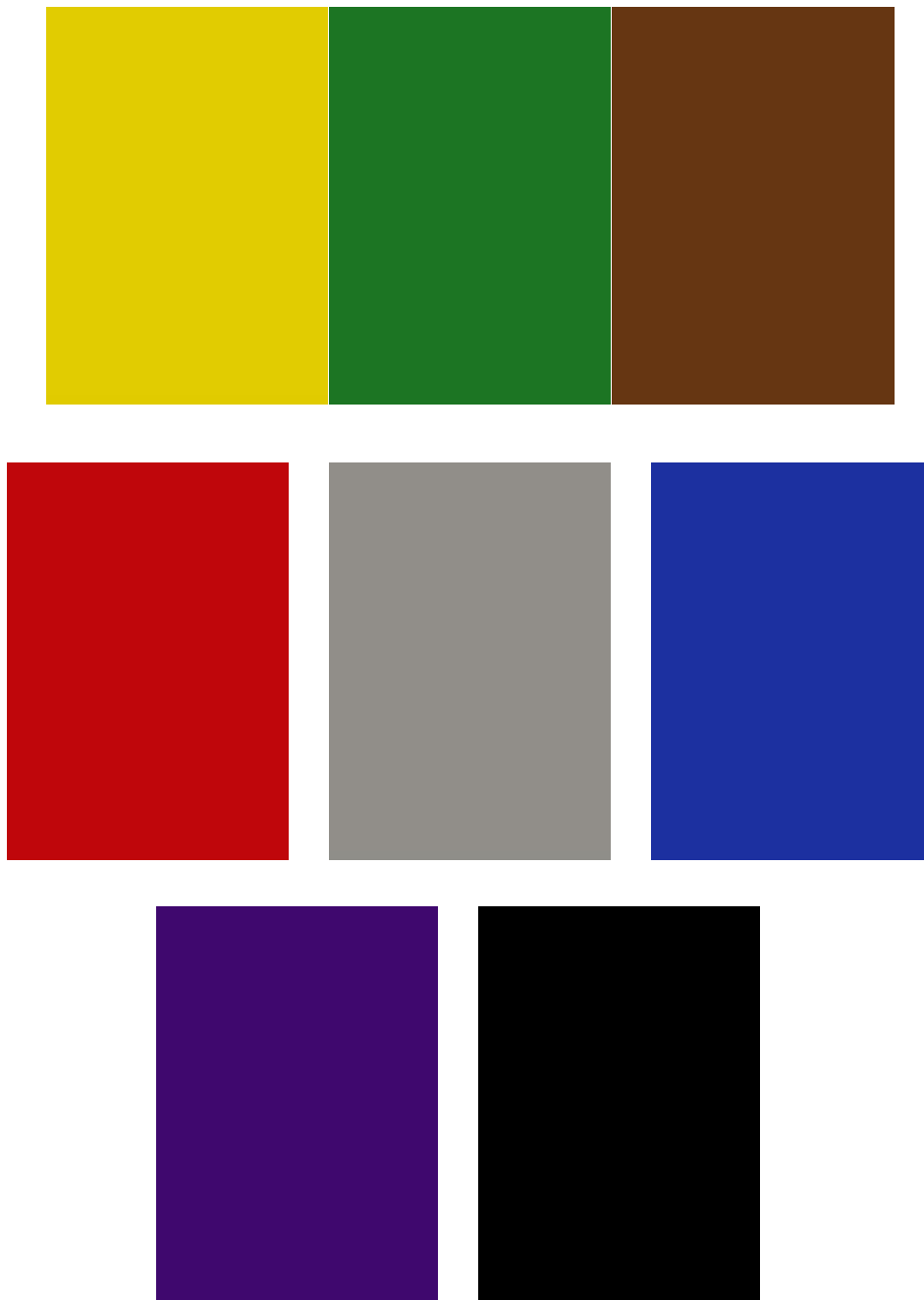
1. Психолог в контакті з випробовуваним складає список осіб, що представляють його безпосереднє оточення, а також понять, що мають для нього істотне значення. Конкретна форма списку залежить від контексту, особистості та життєвого шляху дитини. Приміром, для дітей, які страждають неврозами, список понять такий: мати; батько; брат (сестра); дідусь, бабуся або інші особи, з якими живе або спілкується дитина; вчителька (вихователька); друзі; я сам; яким я хочу стати; мій настрій вдома; мій настрій у школі (дитячому садку); мій лікар і т. д. Нерідко має сенс отримати список значимих осіб від самого випробовуваного, попросивши його назвати людей, які відіграли важливу роль у його житті.

2. Кольори розкладаються на білому фоні у випадковому порядку. Потім психолог просить випробовуваного підібрати до кожного з людей і понять, які послідовно ним зачитуються, відповідні кольори. Обрані кольори можуть повторюватися. У разі виникнення питань психолог роз'яснює, що кольори повинні підбиратися відповідно до характером людей, а не за їх зовнішнім виглядом (наприклад, кольором одягу).

КТС має два варіанти проведення, що розрізняються за способом видобування колірних асоціацій. У короткому варіанті КТС від випробовуваного вимагається підібрати до кожного поняття який-небудь один підходящий колір. У повному варіанті тестований ранжує всі 8 кольорів у порядку відповідності поняттю, від «найбільш схожого, відповідного» до «найбільш несхожого, невідповідного». Як показує досвід, у більшості осіб досить докладні і надійні результати дає короткий варіант КТС.

3. Після завершення асоціативної процедури кольори ранжуються випробовуваним в порядку переваги, починаючи з самого «красивого приємного для ока» і закінчуючи «самим негарним, неприємним».

Матеріал:

Інтерпретація отриманих результатів проводиться в два етапи:

1. Якісний аналіз.

Важливо відзначити, що відповіді слід розшифровувати цілісно, в їх взаємному зв'язку. Істотне діагностичне значення мають перетини асоціацій, при яких різні стимули співвідносяться з одним і тим же кольором.

2. Формалізований аналіз.

Для економічного і наочного опису асоціацій, що допускає статистичну обробку, автор пропонує двомірний параметричний простір, утворений характеристиками валентності (В) і нормативності (Н). Ці параметри інтерпретуються як показники емоційного прийняття або відкидання, позитивності або негативності соціального стимулу, ставлення до якого досліджується. При цьому валентність вимірює позицію асоційованого кольору в індивідуальному кольоровому ранжуванні, даному конкретним хворим; нормативність же оцінює позицію цього кольору в ранжуванні, яке умовно розглядається як «нормальне» (так звана аутогенна норма Вальнефера-Люшера, підтверджена в роботі: Філімоненко Ю.І., Юр'єв А.І., Нестеров В.М., 1982). Важливе діагностичне значення мають випадки неузгодженості між валентністю і нормативністю конкретної асоціації. Це вказує на амбівалентність, проблемність ставлення випробовуваного до даної особи або поняття.

Методика діагностики батьківського ставлення**(А. Я. Варга, В. В. Столін)**

Батьківське ставлення розуміється як система різноманітних почуттів по відношенню до дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються в спілкуванні з ним, особливостей сприйняття і розуміння характеру й особистості дитини, її вчинків.

Тест-опитувальник батьківського ставлення являє собою психодіагностичний інструмент, орієнтований на виявлення батьківського ставлення у осіб, що звертаються за психологічною допомогою з питань виховання дітей і спілкування з ними.

1. Я всегда сочувствую своему ребенку.
2. Я считаю своим долгом знать все, что думает мой ребенок.
3. Я уважаю своего ребенка.
4. Мне кажется, что поведение моего ребенка значительно отклоняется от нормы.
5. Нужно подольше держать ребенка в стороне от реальных жизненных проблем, если они его травмируют.
6. Я испытываю к ребенку чувство расположения.
7. Хорошие родители ограждают ребенка от трудностей жизни.
8. Мой ребенок часто неприятен мне.
9. Я всегда стараюсь помочь своему ребенку.
10. Бывают случаи, когда издевательское отношение к ребенку приносит ему большую пользу.
11. Я испытываю досаду по отношению к своему ребенку.
12. Мой ребенок ничего не добьется в жизни.
13. Мне кажется, что дети потешаются над моим ребенком.
14. Мой ребенок часто совершает такие поступки, которые, кроме презрения, ничего не вызывают.

15. Для своего возраста мой ребенок немножко незрелый.
16. Мой ребенок ведет себя плохо специально, чтобы досадить мне.
17. Мой ребенок впитывает в себя все дурное как губка.
18. Моего ребенка трудно научить хорошим манерам при всем старании.
19. Ребенка следует держать в жестких рамках, тогда из него вырастет порядочный человек.
20. Я люблю, когда друзья моего ребенка приходят к нам в дом.
21. Я принимаю участие в своем ребенке.
22. К моему ребенку «липнет» все дурное.
23. Мой ребенок не добьется успеха в жизни.
24. Когда в компании знакомых говорят о детях, мне немного стыдно, что мой ребенок не такой умный и способный, как мне бы хотелось.
25. Я жалею своего ребенка.
26. Когда я сравниваю своего ребенка со сверстниками, они кажутся мне взрослее и по поведению, и по суждениям.
27. Я с удовольствием провожу с ребенком все свое свободное время.
28. Я часто жалею о том, что мой ребенок растет и взрослеет, и с нежностью вспоминаю его маленьким.
29. Я часто ловлю себя на враждебном отношении к ребенку.
30. Я мечтаю о том, чтобы мой ребенок достиг всего того, что мне не удалось в жизни.
31. Родители должны приспосабливаться к ребенку, а не только требовать этого от него.
32. Я стараюсь выполнять все просьбы моего ребенка.
33. При принятии семейных решений следует учитывать мнение ребенка.
34. Я очень интересуюсь жизнью своего ребенка.
35. В конфликте с ребенком я часто могу признать, что он по-своему прав.
36. Дети рано узнают, что родители могут ошибаться.
37. Я всегда считаюсь с ребенком.
38. Я испытываю к ребенку дружеские чувства.

39. Основная причина капризов моего ребенка — эгоизм, упрямство и лень.
40. Невозможно нормально отдохнуть, если проводить отпуск с ребенком.
41. Самое главное, чтобы у ребенка было спокойное и беззаботное детство.
42. Иногда мне кажется, что мой ребенок не способен ни на что хорошее.
43. Я разделяю увлечения своего ребенка.
44. Мой ребенок может вывести из себя кого угодно.
45. Я понимаю огорчения своего ребенка.
46. Мой ребенок часто раздражает меня.
47. Воспитание ребенка — сплошная нервотрепка.
48. Строгая дисциплина в детстве развивает сильный характер.
49. Я не доверяю своему ребенку.
50. За строгое воспитание дети благодарят потом.
51. Иногда мне кажется, что ненавижу своего ребенка.
52. В моем ребенке больше недостатков, чем достоинств.
53. Я разделяю интересы своего ребенка.
54. Мой ребенок не в состоянии что-либо сделать самостоятельно, а если и сделает, то обязательно не так.
55. Мой ребенок вырастет не приспособленным к жизни.
56. Мой ребенок нравится мне таким, какой он есть.
57. Я тщательно слежу за состоянием здоровья моего ребенка.
58. Нередко я восхищаюсь своим ребенком.
59. Ребенок не должен иметь секретов от родителей.
60. Я невысокого мнения о способностях моего ребенка и не скрываю этого от него.
61. Очень желательно, чтобы ребенок дружил с теми детьми, которые нравятся его родителям.

Тест Индекс жизненного стиля (Life Style Index, LSI)**(Плутчика – Келлермана – Конте)**

1. Со мной ладить очень легко
2. Я сплю больше, чем большинство людей, которых я знаю
3. В моей жизни всегда был человек, на которого мне хотелось быть похожим
4. Если меня лечат, то я стараюсь узнать, какова цель каждого действия
5. Если я чего-то хочу, то не могу дожидаться момента, когда мое желание сбудется
6. Я легко краснею
7. Одно из самых больших моих достоинств - это умение владеть собой
8. Иногда у меня появляется настойчивое желание пробить стену кулаком
9. Я легко выхожу из себя
10. Если меня в толпе кто-нибудь толкнет, то я готов его убить
11. Я редко запоминаю свои сны
12. Меня раздражают люди, которые командуют другими
13. Я часто бываю не в своей тарелке
14. Я считаю себя исключительно справедливым человеком
15. Чем больше я приобретаю вещей, тем становлюсь счастливее
16. В своих мечтах я всегда в центре внимания окружающих
17. Меня расстраивает даже мысль о том, что мои домочадцы могут разгуливать дома без одежды
18. Мне говорят, что я хвастун
19. Если кто-то меня отвергает, то у меня может появиться мысль о самоубийстве
20. Почти все мною восхищаются
21. Бывает так, что я в гневе что-нибудь ломаю или бью
22. Меня очень раздражают люди, которые сплетничают
23. Я всегда обращаю внимание на лучшую сторону жизни

24. Я прикладываю много стараний и усилий, чтобы изменить свою внешность
25. Иногда мне хочется, чтобы атомная бомба уничтожила мир
26. Я человек, у которого нет предрассудков
27. Мне говорят, что я бываю излишне импульсивным
28. Меня раздражают люди, которые манерничают перед другими
29. Очень не люблю недоброжелательных людей
30. Я всегда стараюсь случайно кого-нибудь не обидеть
31. Я из тех, кто редко плачет
32. Пожалуй, я много курю
33. Мне очень трудно расставаться с тем, что мне принадлежит
34. Я плохо помню лица
35. Я иногда занимаюсь онанизмом
36. Я с трудом запоминаю новые фамилии
37. Если мне кто-нибудь мешает, то я его не ставлю в известность, а жалуюсь на него другому
38. Даже если я знаю, что я прав, я готов слушать мнения других людей
39. Люди мне никогда не надоедают
40. Я могу с трудом усидеть на месте даже незначительное время
41. Я мало, что могу вспомнить из своего детства
42. Я длительное время не замечаю отрицательные черты других людей
43. Я считаю, что не стоит напрасно злиться, а лучше спокойно все обдумать
44. Другие считают меня излишне доверчивым
45. Люди, скандалом добивающиеся своих целей, вызывают у меня неприятные чувства
46. Плохое я стараюсь выбросить из головы
47. Я не теряю никогда оптимизма
48. Уезжая путешествовать, я стараюсь все спланировать до мелочей
49. Иногда я знаю, что сержусь на другого сверх меры
50. Когда дела идут не так, как мне нужно, я становлюсь мрачным

51. Когда я спорю, то мне доставляет удовольствие указывать другому на ошибки в его рассуждениях
52. Я легко принимаю брошенный другим вызов
53. Меня выводят из равновесия непристойные фильмы
54. Я огорчаюсь, когда на меня никто не обращает внимания
55. Другие считают, что я равнодушный человек
56. Что-нибудь решив, я часто, тем не менее, в решении сомневаюсь
57. Если кто-то усомнится в моих способностях, то я из духа противоречия буду показывать свои возможности
58. Когда я веду машину, то у меня часто возникает желание разбить чужой автомобиль
59. Многие люди меня выводят из себя своим эгоизмом
60. Уезжая отдыхать, я часто беру с собой какую-нибудь работу.
61. От некоторых пищевых продуктов меня тошнит
62. Я грызу ногти
63. Другие говорят, что я избегаю проблем
64. Я люблю выпить
65. Непристойные шутки приводят меня в замешательство
66. Я иногда вижу сны с неприятными событиями и вещами
67. Я не люблю карьеристов
68. Я много говорю неправды
69. Фильмы для взрослых вызывают у меня отвращение
70. Неприятности в моей жизни часто бывают из-за моего скверного характера
71. Больше всего не люблю лицемерных неискренних людей
72. Когда я разочаровываюсь, то часто впадаю в уныние
73. Известия о трагических событиях не вызывают у меня волнения
74. Прикасаясь к чему-либо липкому и скользкому, я испытываю омерзение
75. Когда у меня хорошее настроение, то я могу вести себя как ребенок
76. Я думаю, что часто спорю с людьми напрасно по пустякам

77. Покойники меня не «трогают»
78. Я не люблю тех, кто всегда старается быть в центре внимания
79. Многие люди вызывают у меня раздражение
80. Мыться не в своей ванне для меня большая пытка.
81. Я с трудом произношу непристойные слова
82. Я раздражаюсь, если нельзя доверять другим
83. Я хочу, чтобы меня считали чувственно привлекательным
84. У меня такое впечатление, что я никогда не заканчиваю начатое дело
85. Я всегда стараюсь хорошо одеваться, чтобы выглядеть более привлекательным
86. Мои моральные правила лучше, чем у большинства моих знакомых
87. В споре я лучше владею логикой, чем мои собеседники
88. Люди, лишенные морали, меня отталкивают
89. Я прихожу в ярость, если кто-то меня заденет
90. Я часто влюбляюсь
91. Другие считают, что я излишне объективен
92. Я остаюсь спокойным, когда вижу окровавленного человека

Ключ к методике Роберта Плутчика. Обработка результатов теста Плутчика Келлермана Конте.

Восемь механизмов психологической защиты личности формируют восемь отдельных шкал, численные значения которых выводятся из числа положительных ответов на определенные утверждения, указанные выше, разделенные на число утверждений в каждой шкале. Напряженность каждой психологической защиты подсчитывается по формуле $n/N \times 100 \%$, где n – число положительных ответов по шкале этой защиты, N – число всех утверждений, относящихся к этой шкале. Тогда общая напряженность всех защит (ОНЗ) подсчитывается по формуле $n/92 \times 100\%$, где n – сумма всех положительных ответов респондента по опроснику.

**Проективна методика Н. Каплан для визначення особливостей
емоційної прихильності дитини до матері**

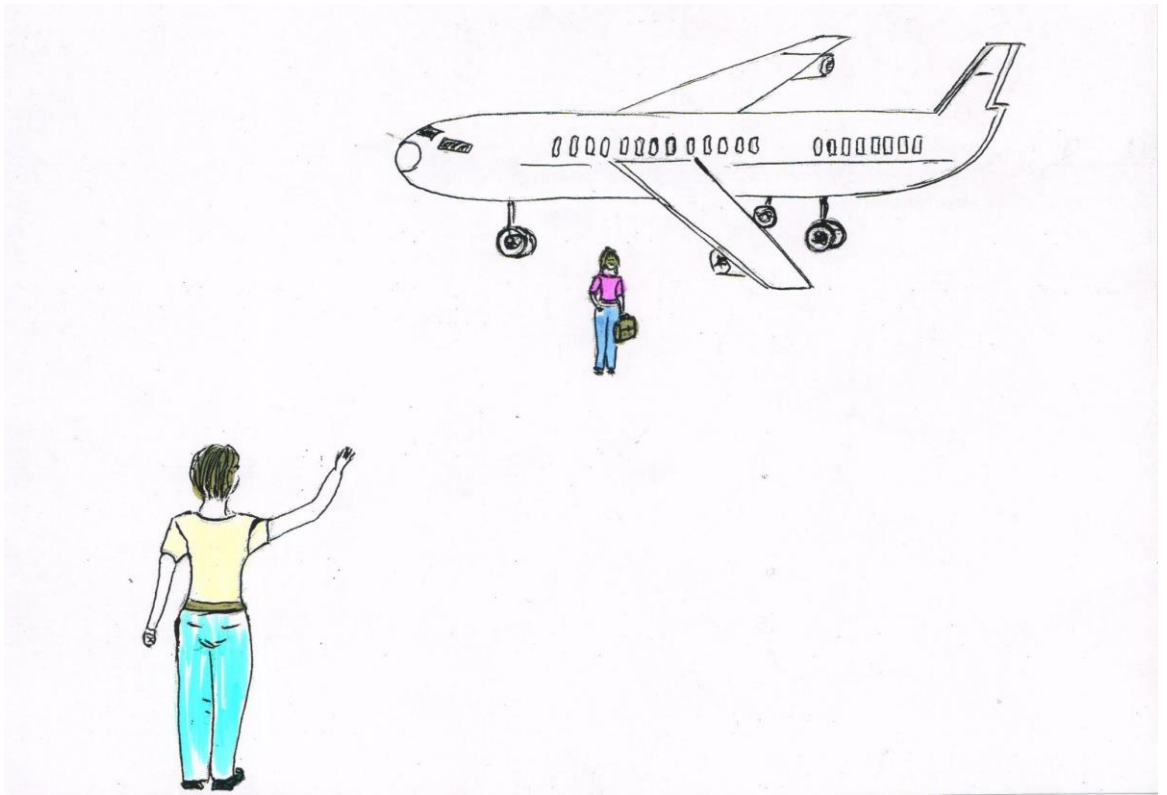
Стимульний матеріал методики являє собою сім карток, на яких зображені різні сюжетні картинки. Зображення носять досить умовний характер, що полегшує процес проєкції дітьми своїх переживань на персонажів картинок – хлопчика або дівчинку залежно від статі дитини, відповідно, методика має два набори картинок. Картинки пред'являються дитині в певній послідовності:

- 1) дитина йде з мамою до літака;
- 2) мама стоїть біля літака, а дитина, прощаючись, махає їй рукою;
- 3) дитина дивиться услід літаку, який відлітає;
- 4) дитина сама повертається додому;
- 5) приходить листоноша і приносить дитині посилку;
- 6) дитина відкриває посилку і усередині посилки вона знаходить іграшковий літачок;
- 7) дитина плаче, а листоноша стоїть поряд.

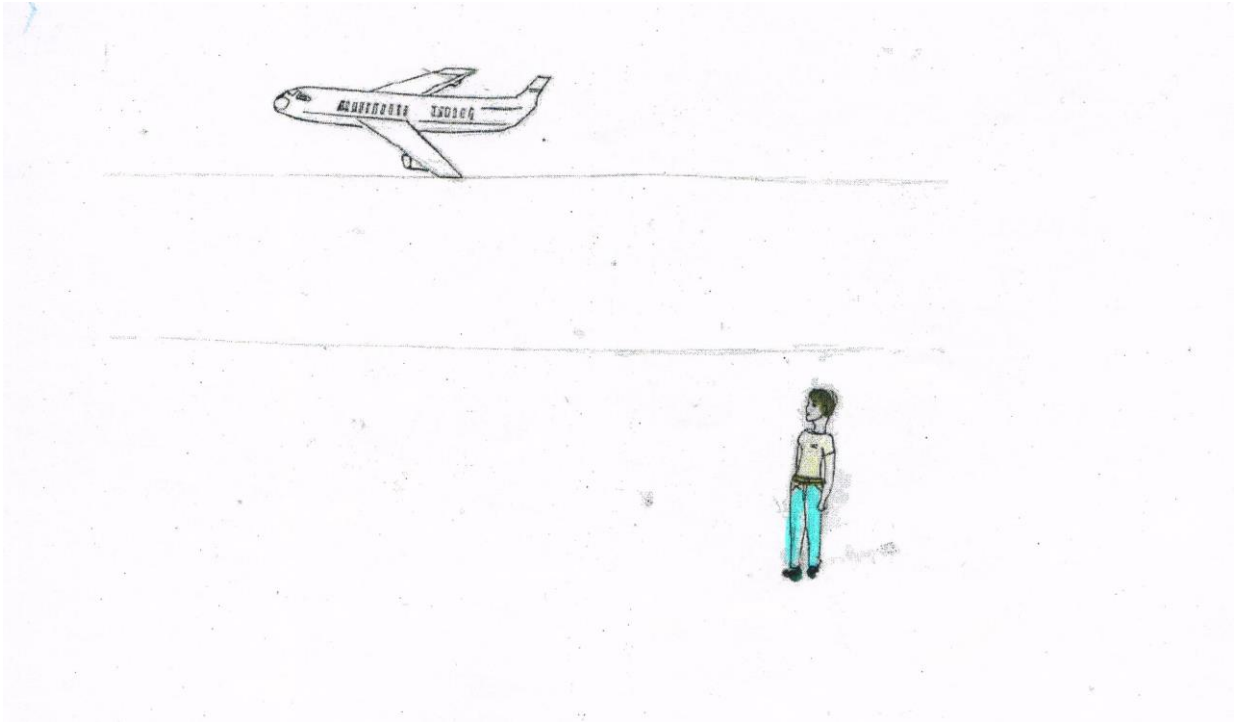

1.

2.

3.

4.

5.

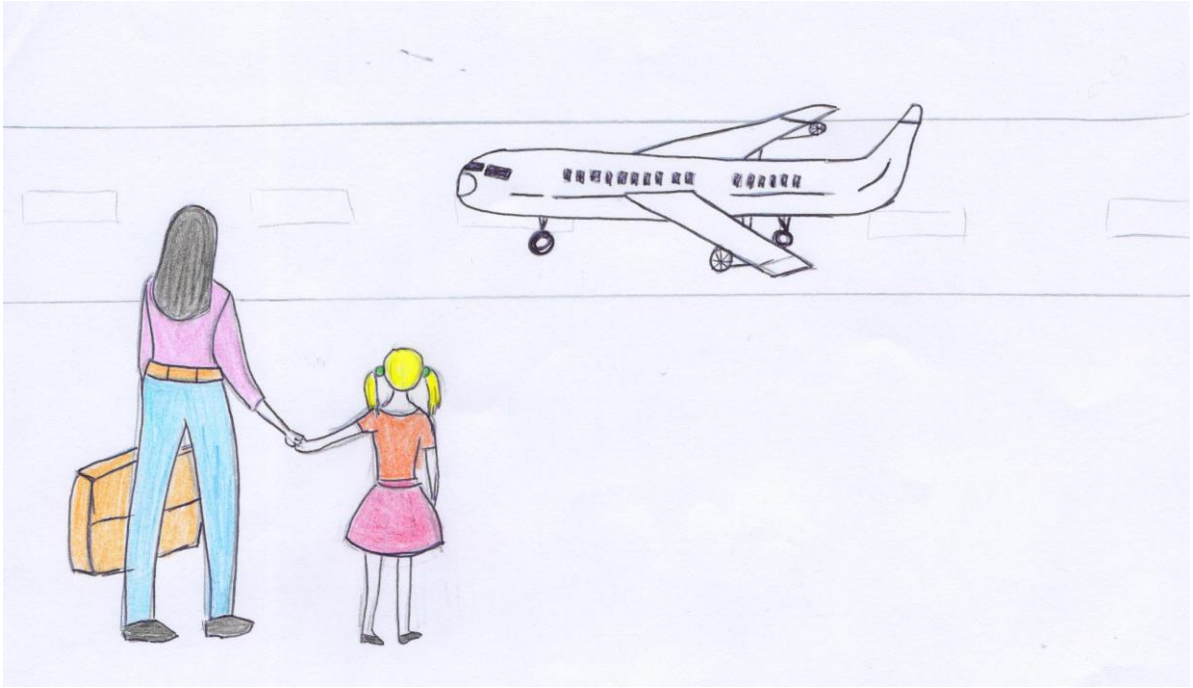
6.

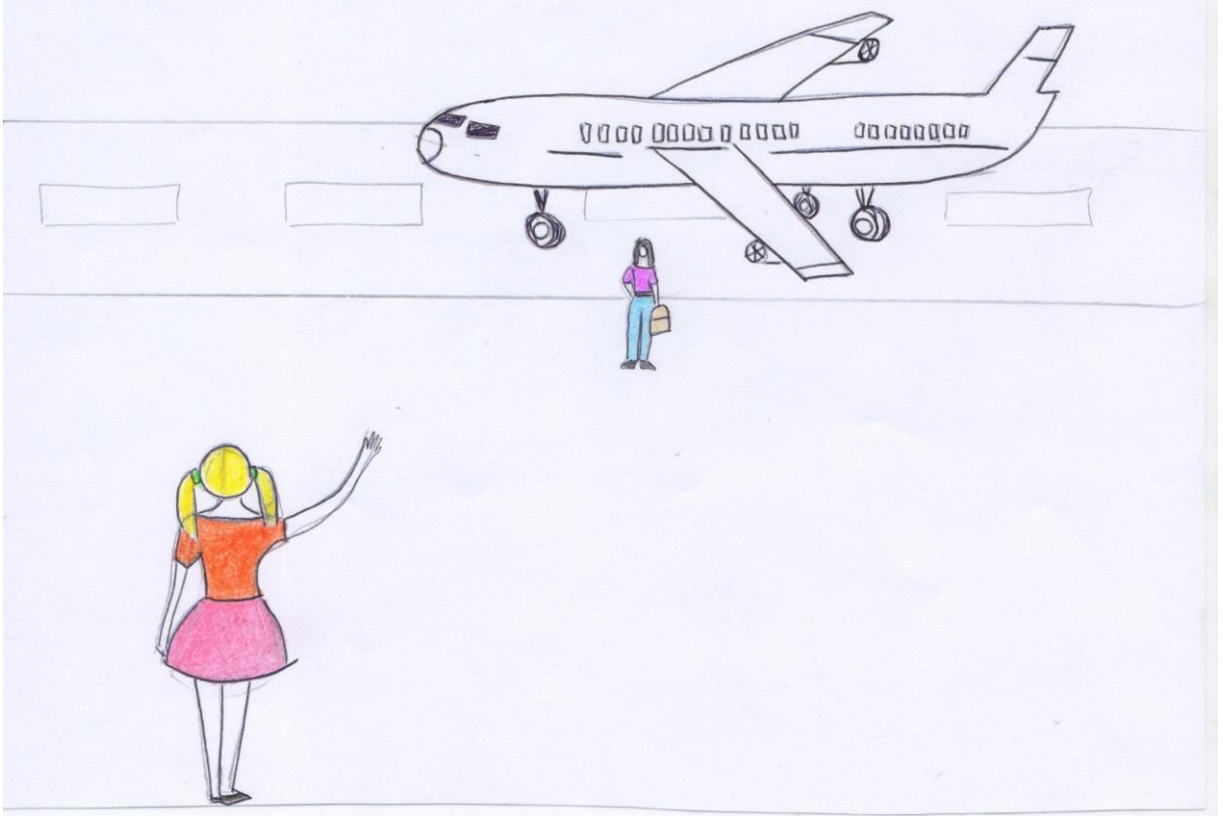
7.

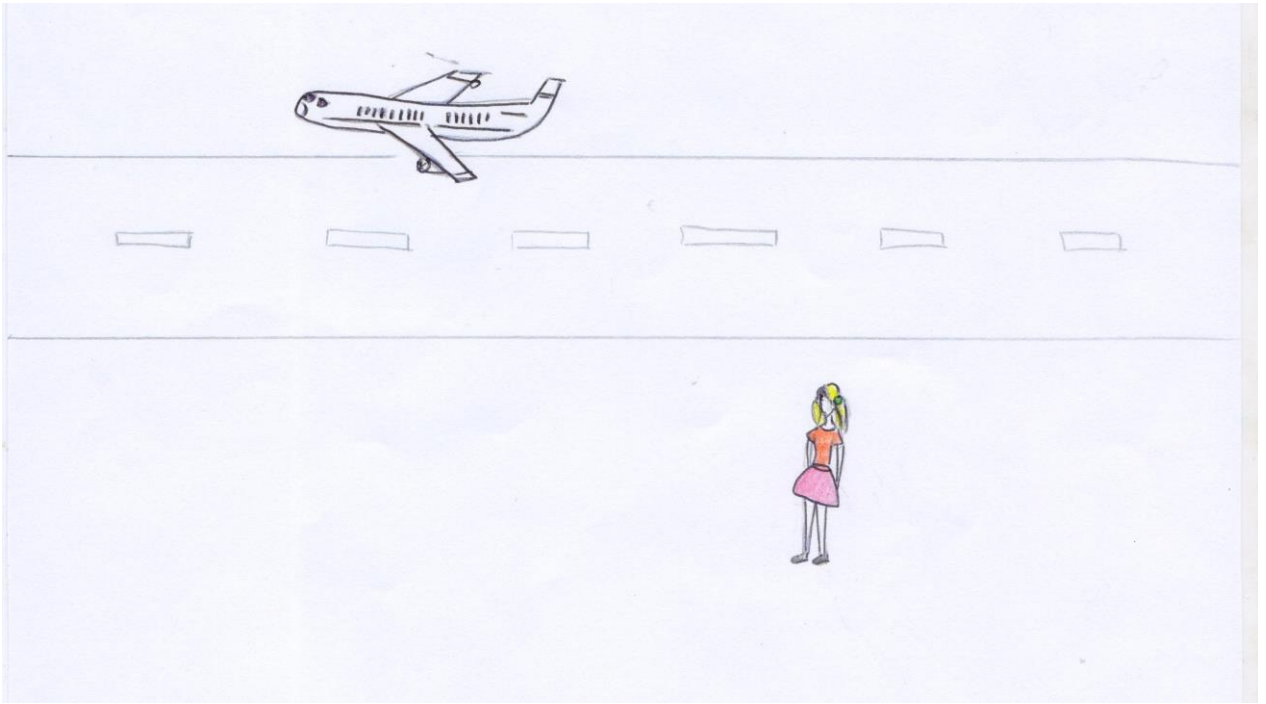
1.

2.

3.

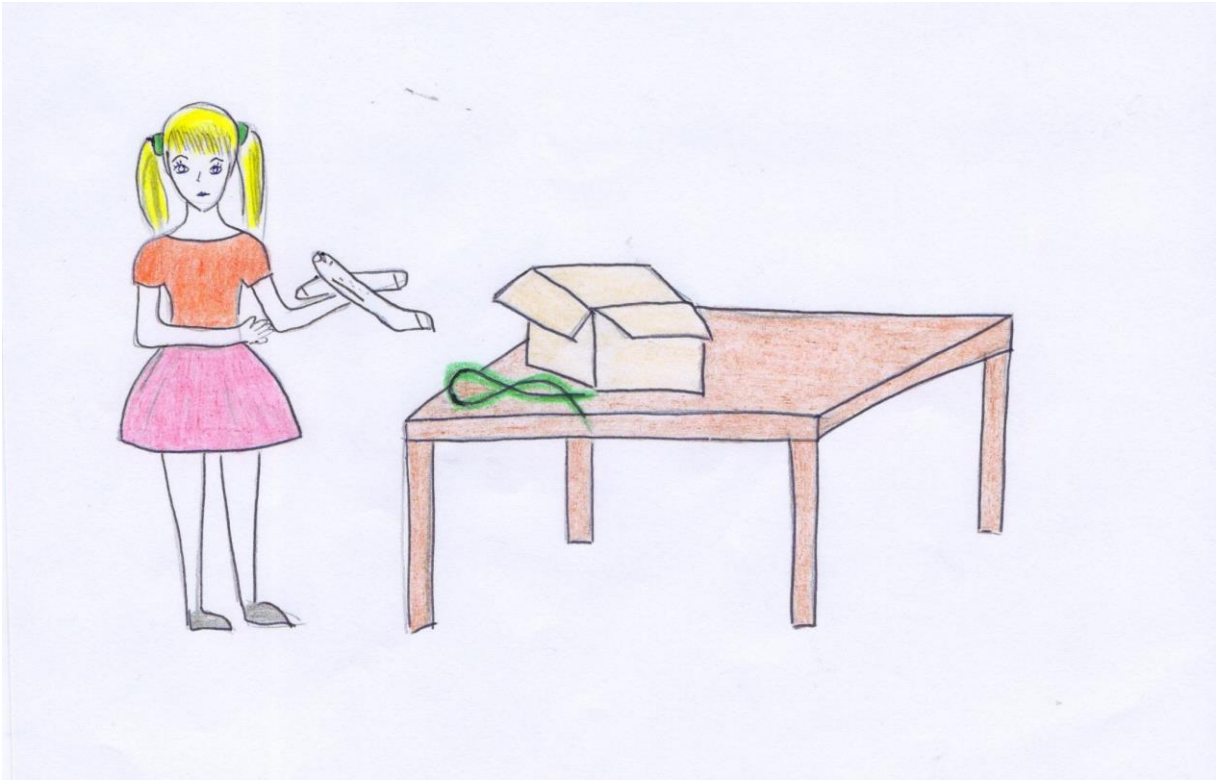
4.

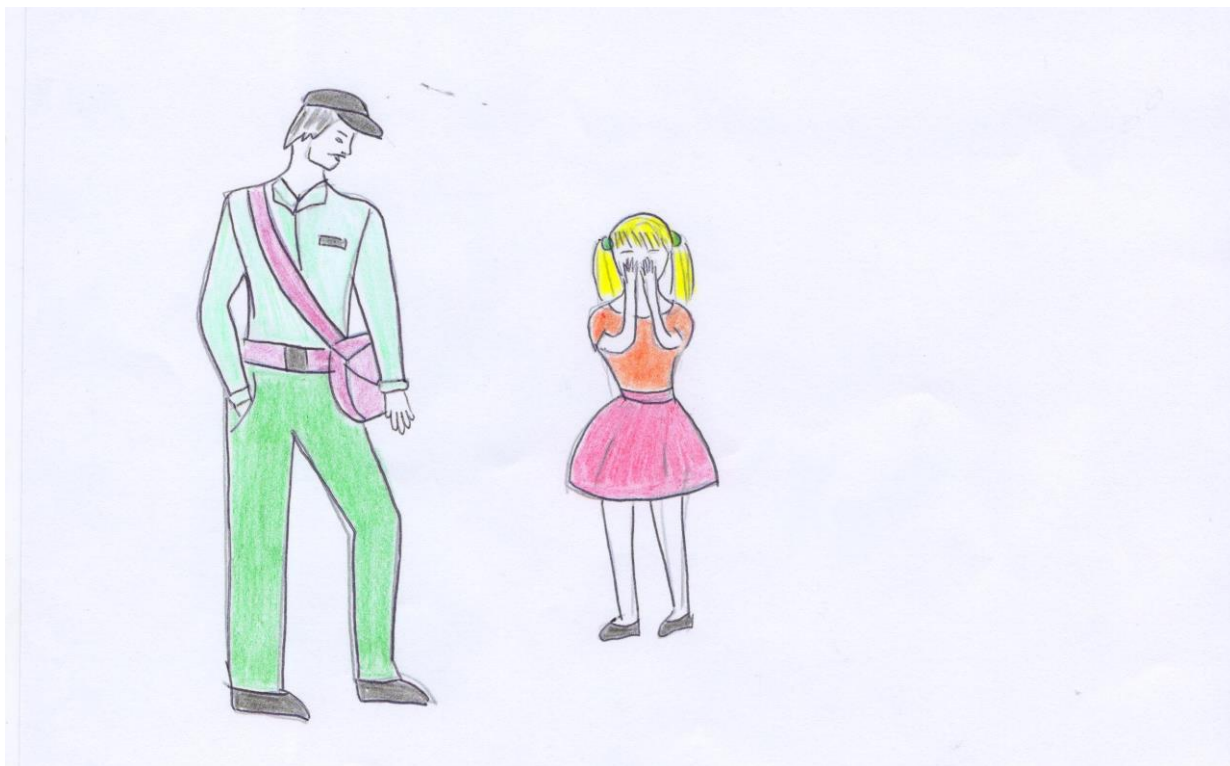
5.

6.

7.

Процедура проведення методики передбачала три етапи:

- 1) на першому етапі дитину просять розглянути запропоновані картинки, де намальована історія про одного хлопчика (дівчинку), розклавши їх перед нею по черзі одну за іншою;
- 2) далі дитині пропонують розповісти історію про те, «що тут відбувається»;
- 3) стосовно кожної картинки дитині ставлять питання: про що тут герой думає, який у нього настрій («що він тут відчуває?»), що збирається робити, що присниться дівчинці (хлопчикові), коли вона/він ляже спати, сумна ця історія чи весела.

У кінці бесіди дитину запитують про те, що буде, коли мама повернеться. Оскільки в серії картинок зображення зустрічі немає, відповідь дитини на останнє запитання носить проєктивний характер, заснований, як передбачається, на її власному досвіді спілкування з матір'ю. Бесіда фіксується і піддається аналізу.

Предметом аналізу і оцінки є як зміст розповіді, складеної дитиною, так і її відповіді на запитання дослідника, що допомагають з'ясувати, як

дитина сприймає і емоційно переживає ситуацію розлуки з матір'ю. Згідно з системою оцінювання, розробленою Н. Каплан, визначається один з чотирьох типів прихильності дитини до матері, тобто окрім надійного (В), тривожно-уникаючого (А) і тривожно-амбівалентного (С) типів, що традиційно виділяються, в ній описується ще один – так званий дезорганізований тип (D). Для дезорганізованого типу характерна серйозна дезорієнтованість у поведінці матері, унаслідок чого у дитини з легкістю виникають страхи і найгірші побоювання стосовно наслідків розлуки.

Інтерпретація результатів даної методики носить якісний характер, при цьому критерії диференціації розповідей дітей з точки зору проявів у них типів прихильності в основному відносяться до:

- загального емоційного фону сприймання ситуації;
- здатності дитини до вербалізації відчуттів і думок з приводу розлуки;
- характеру інтерпретації дитиною поведінки матері (від'їзд, дарунок);
- а також засобів дитини давати собі раду зі своїми переживаннями.